3.3.1 Number of papers published per teacher in the Journals notified on UGC website during the last five years (5)

Sr. No	Title of paper	Name of the author/s	Department of the teacher	Name of journal	Year of publication	ISSN number	Link to the recognition in UGC enlistment of the Journal /Digital Object Identifier (doi)		
							Link to website of the Journal	Link to article/paper/abstract of the article	Is it listed in UGC Care list/Scopus/Web of Science/other, mention
Jan 2025 To Dec 2025									
1	Social work education for sustainable development	Dr.Archana N Dharme	Social Work	International Journal of Advance And Applied Research Journal.	Jan.2025	ISSN : 2347-7075			UGC Approved Journal & Refereed Journal
2	Mahila sabali karnaCha vividh shasakiy Yojana	Dr. Baliram P. Awachar	Sociology	Akshara Multidisciplinary Research Journal single Blind Peer Reviewed & Refereed International Research Journal	Feb.2025	E- EISSN 2582-5429			UGC Approved Journal & Refereed Journal
3	Purush Pradhan Sanskriti stri aani ling bhav	Dr. Baliram P. Awachar	Sociology	Samajshastra sanshodhan Patrika ank 32.	Feb.2025	ISSN:2230-7745			UGC Approved Journal & Refereed Journal

Smt. P.D. Patil Social Work College, Khadki, AKOLA
College Code 225

Scanned with OKEN Scanner

4	The progressive path of the Indian constitution in 2025	Dr.Sanket S Kale	Social Work	Akshara Multidisciplinary Research Journal single Blind Peer Reviewed & Refereed International Research Journal	Mar.2025	E- EISSN 2582-5429			UGC Approved Journal & Refereed Journal
5	Savitribai fule yanche shaikshnik aani samajik karya ek adhyayan	Navnath B Bade	Social Work	B. Aadhar Single Blind peer-Reviewed & Refreed Indexed Multidisciplinary International Research Journal	June.2025	ISSN:2278-9308			UGC Approved Journal & Refereed Journal
6	Bhartache sanvidhan aani rashtriy Ekta	Dr.Kavita D Kavre	Social Work	RESEARCH NEBULA an international refund pre reviewed and indexed quarterly journal in arts commerce education and social science	Aug.2025	ISSN:2277-8071			UGC Approved Journal & Refereed Journal
7	Bhartiya sanvidhan Ani upekshit varg	Dr. Premsing P. Jadho	Social Work	RESEARCH NEBULA an international refund pre reviewed and indexed quarterly journal in arts commerce education and social science	Aug.2025	ISSN:2277-8071			UGC Approved Journal & Refereed Journal
8	Rashtriy ekatma te madhe Bhartiya sanvidhan acche yogdan	Dr. Baliram P. Awachar	Social Work	RESEARCH NEBULA an international refund pre reviewed and indexed quarterly journal in arts commerce education and social science	Aug.2025	ISSN:2277-8071			UGC Approved Journal & Refereed Journal

Smt. P.D. Patil Social Work College
College Code 225
Khadki, AKOLA

Scanned with OKEN Scanner

9	Marathitil Sant Gyaneshwar yancha sahitya Samta Swatantra bandhuta v nyaay	Dr.Keshav S Gore	Marathi	RESEARCH NEBULA an international refund pre reviewed and indexed quarterly journal in arts commerce education and social science	Aug.2025	ISSN:2277-8071			UGC Approved Journal & Refereed Journal
10	Importance of the Indian constitution for social justice and value system	Dr.Archana N Dharme	Social Work	RESEARCH NEBULA an international refund pre reviewed and indexed quarterly journal in arts commerce education and social science	Aug.2025	ISSN:2277-8071			UGC Approved Journal & Refereed Journal
11	Rashtriy ekatmata Madhya Bhartiya sanvidhanacchi bhumika	Dr.Sanket S Kale	Social Work	RESEARCH NEBULA an international refund pre reviewed and indexed quarterly journal in arts commerce education and social science	Aug.2025	ISSN:2277-8071			UGC Approved Journal & Refereed Journal
12	Aadhunik Samaj aani manviy mulya	Dr. Premsing P. Jadho	Social Work	RESEARCH NEBULA an international refund pre reviewed and indexed quarterly journal in arts commerce education and social science	Sept.2025	ISSN:2277-8071			UGC Approved Journal & Refereed Journal
13	Samajik V sanskritik sansadhan Hai Manvi mulyancha Aadhar · stambh	Dr. Baliram P. Awachar	Sociology	RESEARCH NEBULA an international refund pre reviewed and indexed quarterly journal in arts commerce education and social science	Sept.2025	ISSN:2277-8071			UGC Approved Journal & Refereed Journal

Smt. P.D. Patil Social Work College
College Code 225
Khadki, AKOLA

Scanned with OKEN Scanner

14	Shaswat vikasat shikshnachi bhumika	Dr.Balvant N Patil	Social Work	B. Aadhar peer-Reviewed & Refreed Indexed Multidisciplinary International	Oct.2025	ISSN:2278-9308			UGC Approved Journal & Refereed Journal
15	Samajik nyaay Samta lokshahi mulya vriddhi Sathi Samaj karya shikshnachi avashyakta	Dr.Archana N Dharme	Social Work	B. Aadhar peer-Reviewed & Refreed Indexed Multidisciplinary International	Oct.2025	ISSN:2278-9308			UGC Approved Journal & Refereed Journal
16	Bal kamgar ek samajik samasya V Samaj karya kartechi bhumika	Dr.Ketan G Wakode	Social Work	B. Aadhar peer-Reviewed & Refreed Indexed Multidisciplinary International	Oct.2025	ISSN:2278-9308			UGC Approved Journal & Refereed Journal
17	Samajik aani mansik kshetrantil Samaj karykartacha bhumika	Navnath B Bade	Social Work	B. Aadhar peer-Reviewed & Refreed Indexed Multidisciplinary International	Oct.2025	ISSN:2278-9308			UGC Approved Journal & Refereed Journal
18	Shaswat samajik Vikas aani laingik Samanta	Manohar S Wagatkar	Social Work	B. Aadhar peer-Reviewed & Refreed Indexed Multidisciplinary International	Oct.2025	ISSN:2278-9308			UGC Approved Journal & Refereed Journal

IQAC Co-ordinator
Smt. Panchfuladevi Patil Social Work College, Khadki, Akola

Smt. P.D. Patil Social Work College, Khadki, AKOLA
College Code 225

Principal,
Smt. Panchfuladevi Patil College of Social Work, Khadki, Akola (M.S.)

Scanned with OKEN Scanner

ISSN – 2347 – 7[illegible]
Impact Factor – [illegible]

INTERNATIONAL JOURNAL of ADVANCE and APPLIED RESEARCH

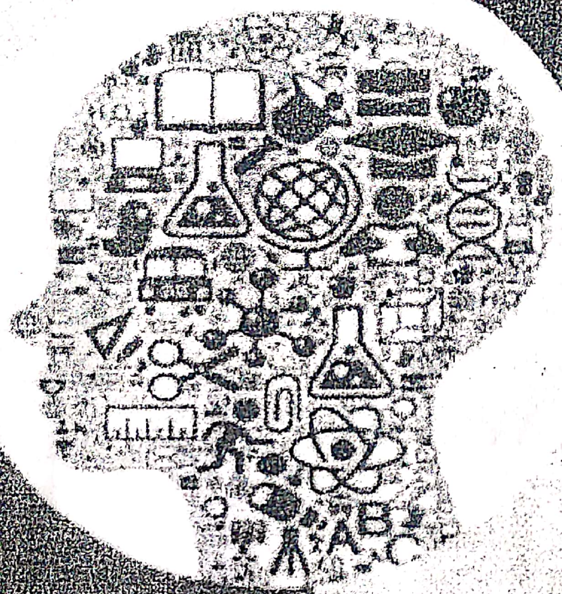

Vol. 6 No. 2
January - 2025

Young Researcher Association

P.D. Patil Social Work College
College Code
225
Khadki, Ako[illegible]

International Journal of Advance and

Applied Research

(IJAAR)

Sr. No.	Name of Author	Title of Paper	Page No
25	N. A. Thakare, N. R. Gawande	A Comparative Analysis of Literature Management Tool Usage Among Faculty and Scholars in Maharashtra Universities	126 - 129
26	Dr. Vasant Motiram Rathod	Challenges and Issues in Modern Higher Education	130 - 136
27	Dr. Prashant S. Thakare	Creating Accessible Library Environments: Academic Libraries and Special Needs Support	137 - 139
28	Vijay M. Rathod	Emerging Trends & Technologies in Library & Information Services	140 - 142
29	Dr. Sandeep S. Satturwar	Role of AI and new technologies in College libraries	143 - 146
30	Dr. Archana N Dharme.	Social Work Education for Sustainable Development	147 - 150
31	Dr. Rahul R. Dhuldhule	Use of Social Media Networking in Libraries.	151 - 154
32	Dr. Kishor S. Dambhare, Prof. Ujjwala Deorankar	Concept of Digital Transformation of Library Services: Opportunities, Challenges, and the Future of Library Services	155 - 158
33	Mr. Mahesh Pandurang Malwadkar	Digital Technology in Indian Higher Education: Challenges and Opportunities	159 - 165
34	Dr. D. S. Ambhore	Education for Sustainable Development	166 - 172
35	Dr.G.B.Mane	Education for Sustainable Development through Undergraduate Students	173 - 176
36	Mrs. Ujwala V Deorankar, Dr. Kishor S Dambhare	Embracing Digital Transformation in Academic Libraries: Benefits and Barriers	177 - 181
37	Dr. Rajesh O. Patil	Energy Efficiency in Libraries: Implementing Energy-Efficient Technologies in Library Buildings	182 - 185
38	Dr. V.S. Pachgade	Librarians As Knowledge Facilitators: Adapting To The New Education Policy Mandates	186 - 190
39	Dr. Avinash Uttamrao Jadhao	Recent Trends in Library and Information Science	191 - 196
40	Prof. Dr. Sanjay M. Salwe	Role of Library in New Education Policy 2020	197 - 201
41	Mr. Umesh A. Khadse, Dr. Harshal Nimbhorkar	Status of job opportunities in Librarianship : A comparative study of four Indian states	202 - 205
42	Dr. Pravin A.Joshi	Subject Gateway: A Useful Tool For Enhancing Library Services.	206 - 210
43	Dr. Vinod P. Masram	The Impact Of ICT In Library Automation	211 - 213
44	Dr. Ajay S. Pachgade, Dr. Ravindra D. Sarode	Academic Libraries As Catalysts For Sustainable Development: Aligning With NEP 2020	214 - 217
45	Prof. Pandhari Rambhau Gore	CSR & Agricultural Empowerment - A selected case study for Agriculture Development	218 - 224
46	Mr.Mahesh Pandurang Malwadkar	Digital Technology in Indian Higher Education: Challenges and Opportunities	225 - 231
47	Dr. Sandeep Ambadas Lande	Digital Transformation in Indian Libraries: Challenges And Opportunities	232 - 238
48	Dr. Sandeep N. Shinde.	Education for Sustainable Development	239 - 241
49	Dr Jugal E Maldhure	Bridging The Gap: Enhancing Library Services For Marginalized Communities	242 - 246
50	Dr.Dipali R. Deshmukh	Role of digital Technology in promoting sustainability	247 - 251
51	Miss. Saheli Atram	Sustainable Practices in Higher Education: A Case Study on Library Science	252 - 256
52	Mr. Shekhar G. Dixit	The Impact of the "One Nation, One Subscription" Initiative on Academic Libraries in India	257 - 260
53	Kalpana Vasantrao Raut	The Unspoken Struggle: College Girls in Maharashtra Face Inadequate Toilet Facilities	261 - 266

Smt. P.D. Patil Social Work College
College Code
225
Khadki, AKOLA

Scanned with OKEN Scanner

www.ijaar.co.in

ISSN – 2347-7075
Peer Reviewed
Vol.6 No.2

Impact Factor – 8.141
Bi-Monthly
January - 2025

Social Work Education for Sustainable Development

Dr. Archana N. Dharme

Smt. Panchfuladevi Patil Social Work College, Khadaki, Akola.

Corresponding Author - Dr. Archana N. Dharme

DOI - 10.5281/zenodo.14603674

Introduction:

Social work claims to have imparted education about the essence of environmental problems to the people after the onset of sustainable development targets. Yet it has not achieved much of its target due to set backs in coordination by the social workers because they stick to focus mainly on social environment and according to them sustainable. development is conceived as environmental management. Social work must pay heed on ecological dimensions and non- scientific discipline as well.

This article addresses the need for the social work to keep importance of sustainable development and how it might be addressed, never the less it is arguably challenging topic of concentration for the social work professionals but an attempt will make more fruitful in social and ecological justice. Sustainability is related to its primary societal goal and other scholars are examining how social work practice and sustainable development are related. When establishing this link, it was assumed that a suitable interpretation of sustainable development for social work would need to satisfy two key requirements:

A social work is a profession in which works and tasks are performed by utilising available resources from social environment namely social networks and support system that enhances humans to thrive and excel their lives. However, in the current trends there are some drawbacks in the manner of work such as very limited engagement of social organisation that focuses on environmental aspects and sustainable ecology. As a consequence, social work has to develop theoretical framework to incorporate ecological environment because man and environment are crucial and mutual dependence components. In the existing ecological hardship, climate change is a matter of concern as it regulates the land fertility and biodiversity to achieve sustainable food productions, cycle of energy and water resources. The ill effects of climate change are unbearable by all, for instances people of Flanders in Belgium with enormous wealth had to face challenges in shrinking free land to spaces, environment pollutions and many health issues. And as mentioned by the United Nations Development Programme these crises are mostly affected by the poor people which sets a wide gap between the rich and the poor in both the ecological and economic crises. All of these present major challenges to the social work despite of keeping social justice as central core of frame work.

Smt. P.D. Patil Social Work College, College Code 225

Growth of Eco-Social Work:

As defined by the subject experts' social work is a context-based profession that studies how people are supported by the social networks and support systems that allow them to live fulfilling lives. The urban environment was Jane Addams primary focus, while Mary Richmond (1922-1971) emphasized the value of social networks and social interaction for social casework, establishing the dominant focus on the social environment (Addams, 1910 in Staub- Bernasconi. 1989, p. 296). The constructed environment, which includes things like housing conditions and pollution, as well as local services like sanitation and hygiene, are all components of the living environment in addition to the social environment.

Social work was significantly impacted by systems theory in the 1970s. After Pincus and Minahan (1973) in the United States, other scholars quickly produced contrasting interpretations of how social systems thinking may be applied to social work (Germain, 1991; Germain & Gitterman, 1980; Meyer, 1983, 1995; Wendt, 1982-1990). While the natural environment was taken into account in this developing "systems approach," classical person-in-environment thinking concentrated on the interaction between people and their social surroundings, with nature serving as a supporting element. Given that the diagrammed models of practice continuously omit the physical environment, it should come as no surprise that the assessment instruments included in mainstream practice textbooks focus mostly on social roles, social networks, and social functioning.

Understanding the connection between the environmental disaster and social work was not possible with such an approach. However, conversations on environmental issues arose as a result of the 1960s' growing environmental consciousness and the 1970s' early social acceptance of it. The ecological or "green" movement had a crucial influence on social science research concerning ecology or the physical environment.

During the 1980s, a select few academics in the field of social work started to pay close attention to sustainability and environmental issues. It appears that Jane Addams' method of environmental thinking in social work is compatible with this ecological style of thinking. The eco-critical method was named by Närhi and Matthies (2001) due to its focus on environmental criticism throughout the modernization process.

There has been a growing convergence between the ecocritical and ecosystems approaches to ecology in social work, according to Närhi and Matthies (2001). On the other hand, the latter started to consider sustainability issues in relation to ecological questions and the element of nature. Writers from North America and Europe attempted to reframe ecosystems as a method for bringing about change and elevating consciousness (Payne, 2005). The "person-in- environment" was reimagined by Hoff and McNutt (1994) for "ecological social work" that goes beyond the social.

Following Coates (2003), the critical orientation that emerged focused on a fundamental critique of contemporary Western culture and urged a paradigm shift toward a "holistic" understanding of the

Smt. P.D. Patil Social Work College, College Code 225

Scanned with OKEN Scanner

relationship between humans and nature, with a particular emphasis on spirituality as a crucial component. This approach was highlighted in two special issues of Critical Social Work (2003, 2010).

The Challenge of Sustainable Development:

The relationship between the ecological crisis and social problems-referred to as a "social-ecological crisis"-has come under scrutiny in light of the concerning facts on the ecological devastation of Planet Earth and the worldwide social and economic crises (Peeters, 2009). Sustainable practices are called into question by human consumption because natural resources are limited and sometimes irreversibly damaged. As to the Living Planet Report (World Wide Fund for Nature, 2010), the global ecological footprint in 2007 surpassed the amount that the planet Earth could offer by fifty percent. The Belgian philosopher Vermeersch (1988) described this issue as a deadlock in our international social structure more than 20 years ago: There is no other option than to navigate as long as the current global system is in place. The ecosystem is more vulnerable the more prosperous a portion of the global population is; conversely, the more protected the ecology, the more synonymous it is with perpetual suffering.

Sustainable Development and Social Work a Common Agenda:

Based on the facts, the preceding study of the current socio-ecological crisis shows that social work has a direct stake in concerns of sustainable development. The query of "what role can social work play in sustainable development" is closely related to normative observation. The definition of sustainable development included in the 1987 of World Commission on Environment and Development (WCED) report, Our Common Future, is a useful place to start when attempting to connect the goals of social work and sustainable development. As the most significant source of information for social policies that are environmentally friendly, it is widely acknowledged (Baker, 2006). It asserts: Development that is sustainable is one which satisfies current needs without jeopardizing the capacity of future generations to satisfy their own. The concept of "needs," in particular the basic needs of the world's poor, to which priority should be given, and the idea that the environment's capacity to meet present and future needs is limited by the state of technology and social organization are the two central ideas it contains.

Intense discussion about how sustainable development is interpreted differently in different places well as fundamentally divergent philosophical, ideological, and political viewpoints regarding ecological boundaries, equity and distribution, and approaches to resolving the "social-ecological crisis" resulted from Our Common Future. To put it succinctly, there are multiple interest-driven perspectives that define sustainable development.

Thus, it might be understood as a contentious domain of social discourse about the direction of society, or as a "political concept." This article offers an interpretation of sustainable development that is appropriate for social work as part of the continuing conversation.

Smt. P.D. Patil Social Work Col. College Code 225

For the preservation and repair of natural capital, all available facts thus point to "strong" sustainable development. Fair access to ecological resources is a fundamental principle of ecological justice. In worldwide obligation, but given the historical and contemporary environmental effects, not all countries bear the same amount of duty. It is therefore necessary to distinguish national initiatives towards the rehabilitation of natural capital. In 2011, the Global Commons Institute created the concept of a "contraction and convergence" mechanism for the negotiations on carbon emission reductions.

Conclusion:

The current social-ecological crisis suggests that there is a standstill in the global social structure. Significant changes are occurring in society that will affect many facets of our existence. In order for sustainable development to occur, society must be heavily involved in this enormous shift. Social work ought not to set aside; in addition, there are chances to participate in this revolutionary process as long as it takes an eco-social stance grounded in social-ecological systems theory and positioned inside a broad critical, political-ethical agenda. A complex web of social relationships and action at multiple levels are required due to the intricacy of a social shift. Social work can help by developing people's capacities and social capital to guarantee resilience for social change.

References:

1. Addams, J. (1910/1961). Twenty years at Hull House. New Yorie MacMillan.
2. Agoramoorthy, G., & Hsu, M. J. (2008). Reviving India's grass roots social work for sustainable development. International Social Work, 51(4), 544-555.
3. Ecological crisis. Social Work, 38(5), 521-526. Baker, S. (2006). Sustainable development. London: Routledge. Berger, R., & Kelly, J. (1993).
4. Carrilio, T. E. (2007). Utilizing a social work perspective to enhance sustainable development efforts in Loreto, Mexica, International Social Work, 50(4), 528-538.
5. British Journal of Social Work, 36(3), 381-399. Coates, J., Gray, M., & Hetherington, T. (2006). An 'ecospiritual perspective: Finally a place for Indigenous approaches.
6. Critical Social Work Special Issue (2010) on Building Bridges and Crossing Boundaries: Dialogues in Professional Helping edited by John Coates and Fred Besthorn, Vol. 11, No. 3. Retrieved from http://www.uwindsor.ca/criticalsocialwork/2010-volume-11-no-3

P.D. Patil Social Work College, Atrasnagar, College Code 225

Scanned with OKEN Scanner

Dr. Awchar Sir.

E-ISSN 2582-5429
SJIF Impact - 5.711

AKSHARA

MULTIDISCIPLINARY RESEARCH JOURNAL

Peer-Reviewed & Refereed International Research Journal
February 2025 Special Issue 16 Volume III (A)

MAHARASHTRA LEGISLATIVE ASSEMBLY ELECTION 2024

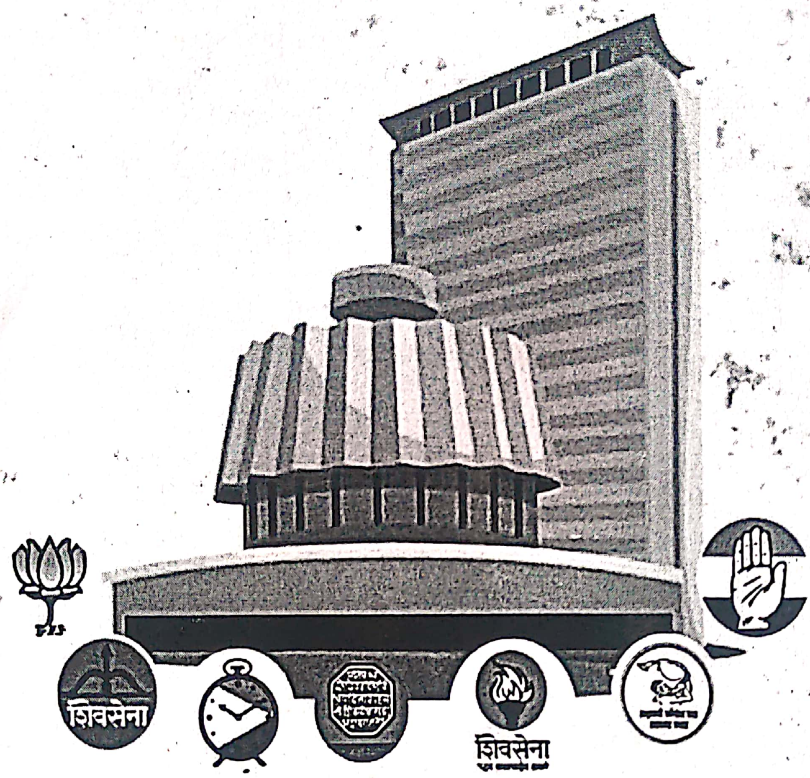

Chief Editor

Gopalkrishna S. Rakhonde
HoD Pol. Sci.
Sahakar Maharshi Late Bhaskarrao Shingne Arts College, Khamgaon.

Sandip Tundurwar
Professor & HoD Pol.Sci.
Shri Binzani City College (Autonomous), Nagpur

Vinod Gaikwad
HoD Pol. Sci.
G. B. Murarka College, Shegaon

Co - Editor

Vijaykumar Pandhare
HoD, Pol. Sci
Dr. M.K Umathe College, Nagpur

Smt. P.D. Patil Social Work College, College Code 225, Khadki, AKOLA

Chief Editor : Dr. Girish S. Koli

Akshara Publication

Index

S.No.	Title of the Paper	Author's Name	Page No.
1.	महाराष्ट्र विधानसभा निवडणूक विश्लेषण (विदर्भाच्या विशेष संदर्भाने)	डॉ. संतोष संभाजी डाखरे	07
2.	महाराष्ट्र विधानसभा निवडणूक विश्लेषण 2024 (विशेष संदर्भ - वंचित बहुजन आघाडी)	प्रा.डॉ.माधव केरबा वाघमारे	13
3.	महिला केंद्रित लाभ योजना: आर्थिक विकासाचे धोरण की मतांचे राजकारण	डॉ. रार्जेद्र सदाशिव मुद्दमवार डॉ. नागनाथ जयवंत मनुरे	17
4.	संगमनेर विधानसभा मतदारसंघ निकाल २०२४	डॉ. श्रीनिवास भोंग	20
5.	महाराष्ट्र विधानसभा निवडणूक २०२४ : भारतीय जनता पक्ष व कॉंग्रेसची कामगिरी	डॉ. तानाजी संभाजी माने	24
6.	महाराष्ट्र विधानसभा निवडणूक २०२४ मध्ये रिसोड विधानसभा निकालाचे विश्लेषणात्मक अध्ययन	डॉ. प्रमोदकुमार नंदेश्वर	28
7.	महाराष्ट्राच्या विधानसभा निवडणूकीच्या निकालावर लाडकी बहीण योजनेच्या प्रभावाचे समाजशास्त्रीय विश्लेषण	डॉ. मिलिंद आर. घाटे	32
8.	महाराष्ट्र विधानसभा निवडणुक : २०२४	डॉ. रमेश जगन्नाथ निकम	35
9.	महिला सबलीकरणाच्या विविध शासकीय योजना	डॉ. बळीराम परशराम अवचार	39
10.	महाराष्ट्र विधानसभा निवडणूक २०२४ : एक चिकित्सक अध्ययन	प्रा. सचिन जयस्वाल	43
11.	निवडणूक आयोगाचे सैद्धांतिक स्थान व व्यवहार वर्तन	डॉ. नागेश खुशालराव गायकवाड	46
12.	राजकीय उदासीनता व राजकीय सहभाग – विश्लेषणात्मक अध्ययन	डॉ. विरेंद्र मुरलीधर घरडे	49
13.	निवडणूका आणि जातीय राजकारण एक विश्लेषण	डॉ. नितीन तुळशिराम कत्रोजवार	52
14.	महाराष्ट्र विधानसभा निवडणुकांचे तुलनात्मक विश्लेषण: २०२४ आणि मागील निवडणुका	श्री. मनोज श्रीकृष्ण मगर	56
15.	महाराष्ट्रातील महिला मतदारांचा सहभाग आणि त्यांच्या मुद्यांचे स्थान : एक अध्ययन	श्री. अजय शांताराम काळे	59
16.	निवडणुका आणि जातीय राजकारण एक राजकीय अवलोकन	प्रा. डॉ. राजेंद्र घोरपडे	63
17.	मलकापूर विधानसभा मतदारसंघ निवडणूक 2024	प्रा. डॉ. अलका काशीराव जाधव	67
18.	2024 विधानसभा निवडणूक- एक विश्लेषण	प्रा. डॉ. प्रिया भा. बोचे	70
19.	मुख्यमंत्री पदाचे स्पर्धात्मक राजकारण	प्रा. डॉ. रमेश सुरळकर	74
20.	महाराष्ट्र विधानसभा निवडणुक विश्लेषण २०२४	प्रा. डॉ. डी. एस. कळंबे पंढरीनाथ रामाजी गाढे	77
21.	महाराष्ट्र निवडणूक प्रक्रियेचे अध्ययन व विश्लेषण	प्रा. डॉ. प्रतिभा अशोक भोरजार आशिष संतोष गवार	79
22.	महाराष्ट्र विधानसभा निवडणुकीतील प्रचाराचे मुद्दे आणि निवडणुकीतील प्रभाव	प्रा. प्रतिभा अशोक भोरजार श्री. शाम महादेव कोरांगे	81
23.	शहरी आणि ग्रामीण भागातील मतदारांचा बदलता कल	प्रदीप गणेश झाडे	85
24.	उत्तर नागपूर विधानसभा मतदारसंघातील राजकीय प्रतिनिधित्वाचा आढावा (1967-2025)	अतुल बहादुरे राहुल बावगे	88
25.	मुख्यमंत्री-माझी लाडकी बहीण योजनेचा महाराष्ट्र विधानसभा निवडणूक 2024 वरील प्रभाव - अध्ययन	वासुदेव मधुकर घोपे	93
26.	२०२४ च्या महाराष्ट्र विधानसभा निवडणुकीचे सिंहावलोकन	अंकुश अशोकराव कडू	96

225

Scanned with OKEN Scanner

AMRJ
Akshara Multidisciplinary Research Journal
Single Blind Peer Reviewed & Refereed International Research Journal
E- EISSN 2582-5429 / SJIF Impact- 5.711 / February 2025 / Special Issue 16 Volume III (A)

09

महिला सबलीकरणाच्या विविध शासकीय योजना

डॉ.बळीराम परशराम अवचार
सहा. प्राध्यापक
श्रीमती पंचफुलादेवी पाटील समाजकार्य महाविद्यालय, खडकी, अकोला.

सारांश :

स्वतंत्र भारताचे पहिले पंतप्रधान पंडित जवाहरलाल नेहरु यांनी पंचवार्षिक योजनांच्या माध्यमातून देशाचा सर्वांगीण विकास करण्याचे उदिष्ट डोळ्यासमोर ठेवले. या उद्दिष्टांची पुर्तता करण्यासाठी देशातील शेती, उद्योग व व्यापार क्षेत्रात आमुलाग्र बदल घडवून आणले. राज्यघटनेने स्त्रियांचे हक्क व समानता मान्य केली असली तरी प्रत्यक्षात सामाजिक, कौटुंबिक व आर्थिक जीवनात स्त्रीपुरुष विषमता कायमच राहीली. पीडित स्त्रियांच्या समस्यांचा अभ्यास करीत असतांना आजही परित्यक्तांचे प्रश्न, गर्भलिंग परीक्षा, कौटुंबिक हिंसाचार, पोटगी, घटस्फोट, मुलांचा ताबा, हुंडाबळी, संपत्तीचा अधिकार, अपहरण, बलात्कार, मुस्लीम स्त्रियांच्या न्यायाचे प्रश्न इत्यादी अनेक प्रश्न आजही देशाच्या सर्व भागात भरपूर प्रमाणात असल्याचे जाणवले. संविधानाने मान्य केलेली स्त्रीपुरुष समानतेची भूमिका आजही भारतीय लोकांनी मनाने स्वीकारलेली दिसून येत नाही. समाजव्यवस्थेत महिलांना असलेले अनन्यसाधरण महत्व लक्षात घेता महिलांचा सर्वांगीण विकास घडवून आणण्यासाठी महिलांचे सबलीकरण करण्यासाठी. आर्थिक विकासाच्या प्रक्रियेत महिलांनाही सामावून घेवून खऱ्या अर्थाने देशाचा सर्वांगीण विकास घडवून आणण्यासाठी केंद्रशासन स्तरावर व राज्यशासन स्तरावर महिला सबलीकरणाच्या विविध शासकिय योजना तयार केल्या गेल्या आहेत.

प्रस्तावना :

१५ ऑगस्ट १९४७ ला ब्रिटीशांच्या जुलमी राजवटीतून भारताला स्वातंत्र्य मिळाले. स्वातंत्र्यानंतर देशात नियोजनबध्द आर्थिक विकासाला सुरुवात झाली. स्वतंत्र भारताचे पहिले पंतप्रधान पंडित जवाहरलाल नेहरु यांनी पंचवार्षिक योजनांच्या माध्यमातून देशाचा सर्वांगीण विकास करण्याचे उदिष्ट डोळ्यासमोर ठेवले. या उद्दिष्टांची पुर्तता करण्यासाठी देशातील शेती, उद्योग व व्यापार क्षेत्रात आमुलाग्र बदल घडवून आणले. आर्थिक विकासाच्या या प्रक्रियेत देशातील सर्वच समाज घटकांना सामावून घेताना समाजातील आर्थिकदृष्ट्या दुर्बल, सामाजिकदृष्ट्या शोषित, पिडीत मागास, आदिवासी, भटक्या जमात, अपंग महिला व दारिद्रये रेषेखाली जीवन जगणाऱ्या लोकांचाही सर्वांगीण विकास करण्यासाठी केंद्रशासन व प्रत्येक घटक राज्यातील राज्यशासन यांच्या सामुहिक प्रयत्नातून विकासाच्या अनेक योजना सुरु केल्या.

राज्यघटनेने स्त्रियांचे हक्क व समानता मान्य केली असली तरी प्रत्यक्षात सामाजिक, कौटुंबिक व आर्थिक जीवनात स्त्रीपुरुष विषमता कायमच राहीली. पीडित स्त्रियांच्या समस्यांचा अभ्यास करीत असतांना आजही परित्यक्तांचे प्रश्न, गर्भलिंग परीक्षा, कौटुंबिक हिंसाचार, पोटगी, घटस्फोट, मुलांचा ताबा, हुंडाबळी, संपत्तीचा अधिकार, अपहरण, बलात्कार, मुस्लीम स्त्रियांच्या न्यायाचे प्रश्न इत्यादी अनेक प्रश्न आजही देशाच्या सर्व भागात भरपूर प्रमाणात असल्याचे जाणवले. संविधानाने मान्य केलेली स्त्रीपुरुष समानतेची भूमिका आजही भारतीय लोकांनी मनाने स्वीकारलेली दिसून येत नाही. स्त्रीच्या पीडित होण्याचे प्रमुख कारण असे आढळून येते की, स्त्रियांना आपल्यासाठी असणाऱ्या कायद्याची जाणीव, माहिती नाही. तसेच कायदा ह्या विषयाबद्दल स्त्रियांना फारशी आस्थाही वाटत नाही. परंतु कायद्याकडे स्त्रियांनी डोळस दृष्टीकोनातून पाहिल्यास स्त्रियांना त्यांच्या अधिकाराची जाणीव होईल आणि याच भूमिकेतून स्त्रियांच्या हक्काबद्दलच्या सर्व कायद्यांचा विचार करावा लागेल.

समाजव्यवस्थेत महिलांना असलेले अनन्यसाधरण महत्व लक्षात घेता महिलांचा सर्वांगीण विकास घडवून आणण्यासाठी महिलांचे सबलीकरण करण्यासाठी. आर्थिक विकासाच्या प्रक्रियेत महिलांनाही सामावून घेवून खऱ्या अर्थाने देशाचा सर्वांगीण विकास घडवून आणण्यासाठी केंद्रशासन स्तरावर व राज्यशासन स्तरावर महिला सबलीकरणाच्या विविध शासकिय योजना तयार केल्या गेल्या त्या योजनांची माहिती सारांश रुपाने पुढीलप्रमाणे देता येईल.

अ. महिला सबलीकरणाच्या दृष्टीने राज्याघटनेतील विविध कायदे :

(१) हिंदू विवाह कायदा, १९५५ :-

हिंदू विवाह कायदा १९५५ हा पहिला विधी संमत कायदा आहे, त्यामुळे विवाहाकडे पाहण्याचा दृष्टीकोन बदलून धर्मनिरपेक्ष झाला. विवाह हा संस्कार म्हणून मानण्याची पद्धत बदलली. हिंदू विवाह कायद्यात १९५६, १९६४ व १९७४ मध्ये सुधारणा करण्यात आल्या.

College Code 225

AMRJ

Akshara Multidisciplinary Research Journal

Single Blind Peer Reviewed & Refereed International Research Journal

E- EISSN 2582-5429 / SJIF Impact- 5.711 / February 2025 / Special Issue 16 Volume III (A)

कलम ५ - हिंदू विवाहाच्या विविध शर्तीचा उल्लेख आहे. कलम ७ : हिंदू विवाहाचे संस्कार (१) हिंदू विवाह त्यातील कोणत्याही पक्षास रुढीप्राप्त धर्म विधी व संस्कार यानुसार, विधिपूर्वक लावता येईल. (२) जेथे असे धर्मविधी व संस्कार यांत 'सप्तपदी' समाविष्ट असते तेथे विवाह पूर्ण व बंधनकारक होतो. कलम ८ - हिंदू विवाहाची नोंदणी विवाह नोंदणी न केल्यास विवाह बेकायदेशीर ठरत नाही पण वधू वर दंडास पात्र उरतात. कलम ९ - दांपत्याधिकारांचे प्रत्यास्थापन अर्जदाराचा परित्याग पुरेशा कारणाशिवाय केला आहे असे आढळून आल्यास दुसऱ्या पक्षास अर्जदाराबरोबर संसार करण्याचा आदेश देऊ शकते. ह्या आदेशास घटस्फोट मिळविण्याच्या दृष्टीने महत्त्व आहे. एका वर्षाच्या आत आदेशाचे पालन झाले नाही तर घटस्फोट मिळविण्यास हे कारण योग्य ठरते. १० न्यायिक फारकत - न्यायिक फारकत ही घटस्फोटासाठी आवश्यक अशी परिस्थिती आहे. या प्रकारचा विभक्त राहण्याचा आदेश न्यायालयाकडून मिळवता कलम येतो. कलम ११ व १२ शून्य विवाह विवाहाच्यावेळी कोणत्याही पक्षास पक्ष असल्यास विवाहाच्यावेळी विवाहसाच तथ्यांबाबत अनभिज्ञ असल्यास, विनंती अर्जदारांच्या संमतीने वैवाहिक संभोग घडून आला नसल्यास विवाह रद्दबातल होईल. शून्यतेच्या हुकूमनाम्याद्वारे तो तसा झाल्याचे घोषित करता येईल.

कलम १३ – घटस्फोट: (१) प्रतिपक्षाने विवाहानंतर स्वेच्छेने इतर व्यक्ती बरोबर लैंगिक संबंध ठेवणे. (२) प्रतिपक्षाने क्रूरपणाची वागणूक देणे. (३) २ वर्षे तरी पतीपत्नीने विभक्त राहणे. (४) प्रतिपक्ष धर्मांतरामुळे हिंदू राहीला नाही. (५) असाध्य स्वरूपाचे मनोवैफल्य किंवा मानसिक बिघाड. (६) असाध्य स्वरूपाच्या कुष्ठरोगाने पीडित. (७) गुप्तरोगाने पीडित किंवा संन्यास. (८) ७ वर्षे प्रतिपक्षाबद्दल काही न कळणे. या कारणांमुळे न्यायालयाकडून घटस्फोट मिळू शकतो.

कलम १४ - विवाहानंतर वर्षाच्या आत कोणताही विनंती अर्ज सादर करावयाचा नाही - (१) विनंती अर्ज सादर होण्याच्या दिनांकास विवाहाच्या दिनांकापासून एक वर्ष लोटले असल्याखेरीज कोणत्याही न्यायालयाने विचारार्थ स्वीकारणे विधिमान्य होणार नाही. (२) विवाहसंबंधातून काही अपत्ये झाली असल्यास त्याचे हितसंबंध आणि उक्त एक वर्ष संपण्यापूर्वी पक्षांमध्ये सलोखा होण्याची वाजवी संभाव्यता आहे काय हा प्रश्न न्यायालय लक्षात घेईल.

कलम १५ – घटस्फोटीत व्यक्तींना पुन्हा केव्हा विवाह करता येईल - जेंव्हा घटस्फोटाच्या हुकूमनाम्याद्वारे विवाहाचा विच्छेद करण्यात आला असेल. अपील करण्याची मुदत अपील सादर न होता संपून गेलेली असेल किंवा अपील सादर केलेले असेल पण काढून टाकण्यात आले असेल, तेंव्हा विवाहातील कोणत्याही पक्षाने पुन्हा विवाह करणे कायदेशीर होईल.

कलम १६ - शून्य व शून्यकरणीय विवाहसंबंधातून निर्माण झालेल्या अपत्यांची औरसता - एखादा विवाह शून्य व रद्दबातल असला तरी सुद्धा अशा विवाह संबंधातून झालेले ते अपत्य तो विवाह विधिग्राह्य असेल तर औरस ठरेल.

कलम १७ - द्विविवाहाबद्दल शिक्षा कोणत्याही पक्षाला हयात पती किंवा पत्नी असेल व दुसरा विवाह केला असेल तद्नुसार (भारतीय दंड संहिता (१८६० चा ४५) यातील ४९४ व ४९५ या कलमाच्या तरतुदी लागू होतील.

कलम १८ - हिंदू विवाहाच्या अन्य विवक्षित शर्तीच्या व्यतिक्रमणाबद्दल शिक्षा - विवाहाच्या वेळी वर किंवा वधू सज्ञान नसेल, पक्ष एकमेकांचे सपिंड असतील किंवा पक्ष निषिद्ध नाते संबंधाच्या श्रेणीच्या अंतर्गत असतील तर अशा व्यक्ती साधा कारावास किंवा एक हजार रुपयांपर्यंत असू शकेल इतक्या द्रव्य दंडास किंवा दोन्ही शिक्षेस पात्र असेल.

कलम २४ - दावा प्रलंबित असताना निर्वाह खर्च व कार्यवाहीचा खर्च -

कलम २५ - स्थायी पोटगी व निर्वाह खर्च-या अधिनियमाखाली प्रकरणपरत्वे पत्नी किंवा पतीच्या विनंती अर्जावरून [illegible] स्वतःचे उत्पन्न व अन्य मालमत्ता असेल तर अर्जदाराचे उत्पन्न [illegible] अन्य [illegible] न्याय वाटेल अशी ठोक रक्कम अथवा अशी मासिक किंवा नियतकालिक रक्कम निर्वाहासाठे व पोषणासाठी दिली जावी असा आदेश न्यायालय उत्तरवादीला देऊ शकेल.

कलम २६ - अपत्यांचा ताबा या अधिनियमाखाली कोणत्याही कार्यवाहीत न्यायालय वेळोवेळी अज्ञान अपत्यांचा ताबा, निर्वाह व शिक्षण या संबंधी शक्य असेल तोवर त्या बाबतीत त्याच्या इच्छेनुरूप व स्वतःला न्याय्य व उचित वाटतील असे अंतरिम आदेश देऊ शकेल.

(२) विशेष विवाह कायदा १९५४ :

कोणत्याही जाती व धर्माचे दोन भारतीय नागरिक या कायद्यान्वये विवाह करू शकतात. या कायद्यातील इतर सर्व तरतुदी हिंदू विवाह कायद्यासारखाच आहे.

ब. महिला सबलीकरणाच्या दृष्टीने केंद्र व राज्य शासनाच्या योजना :

१. कुटुंब कल्याण योजना :

Smt. P.D. Patil Social Work College Code 225

AMRJ
Akshara Multidisciplinary Research Journal
Single Blind Peer Reviewed & Refereed International Research Journal
E- EISSN 2582-5429 / SJIF Impact- 5.711 / February 2025 / Special Issue 16 Volume III (A)

देशातील वाढत्या लोकसंख्येला आळा घालणे, कुटूंबाचा आकार लहान करणे, बालक व मातेला आरोग्य विषयक सुविधा पुरविणे ही उद्दिष्ट डोळ्यासमोर ठेवून राज्य सरकारने १९६६ रोजी ही योजना सुरु केली. ही योजना सुरु केल्यामुळेच राज्यात काही प्रमाणात लोकसंख्या वाढीला आळा बसला आहे.

२. विशेष आहार कार्यक्रम :

गर्भवती व प्रसुत स्त्रियांना पोषक आहार देणे, बालमृत्यूचे प्रमाण कमी करणे व बालकांना पोषक आहर देणे, शहरातील झोपडपट्टीमध्ये राहणाऱ्या महिलांना विविध सुविधा पुरविणे या उद्देशाने १९७०-७१ मध्ये राज्यसरकारने ही योजना सुरु केली.

३. ग्रामीण महिला व बालविकास योजना :

ग्रामीण भागात राहणाऱ्या महिलांचा आर्थिक आणि सामाजिक स्तर उंचावण्यासाठी ग्रामीण महिलांना सन्मानाने जीवन जगता यावे यासाठी १९८२ मध्ये राज्य सरकारने ही योजना सुरु केली. या योजनेअंतर्गत ग्रामीण महिला व बालकांच्या सर्वांगीण विकासासाठी विशेष प्रयत्न केले जातात.

४. देवदासी पुनर्वसन योजना :

समाजातील देवदासी प्रथेची रुढी परंपरा नाहीसी करण्यासाठी देवदासींचे पुनर्वसन करण्यासाठी, देवदासींना स्वतःचा व्यवसाय करण्यासाठी भांडवल पुरविणे व देवदासींच्या मुला मुलींसाठी वसतीगृह व प्रशिक्षण केंद्रे उभारणे या उद्देशाने १९८६-८७ मध्ये ही योजना सुरु करण्यात आली.

५. हुंडाग्रस्त महिलांसाठी माहेर योजना :

हुंड्यासाठी बळी पडलेल्या महिलेला अर्थसहाय्य करणे, हुंडाग्रस्त महिलांना व्यवसाय उभा करण्यासाठी आर्थिक मदत करणे. त्यांना स्वयंरोजगारासाठी प्रोत्साहन देणे या उद्देशाने १९८७ मध्ये ही योजना सुरु करण्यात आली.

६. महिला समृध्दी योजना :

ग्रामीण तसेच शहरी भागातील महिलांना बचतीची सवय लावणे या उद्देशाने केंद्र सरकारने २ ऑक्टोंबर १९९३ रोजी ही योजना सुरु केली. या योजने अंतर्गत १८ वर्षावरील महिलांना पोस्ट ऑफिसमध्ये बचत खाते उघडून देण्यात येते. या खात्यात जमा झालेल्या बचतीवर वर्षाअखेरीस २५ टक्के बोनस दिला जातो. ही योजना महिला व बालविकास विभागामार्फत चालविली जाते.

७. देवदासी विवाह अनुदान योजना :

ही योजना राज्य सरकारने इ.स. १९९७ मध्ये सुरु केली. या योजनेअंतर्गत ४० वर्षापेक्षा जास्त वय असलेल्या देवदासींना दरमहा ३०० रुपये अनुदान दिले जाते. तसेच देवदासी प्रथा समुळ नष्ट करण्यासाठीचे प्रयत्न केले जातात. देवदासीचे पुनर्वसन करणे हाच या योजनेचा मुख्य हेतूआहे.

८. कस्तुरबा गांधी शिक्षण योजना :

स्त्री शिक्षणाचे महत्व विचारात घेवून स्त्रियांचा साक्षरतेचा दर वाढविण्यासाठी, ज्या जिल्ह्यात स्त्री साक्षरतेचे प्रमाण कमी आहे तेथे नवीन शाळा स्थापन करण्यासाठी केंद्र सरकारने इ.स. १९९७ मध्ये ही योजना सुरु केली.

९. जिजामाता महिला आधार योजना :

०१ मे १९९९ रोजी राज्य सरकारने ही योजना सुरु केली. या योजनेअंतर्गत कमी उत्पन्न गटात असलेल्या कुटूंबातील कर्त्या व्यक्तीचे अकाली, अपघाती किंवा अन्य कारणाने निधन झाल्यास त्याच्या पत्नीस आपला चरितार्थ भागविता यावा म्हणून आर्थिक सहाय्य देण्यात येते.

१०. जननी सुरक्षा योजना : या योजने अंतर्गत ग्रामीण भागात बाळंतपणासाठी महिला शासकीय ग्रामीण आरोग्य संस्थेत दाखल झाल्यानंतर लगेचच ५०० रु. अनुदान देण्यात येते. बाळंतपण घरी झाले तरी सुध्दा बाळंतणीस ५०० रु. अनुदान देण्यात येते. ही योजना राज्य सरकारने १२ एप्रिल २००५ रोजी सुरु केली.

११. आशा योजना :

आदिवासी महिलांना आरोग्य विषयक सुविधा पुरविणे, आदिवासी महिलांच्या आरोग्य विषयक समस्यांचे निराकारण करणे या उद्देशाने इ.स. २००९ मध्ये राज्यकारने ही योजना सुरु केली.

१२. महिला शेतकरी सबलीकरण योजना :

ग्रामीण भागातील महिलांचा आर्थिक, सामाजिक, विकास घडवून आणणे, आधुनिक शेती तंत्रज्ञान विकासित करुन त्यांना कुशल बनविणे, महिलांचा आर्थिक दर्जा उंचावणे इ. उद्देशाने ही योजना १ जाने. २०११ पासून राज्यात सुरु केली गेली.

१३. मनोधैर्य योजना :

Smt. ... College Code 225

बलात्कार किंवा ॲसिड हल्ल्यास बळी पडलेल्या महिला तसेच लैंगिक अत्याचार झालेल्या महिलांचे पुनर्वसन करण्यासाठी ही योजना २ ऑक्टोबर २०१३ रोजी सुरु करण्यात आली. या योजने अंतर्गत बलात्कार व लैंगिक अत्याचार प्रकरणे २ लाख रुपयेचे अर्थसहाय्य दिले जाते. ॲसिड हल्ल्यात चेहरा विद्रुप झाल्यास किंवा कायमचे अपंगत्व आल्यास लाख रु अर्थसहाय्य दिले जाते.

१४. भाग्यश्री सुकन्या योजना :-

एका मुलीनंतर दुसरी मुलगी जन्माला घातल्यास व कुटुंब नियोजनाची हमी दिल्यास दुसऱ्या मुलीसाठी अनुक्रमे २५००,५००० रुपयाची तरतुद करण्यात येते. ज्या गावात मुलांपेक्षा मुलींचा जन्मदर जास्त आहे अशा गावांना राज्य शासनाकडून ५ लाख रु. बक्षीस दिले जाते. प्रसिध्द चित्रपट अभिनेत्री भाग्यश्री ही या योजनेची ब्रँड ॲम्बेसडर म्हणून काम करीत आहे. ही योजना जागतिक महिला दिनी म्हणजेच ८ मार्च २०१५ रोजी सुरु करण्यात आली.

१५. पंतप्रधान उज्वला योजना :-

स्वच्छ इंधन चांगले जिवन' हे ब्रिद वाक्य घेऊन, दारिद्र्ये रेषेखालील ५ कोटी महिलांना स्वयंपाकाच्या गॅसची जोडणी देण्याच्या उद्देशाने ही योजना १ मे २०१६ रोजी सुरु करण्यात आली. या योजनेच्या माध्यमातुन महिलांच्या आरोग्याची काळजी घेतली जाणार आहे. प्रत्येक गॅस जोडणीसाठी १६०० रुपये अर्थसहाय्य दिले जाते.

१६. लाडकी बहिण योजना :-

गरीब व गरजू महिलांना आर्थिक स्वायत्तता प्रदान करण्याच्या उद्देशाने तसेच महिलांना आर्थिक स्वतंत्र प्रदान करण्याच्या उद्देशाने वेगवेगळ्या राज्य सरकारणे लाडकी बहिण योजना राबविण्यास सुरुवात केलेली आहे.

सारांश:- महिला सबलीकरणासाठी केंद्र व राज्य सरकारांनी तयार केलेल्या वरील विविध योजनांची फलश्रुती म्हणुन आज विकासाच्या प्रत्येक क्षेत्रात महिला पुरुषांच्या खांदयाला खांदा लावुन चालताना दिसतात. अर्थकारण, समाजकारण, राजकारणाला, क्रिडा, संस्कृती वारारखी सर्वच क्षेत्रे महिलांनी गाजवुन सोडलयाची अनेक उदाहरणे पहावयास मिळतात. केवळ चुल आणि मुल हा पारंपारिक दृष्टीको केव्हाच मागे पडला असुन घराच्याबाहेर जावुन महिलांनी आपले कर्तत्व सिध्द केले आहे. आज महिला अबला नाही तर सबला म्हणुन ताठ मानेने समाजात वावरत आहे. आपल्या संसाराचा गाडा ओढण्यासाठी ती आपल्या पतीला बरोबरीची साथ देत आहे. नौकरी, व्यवसाय, व्यापाराच्या माध्यमातुन ती आता आर्थिकदृष्ट्या सक्षम बनली आहे.

संदर्भ सूची :-

१. प्रा. संजय खंडारे, प्रा. शैला थोरवे, पंचायत राज संस्था आणि विकासाच्या योजना.
२. प्रा. मनोज पाटील, विविध शासकिय कर्ज योजना.
३. दै. लोकमत लेख दि. २४.११.२०१६.
४. दै. पुण्यनगरी लेख दि. २५.११.२०१६.
५. माहितीपत्रक मागासवर्ग विकास महामंडळ
६. www.mgovtyojana.com
७. www.amewindia.org
८. www.careindia.com

Smt. P.D. Patil Social Work College
College Code 225
Khadki, AKOLA

वर्ष ४१ वे, अंक १२ वा ISSN 2230-7745 (SJIF Impact Factor - 7.88)

समाजशास्त्र संशोधन पत्रिका

विशेषांक - फेब्रुवारी २०२५

मराठी समाजशास्त्र परिषद आणि श्रीमती मीनलबेन महेता कॉलेज, पाचगणी
ता. महाबळेश्वर, जि. सातारा यांच्या संयुक्त विद्यमाने आयोजित
मराठी समाजशास्त्र परिषदेचे ३४ वे राष्ट्रीय अधिवेशन
दि. १७ व १८ फेब्रुवारी २०२५

लिंगभाव, शिक्षण आणि विकास

संपादक
प्रा. डॉ. लक्ष्मणसिंग साळोक

कार्यकारी संपादक
प्रा. डॉ. साहेबराव हिवाळे   प्रा. डॉ. सुधीर येवले

P.D. Patil Social Work College, College Code 225, AKOLA

मराठी समाजशास्त्र परिषदेचे मुखपत्र

Scanned with OKEN Scanner

८१	आदिवासी महिला आणि प्रसार माध्यमे [illegible] आणि भूमिका	[illegible] गायकवाड डॉ. दिलीप [illegible] चव्हाण	[illegible]
८२	प्रसार माध्यमांचे बदलते स्वरूप, भूमिका व परिणाम	[illegible] डॉ. एस. बी. [illegible]	[illegible]
८३	प्रसार माध्यमांचा समाजावर झालेला परिणाम: एक समाजशास्त्रीय अभ्यास	[illegible] डॉ. [illegible]	[illegible]
८४	समाज माध्यमांचा प्रभाव: [illegible] आणि आव्हाने	[illegible] गायकवाड डॉ. [illegible] साळुंके	[illegible]
संशोधन समिती ०५: नागरी समाज : : समन्वयक - डॉ. रवींद्र [illegible]			
८५	लोकसंख्या वाढीमुळे नागरी समाजासमोर निर्माण होणारी आव्हाने	डॉ. शिल्पा [illegible]	२४७
८६	नागरी भागातील बालकामगारांच्या समस्या एक समाजशास्त्रीय अभ्यास	श्रीमती [illegible] शेख	२५०
८७	भारतातील नागरी समाजाच्या समस्या	प्रा. प्रकाश [illegible]	२५३
८८	भारतातील लोकसंख्या वाढ आणि विकासाचे प्रश्न	प्रा. शिवाजी भोसले	२५५
८९	वाढत्या लोकसंख्येमुळे नागरी विकासासमोरील आव्हाने	डॉ. आर. बी. [illegible] डॉ. जी. टी. [illegible]	२५७
९०	नागरी समाज लोकसंख्या वाढ आणि विकासाचे प्रश्न	प्रा. विनायक संजय लाड	२५८
९१	लोकसंख्या वाढ आणि नागरी समाजापुढील आव्हाने	प्रा. संदीप मनोहर गोसावी	२६२
९२	नागरीकरणाच्या ग्रामीण महिलांच्या लिंगभावीय भूमिकांवरील परिणाम	कु. साधना ढगोले डॉ. किशोर राऊत	२६३
९३	नागरी समाजातील वृद्धांच्या समस्यांचा समाजशास्त्रीय अभ्यास	कोमल आदुगार बनकर	२६५
९४	महाराष्ट्रातील पुरुष विवाह ताणाची व्याप्ती आणि महिलांवर होणारे परिणाम	सतीश भालेराव	२६७
९५	जळगाव शहरातील कचरा वेचणाऱ्या महिलांच्या सामाजिक स्थितीचा अभ्यास	साहेब विरभद्रराव पडलवार	२७१
९६	नागरीकरणाच्या प्रक्रियेतील आदिवासी समुदायाचे स्थित्यंतरण: एक समाजशास्त्रीय अभ्यास	डॉ. वाल्मिक भुडकू इंदासे	२७५
९७	अतिरिक्त लोकसंख्या वाढीचे दुष्परिणाम	डॉ. पांडुरंग किसनराव मगर	२७८
९८	लोकसंख्या वाढ आणि त्यांचा समाजव्यवस्थेवर होणारा परिणाम	डॉ. गजानन खंडू सोनुने डॉ. जयसिंग सिंगल	२८१
संशोधन समिती ०६: कृषक समाज आणि स्थित्यंतरे : : समन्वयक - डॉ. हरीश पेटकर			
९९	कृषीव्यवस्थेमध्ये ग्रामीण महिलांचा सहभाग	डॉ. माधुरी झाडे	२८४
१००	पुरुषप्रधान कृषीपद्धती व एकल शेतकरी महिला समोरील आव्हाने	डॉ. सीमा विठ्ठलराव शेटे	२८७
१०१	कृषी व्यवस्था आणि लिंगभाव विषमता	डॉ. किशोर उत्तमराव राऊत	२९०
१०२	लिंगभाव आणि ग्रामीण कौटुंबिक संरचना	डॉ. एच. यू. पेटकर	२९४
१०३	ग्रामीण समाजातील लिंगभाव आणि सामाजिक-सांस्कृतिक दृष्टिकोन	प्रा. दिलीप जीवन रामटेके	२९६
१०४	ग्रामीण समुदायातील लिंगभाव आणि महिलांचा दर्जा	डॉ. सुनिल प्र. गायगोल	२९९
१०५	कृषी क्षेत्रातील महिलांच्या योगदानाचे समाजशास्त्रीय अध्ययन	प्रा. अमरिष एस. गावंडे	३०३
१०६	कृषी व्यवस्थेतील लिंगभावाचे बदलते स्वरुप: एक समाजशास्त्रीय अध्ययन	प्रा. स्वाती हरिभाऊ काटे डॉ. रामचंद्र भिसे.	३०५
१०७	भूमीहीन शेतमजूर महिलांच्या सामाजिक व आर्थिक स्थितीचा अभ्यास	डॉ. राजू शेषराव पोपळघट	३०६
१०८	ग्रामीण महिलाचा कृषी व्यवस्थेमध्ये सहभाग समाजशास्त्रीय अभ्यास	सीमा मुकुंद कांबळे	३०९
१०९	कृषी व्यवस्थेत ग्रामीण महिलांचा सहभाग: मराठी साहित्यातील चित्रण	छाया साळवे डॉ. संजय मून	३११
११०	आधुनिक कृषीव्यवस्थेत महिलांचा सहभाग आणि लिंगभावातील परिवर्तन	डॉ. दिवाकर उराडे डॉ. दिपक एम. सुखदेवे	३१३
१११	कृषिव्यवस्थेमध्ये ग्रामीण महिलांचा सहभाग	डॉ. अभय श्रीहरी लाकडे	३१६
११२	कृषी व्यवस्थेमध्ये ग्रामीण महिलांचा सहभाग	डॉ. संजय भगत	३१९
११३	कृषी व्यवस्थेत ग्रामीण महिलांचा सहभाग	प्रा. आर. एच. खंडारे	३२१
११४	लिंगभाव व शेतमजुर स्त्रियांच्या समस्या व उपाययोजना	सोनाली पंडीत देवरे	३२३
११५	शेतमजूर व लिंगभाव	प्रा. आनंद गो. मनवर	३२५
११६	पुरुषप्रधान संस्कृती, स्त्री आणि लिंगभाव	डॉ. बळीराम अवचार	३२६
११७	भारतीय ग्रामीण कृषी व्यवस्थेतील लिंगभाव	डॉ. श्रीराम खाडे	३२८
११८	भारतातील कृषक समाजातील स्थित्यंतरे	प्रा. डॉ. एम. आर. शिंदे	३३०
संशोधन समिती ०७: सामाजिक चळवळी आणि परिवर्तन : : समन्वयक - डॉ. संपत काळे			
११९	लिंगभाव, शिक्षण आणि विकास: महाराष्ट्रातील सामाजिक परिवर्तनाचे स्वरुप आणि आव्हाने	संपत काळे	३३२

College Code 223

शेतमजूर व लिंगभाव:

- शेतमजुरी मधील भिन्नता: - आजच्या काळामध्ये सुध्दा स्त्री-पुरुष शेतीमध्ये समान काम करत असले तरी त्यांच्या मिळकतीच्या मजुरीमध्ये भिन्नता दिसून येते.
- स्त्रियांकडे बघण्याचा पारंपारिक दृष्टीकोन: - रुढी, प्रथा, परंपरेचा पगडा आजही समाजव्यवस्थेत दिसून येतो. त्यामुळे स्त्रियांवर अनेक प्रकारची बंधने लादण्यात आली आहे.
- कामाची विशिष्ट विभागणी: - शेतमजुरीची जी कामे आहे त्याची स्त्री व पुरुषानुसार विभागणी करण्यात आली आहे जसे स्त्रियांनी पेरणी, खुरपणी व कापूस वेचणे इत्यादी कामे करावी व पुरुषांनी नांगरणी, वखरणी, फवारणी इत्यादी.
- आर्थिकदृष्ट्या पुरुषांवर अवलंबून: - स्त्री व पुरुष दोघेही शेतमजुरी करत असले तरी स्त्रियांना पैसे खर्च करण्याचा अधिकार नाही त्यामुळे आर्थिकदृष्ट्या स्त्रियांना पुरुषावर अवलंबून राहावे लागते.
- दुय्यम सामाजिक दर्जा — आजच्या काळात स्त्री व पुरुषांना समान मानले जात असले तरी ग्रामीण भागामध्ये स्त्रियांना समाज व कुटुंबात पाहिजे त्या प्रमाणात मान सन्मान मिळातांना दिसत नाही.
- भुमिका भेद: - शेतमजूर स्त्री व पुरुषांच्या भुमिका वेगवेगळया आहेत. स्त्रियांना घरातील सर्व स्वयंपाक धुणी-भांडी, मुलांचे संगोपन व कौटुंबिक जबाबदारी पार पाडून शेतमजूरीला जावे लागते. त्या प्रमाणात पुरुष मजुरांना कौटुंबिक व आर्थिक जबाबदारी पार पाडावी लागते.

निष्कर्ष: ग्रामीण भागातील शेती व्यवसायाला सहाय्य करणारा दुसरा महत्त्वाचा घटक म्हणून शेतमजूरांकडे पाहिले जाते. शेतमजुरांचे वर्गीकरण साधारणपणे दोन प्रकारे केले जाते. भुमीहीन शेतमजूर व अल्पभूधारक शेतमजूर तर लिंगभावानुसार स्त्री शेतमजूर व पुरुष शेतमजूर असे शेतमजूरांचे प्रकार पडतात. आजच्या काळामध्ये सुध्दा लिंगभेनुसार स्त्री व पुरुषांना कमी अधिक प्रमाणात महत्त्व प्राप्त झाले आहे. त्यामध्ये स्त्री शेतमजूर व पुरुष शेतमजूर यांच्यामध्ये लिंगभाव दिसून येतो. कारण लिंगभाव ही संकल्पना समाजरचित आणि मानवनिर्मित आहे. शेतमजूरी मध्ये मजूरी मधील तफावत, स्त्रियांकडे बघण्याचा दृष्टीकोन, कामाची विशिष्ट विभागणी, दुय्यम सामाजिक दर्जा व भूमिका भेद इत्यादी वरुन लिंगभाव समाजात प्रस्थापित असल्याचे दिसून येते.

संदर्भ ग्रंथ सूची:

१. पुरोहित वसुधा, कृषी अर्थशास्त्र, शशिकांत पिंपळापूरे, विद्या बुक्स पब्लिशर्स, औरंगाबाद.
२. कविमंडन विजय, कृषि व ग्रामीण अर्थशास्त्र, मंगेश प्रकाशन, नागपूर.
३. वाणी निता, कृषी अर्थशास्त्र, प्रशांत पब्लिकेशन, जळगांव.
४. कराडे बी. एम. समाजशास्त्रीय संशोधन, पिंपळापूरे अॅन्ड पब्लिशर्स नागपूर.

पुरुषप्रधान संस्कृती, स्त्री आणि लिंगभाव

डॉ. बळीराम परशराम अवचार सहा. प्राध्यापक,श्रीमती पंचफुलादेवी पाटील समाजकार्य महाविद्यालय, खडकी अकोला

प्रस्तावना: लिंग ही जीवशास्त्रीय वस्तुस्थिती असते, तर लिंगभाव ही समाजशास्त्रीय घटना असते. धर्म, रूढी, शिक्षण, सामाजिक संस्था व व्यवहार, उत्पादनसंबंधाच्या संरचनात्मक आवश्यकता व अन्य आर्थिक प्रक्रिया, रक्तसंबंध इत्यादी अनेक घटक लिंगभावाला घडवत असतात. या जडणघडणीला 'लिंगभावात्मक सामाजिकीरण प्रक्रिया' असे म्हटले जाते. पितृसत्ताक समाजव्यवस्थेत मुलगा आणि मुलगी यांच्या भिन्न आणि परस्परविरूध्द प्रतिमा या सामाजिकीरणाद्वारेच निर्माण केल्या जातात. या प्रतिमा पिढ्यान्पिढ्या संक्रमित होत जाऊन पक्क्या होत जातात व कालांतराने त्या स्वाभाविक व नैसर्गिक वाटू लागतात. स्त्री आणि पुरुष यांच्यातील लिंगभावाधारित भिन्नता परंपरेने व संस्कृतीने जरी निर्माण केलेल्या असल्या तरी त्या जणू जैविक व नैसर्गिक आहेत, असा आभास अनेक धार्मिक विधी, कर्मकांड व व्रतवैकल्ये यामधून निरंतर उभा केला असल्याचे दिसून येते.

अध्ययनाचे उद्देश: प्रस्तुत अध्ययनाचे मुख्य उद्देश खालीलप्रमाणे आहेत.

१. पितृसत्ताक पद्धतीचा अभ्यास करणे.
२. पितृसत्ताक पध्दतीमध्ये स्त्रियांच्या स्थितीचा अभ्यास करणे.
३. लिंगभाव म्हणजे काय? अभ्यासने.

Smt. P.D. Patil Social Work College, Khadki AKOLA College Code 225

अध्ययन पद्धती: प्रस्तुत अध्यानामध्ये वर्णनात्मक पद्धतीचा उपयोग करण्यात आला आहे.

तथ्यांचे विश्लेषण: स्त्रिया आणि पुरुष यांच्या शरीररचनांमध्ये फरक आहे, पण समाजामध्ये स्त्रिया आणि पुरुषांबाबत जे भेदभाव केले जातात, त्या सर्वांचे कारण आपल्याला त्यांच्या शारीरिक फरकांमध्ये सापडेलच असे नाही. लिंग हे शारीरिक आहे तर लिंगभाव समाजात घडवला जातो. स्त्रिया आणि पुरुषांना विशिष्ट प्रकारे वाढवले जाते; यात स्त्रियांनी व पुरुषांनी कसे वागावे हे शिकवले जाते. ह्याच स्त्रीत्व आणि पुरुषत्व ह्या कल्पना होत. ह्या कल्पना माणसांच्या वागणुकीवर खोलवर प्रभाव टाकतात.

स्त्रीत्व आणि पुरुषत्वाच्या रूढ कल्पना ह्या स्त्रिया आणि पुरुषांना साचेबद्ध करून एकमेकांविरुद्ध उभे करतात. उदा. स्त्रीने सहनशील, नम्र असावे, आज्ञाधारक असावे, सर्वांशी जुळवून घ्यावे अशी अपेक्षा असते. तर पुरुषांना आक्रमक बनायला मुभा असते. ह्या कल्पना स्त्री-पुरूषांवर अवास्तव ओझे लादतात. उदा. पुरुषांना रडायची मोकळीक नसते. एखादा पुरुष रडायला लागला तर, काय मुलीसारखा मुळमुळ रडतोस म्हणून हिणवले जाते. एखादी स्त्री जोरजोरात बोलली, हसली तर तिच्याकडे पुरुषी म्हणून बघितले जाते. घरकाम, चूल-मूल ही बाईची जबाबदारी तर घराबाहेरच्या जबाबदाऱ्या पुरुषाच्या मानल्या जातात. मुलींना लहानपणी खेळायला

[illegible] शारीरिक फरक हा सामाजिक [illegible] आणि [illegible] प्रमाण असते. [illegible] काळानुसार आणि समाज परिवर्तनाच्या प्रभावामुळे लिंगभावाच्या कल्पना आता बदलत [illegible] या लिंग भावाचा उल्लेख [illegible] केला जातो.

पितृसत्ताक व्यवस्था: पुरुषसत्ताक व्यवस्था म्हणजे समाजाच्या सर्व पातळीवर आणि संस्थांमध्ये पुरुषांचे वर्चस्व आणि स्त्रियांचे दुय्यमत्व होय. पुरुष या शब्दाचा शब्दशः अर्थ पित्याची सत्ता किंवा राज्य. पुरुष प्रमुख असलेल्या एका विशिष्ट प्रकारच्या कुटुंबाचे वर्णन करण्यासाठी या शब्दाचा प्रयोग आधीच्या काळात केला जाई. आता मात्र या संकल्पनेचा उपयोग पुरुषांची अधिसत्ता आणि प्रभुत्व असणाऱ्या व्यवस्थेचे वर्णन करण्यासाठी केला जातो. पुरुषांचे स्त्रियांवर सत्ता गाजविणारे [illegible] आणि स्त्रियांना पुरुषांपेक्षा दुय्यम मानणारी व्यवस्था म्हणून पुरुष प्रधान व्यवस्थेचा उल्लेख करता येतो. पुरुषसत्तेत सर्व पुरुष स्त्रियांचे शोषण करतात असे नसून ती एक पुरुषकेंद्री व पुरुषाला श्रेष्ठत्व आणि अधिकार बहाल करणारी व्यवस्था आहे. उदा. बहुतेक कुटुंबात हे गृहीतक असते की, पत्नीने स्वयंपाक करणे, साफसफाई करणे व नवरा आणि त्याच्या कुटुंबाला सेवा पुरवणे हे नैसर्गिक आहे. या अपेक्षेत त्यांना काहीच वावगे वाटत नाही. कारण ते या व्यवस्थेचा भाग आहेत. त्या स्त्रियांना ही आपली नैसर्गिक जबाबदारी आहे असे वाटते. कारण त्यांच्या जाणिवादेखील याच पुरुषसत्ताक व्यवस्थेतून घडलेल्या असतात. त्यामुळे स्त्रीयांना मिळणाऱ्या सर्व भेदभावांकडे [illegible] स्त्रियांवर पुरुषाचे प्रभुत्व व सत्तेची व्यवस्था म्हणजे पुरुषसत्ता होय. ही विचारप्रणाली धर्म, कायदा, राजकारण, शिक्षण, आरोग्य या सामाजिक संरचनेत प्रतिबिंबीत होते. त्यामुळे पुरुषसत्ता हा केवळ मानसिकतेचा भाग नसून, ती संरचनात्मक आहे. या व्यवस्थेशी निगडित विचार- प्रणालीनुसार स्त्रियांवर पुरुषांचे नियंत्रण असले पाहिजे आणि स्त्रिया हा पुरुषाच्या मालमत्तेचा भाग समजल्या जातात.

कुटुंबात जन्माच्या आधीपासूनच मुलीच्या वाट्याला येणारे संगोपन याच लिंगभावाचा परिणाम असतो. भावी काळातील पत्नी व माता या भूमिका पार पाडण्याच्या शिक्षणावरच दिला जाणारा भर, बिनमोलाची घरीदारी राबणूक, माहेरी व सासरी सर्व लहानमोठ्या पुरुषांचे पावलोपावली अनुभवास येणारे वर्चस्व आणि स्वतःची सत्ताशून्यता, प्रगट-अप्रगट हिंसा हा त्या संगोपनाचा भाग असतो. वयात येण्यापूर्वी, वयात आल्यानंतर अशा सर्व टप्प्यांवर लिंगभावाचे जे संस्कार कुटुंबात पडतात ते स्त्रियांची आत्मप्रतिष्ठा घटविणारे आणि पुरुषांची विनाकारण फुगवणारे असतात. पुरुषप्रधान समाजव्यवस्थेत स्त्री-पुरुषांचे अस्तित्वच समतेच्या तत्त्वावर मान्य केलेले नसल्यामुळे स्त्रीला काही मत व्यक्त करण्याचा निर्णय घेण्याचा अधिकार नसतो. हा अधिकार अपवादात्मक स्थितीतच दिसतो. बायका बाहेर कितीही धीटाईने वागल्या, परिषदात, चर्चासत्रात बोलल्या, परंतु घरी त्या 'बाई' म्हणूनच वागतात. तिने काय शिकायचं, किती शिकायचं लग्न कोणत्या वयात करायचं, कोणाशी करायचं हे निर्णय तिचे नसतात. पुरुषांच्या सोबतीशिवाय जगणाऱ्या स्त्रियांकडे समाज पूर्वग्रहाच्या चष्म्यातून बघतो. स्वतंत्र वृत्तीच्या स्त्रियांचा हेवा करणाऱ्या पारंपरिक स्त्रियाही यात पुरुषांच्या बरोबरीने येतात. पुरुषप्रधान समाजव्यवस्था टिकवण्याचे काम स्त्रियाही मोठ्या प्रमाणावर करतात. कुटुंबात जन्माच्या आधीपासूनच मुलीच्या वाट्याला येणारे संगोपन याच लिंगभावाचा परिणाम असतो. भावी काळातील पत्नी व माता या भूमिका पार पाडण्याच्या शिक्षणावरच दिला जाणारा भर, बिनमोलाची घरीदारी राबणूक, माहेरी व सासरी सर्व लहानमोठ्या पुरुषांचे पावलोपावली अनुभवास येणारे वर्चस्व आणि स्वतःची सत्ताशून्यता, प्रगट-अप्रगट हिंसा हा त्या संगोपनाचा भाग असतो. वयात येण्यापूर्वी, वयात आल्यानंतर अशा सर्व टप्प्यांवर लिंगभावाचे जे संस्कार कुटुंबात पडतात ते स्त्रियांची आत्मप्रतिष्ठा घटविणारे आणि पुरुषांची विनाकारण फुगवणारे असतात. स्त्रीला फक्त शरीर असते आणि त्याचे सुशोभन करून पुरुषांना आकर्षित करणे हेच त्यांचे पूर्णवेळ व्यवधान असते; या गृहीतकावर स्त्रीत्वाच्या प्रतिमा साहित्य व कला, प्रसारमाध्यमे यांच्यातून उभ्या केलेल्या असतात. सर्वसामान्य स्त्रियासुध्दा याच प्रतिमांना आदर्श व अनुकरणीय समजू लागतात.

लिंगभाव म्हणजे काय? लिंगभाव म्हणजे समाजात स्त्रिया आणि पुरुषांबाबत निर्माण होणारा भेदभाव आणि त्यांच्याशी संबंधित कल्पना. स्त्री आणि पुरुषांच्या शारीरिक फरकांमुळेच समाजात भेदभाव होतो, असे मानणे चुकीचे आहे. लिंगभाव हा समाजात घडवला जातो. लिंगभाव आणि स्त्री यांच्याबद्दलची काही माहिती:

१. स्त्रिया आणि पुरुषांना वेगवेगळ्या पद्धतीने वाढवले जाते.
२. स्त्रीत्व आणि पुरुषत्व या कल्पनांमुळे माणसांच्या वागणुकीवर खोलवर परिणाम होतो.
३. लिंगभाव आणि विकास दृष्टिकोणात स्त्रियांना विकासाच्या निष्क्रीय लाभार्थी न बघता बदलाच्या कर्त्या म्हणून पाहिले जाते.
४. लिंगभाव अभ्यासात स्त्री अभ्यास, पुरुष अभ्यास, आणि लैंगिक अल्पसंख्यांकांचा अभ्यास यांचा समावेश होतो.
५. लैंगिक समानता आणि महिला सक्षमीकरण हे मानवी हक्कांच्या प्राप्तीसाठी मूलभूत आहे.
६. लिंगभाव समानता म्हणजे स्त्री आणि पुरुष यांच्यात शक्ती आणि प्रभावाच्या वितरणात समानता असणे.

लिंगभावाची वैशिष्ट्ये:

१. प्रचलित पुरुषसत्ताक व्यवस्थेला टिकवून ठेवणे, त्या व्यवस्थेला वृध्दिंगत करणे हा हेतू त्यामागे असतो.
२. स्त्री किंवा पुरुष असण्याशी आपण ज्या विशेषणांचा, विशेषत्वाचा संबंध लावतो, त्यातील बरीचशी समाजरचित असतात.
३. समाज, कुटुंबाच्या माध्यमातून एक विशिष्ट लिंगभाव आत्मसात करायला, आपलंसं करायला शिकवलं जातं.

Smt. P.D. Patil Social Work College, College Code 225, Khadki

४. लिंगभावाच्या आधारे पुरुष हा कुटुंबप्रमुख, पोशिंदा, संपत्तीचा मालक, धीट, कणखर, निर्णयक्षमता असणारा, नेतृत्व करणारा, आक्रमक असतो तर स्त्री ही सर्वदा परावलंबी, भित्री, दुबळी, प्रेमळ, भावनिक स्वरूपाची असते हे मानले जाते.

५. आपल्या लिंगाच्या अपेक्षित वर्तनापेक्षा वेगळे वर्तन करणाऱ्या स्त्रिया आणि पुरुषांना समाजाकडून हेटाळणीला, टीकेला सामोरे जावे लागते. आपल्या लिंगाच्या अपेक्षित वर्तनापेक्षा वेगळे वर्तन करणाऱ्या स्त्रियांना अनेक प्रसंगी तिरस्काराला तोंड द्यावे लागते. पुरुषी मुलीला सतत टोमण्याचे धडे दिले जातात आणि हळव्या, भावनाप्रधान पुरुषांची सतत हेटाळणी केली जाते.

६. याच लिंगभावावर संपूर्ण समाजाची पुरुषप्रधान मूल्यव्यवस्था आधारित असते.

पुरुषप्रधान समाजात लिंगभावाची जडणघडण पुरुषांना झुकते माप देणारी असते आणि त्यामुळे स्त्रियांना पक्षपाताला अधिक तोंड द्यावे लागते. पुरुष कुटुंबप्रमुख, पुरुषाकडे मालमत्तेची मालकी, लग्न झाल्यावर स्त्रियांनी सासरी जाणे, पितृवंशीय व्यवस्था ह्या सामाजिक प्रक्रिया आपली समाजव्यवस्था पुरुषप्रधान असल्याचे दर्शवतात. अशा समाजात स्त्रीचे स्थान दुय्यम बनते. त्याचा एक गंभीर परिणाम म्हणजे स्त्रियांवर होणारे अत्याचार. बहुतेकदा स्त्रियांना आपल्या दुय्यम स्थानामुळे अत्याचारांना तोंड द्यावे लागते. अधिकाधिक स्त्रिया सार्वजनिक क्षेत्रात अनेक जबाबदाऱ्या निभावत आहेत आणि स्त्रियांवरील अत्याचाराच्या घटनाही वाढत आहेत. ह्यासाठी सामाजिक प्रबोधन आणि स्त्रियांचा माणूस म्हणून आदर समाजात रुजवणे गरजेचे आहे.

निष्कर्ष: पुरुषप्रधान संस्कृती, स्त्री आणि लिंगभाव यांचा अतिशय जवळचा संबंध असून लिंगभेदाची समस्या ही परंपरागत असून ती पुरुषप्रधान संस्कृतीचे परिपाक आहे. स्त्री आणि पुरुष ही एकाच गाडीची दोन चाके असून लिंगभेदाच्या समस्येचे मूळ कारण हे पुरुषप्रधान संस्कृती हेच आहे. लिंगभाव म्हणजे स्त्रियांचा वेगळा विचार नव्हे तर लिंगभाव म्हणजे एखाद्या समाजातील स्त्रिया आणि पुरुषांची सापेक्ष सामाजिक स्थिती. अर्थात आजपर्यंत प्रामुख्याने स्त्री आणि पुरुष ह्या दोन लिंगभाव अस्मितांचाच विचार झाला आहे. यापेक्षा भिन्न लिंग व लिंगभाव अस्मिता समजून त्याचीही लिंगभाव संवेदनशील दृष्टीकोनातून चिकित्सा होणे गरजेचे आहे, तसे काही प्रयत्न चालू असल्याचे दिसते.

संदर्भ:

१. पाटील लीला, भारतीय स्त्री जीवन, मेहता पब्लिशिंग हाऊस, पुणे.
२. गरगे अनंतराम, चंडगे उमा, 'भारतीय समाजातील स्त्रियांचे स्थान', पॉप्युलर प्रकाशन, मुंबई.
३. साळुंखे, आ. ह., 'हिंदू संस्कृती आणि स्त्री', लोकवाङ्मय गृह, मुंबई.
४. महाजन जयश्री, 'स्त्रिया आणि लिंगभाव', अथर्व प्रकाशन, धुळे.
५. भागवत, डॉ. विद्युत, 'स्त्रीवादी सामाजिक विचार', डायमंड प्रकाशन, पुणे.

भारतीय ग्रामीण कृषी व्यवस्थेतील लिंगभाव

डॉ. श्रीराम खाडे कला, वाणिज्य व विज्ञान महाविद्यालय मारेगाव जि. यवतमाळ

गोषवारा (Abstract): भारतात स्त्री पुरूष भेदभाव मोठ्या प्रमाणात केल्या जातो. मुख्यतः लिंग ही जैविक संकल्पना असुन त्यामध्ये स्त्री पुरूषातील शारीरिक किंवा जैविक फरक निर्देशीत केला जातो. मात्र लिंगभाव ही एक सांस्कृतिक बाब असुन त्यातुन स्त्री व पुरूषांची सामाजिक वर्गवारी भेदभाव सुचित करते. भारत हा कृषीप्रधान देश आहे. ग्रामीण कृषी व्यवस्थेतील लिंगभाव म्हणजेच महिलांचे आणि पुरूषांचे कृषी क्षेत्रातील कार्य, जबावदा-या आणि अधिकार यामधील भेद होय. भारताच्या ग्रामीण भागात कृषी ही मुख्य व्यवसायाची क्रिया आहे आणि येथे लिंगाभावाचा मुद्दा अत्यंत महत्वाचा आहे. महिलांच्या कृषीक्षेत्रातील सहभाग अनेक पातळ्यांवर असतो. पण त्यांना नेहमीच कमी स्थान दिले जाते. भारतातील ग्रामीण कृषी क्षेत्रातील समस्या सोडविण्यासाठी त्यांना प्रामुख्याने शैक्षणिक प्रवाहात आणणे महत्वाचे असुन त्यांच्यावर सामाजिक वा सांस्कृतिक जो बंधने लादली आहेत; ती शिथील होने गरजेचे आहे शिवाय कृषी कार्य करित असतांना त्यांना आर्थीक निर्णय, कामाचे विभाजन, अधिकाराची समानता, नविन कृषी तंत्रज्ञान इत्यादी क्षेत्रात सहभागी करून घेण्याची गरज आहे.

प्रस्तावना: जगभरातील महिला असंख्य शेतीविषयक कामांमध्ये गुतलेल्या आहेत आणि जागतिक कृषी अन्न उत्पादनात त्यांचा मोठा वाटा आहे. असे असूनही, अन्न उत्पादनात त्यांचे योगदान मोठया प्रमाणात अप्रसिध्द आहे. तसेच, श्रम विभागणी आणि महत्त्वाच्या संसाधनांमध्ये अपुरी उपलब्धता, माहिती आणि तंत्रज्ञानाशी संबंधित प्रचलित लिंग निकष महिलांच्या कामाच्या ओझ्यावर आणि त्यांच्या उत्पन्नाच्या क्षमतेवर परिणाम करतात (FAO,२०२०). कृषी क्षेत्रासमोरील विविध आव्हानांबद्दल वाढत्या चिंतेमध्ये, कृषी क्षेत्रासाठी महिला-केंद्रित योजना राबविण्याची आवश्यकता वाढत आहे. ग्रामीण महिला कामगारांमध्ये महिला शेतक-यांचा वाटा सुमारे ३४ टक्के आहे. कौटुंबिक शेतीमध्ये महिला शेतक-यांचा मोठा सहभाग पाहता, महिला शेतक-यांना त्यांच्या विविध कृषी कार्य आणि शेतीशी संबंधित माहिती, ज्ञान आणि कौशल्ये किती प्रमाणात अपग्रेड करण्याची संधी मिळते आणि शेतीचे काम करताना/व्यवस्थापन करताना तीच संधी किती प्रमाणात मिळते हा महत्त्वाचा प्रश्न आहे. शेतकरी म्हणून त्यांच्या योगदानाचे कमी मुल्यांकन आणि जमिनीच्या मालकीचे कमी प्रमाण हे महिला शेतक-यांना भेडसावणा-या लिंगभेदांचे आणि आव्हानांचे प्रकटीकरण असल्याचे दिसून येते. म्हणूनच विस्तार सेवांचे लक्ष त्यांच्या क्षमता वाढीवर केंद्रित करणे महत्वाचे आहे जे शेवटी त्यांची उत्पादकता आणि पीक लागवड आणि बिगर-शेती उपक्रमांमधून उत्पन्न वाढवेल आणि ज्यांचे सक्षमीकरण करेल. हे लक्षात घेता, एकीकडे

Smt. P.D. Patil Social Work College, College Code 225

S.S. Kale.

Bhagini Mandal Chopda's

College Of Social Work, Chopda, District-Jalgaon

NAAC Re-accredited "A" Grade (IInd Cycle)

Organized

One Day Multidisciplinary National Conference on

75 YEARS OF THE JOURNEY OF THE INDIAN CONSTITUTION

Date: - 20th March,2025

Certificate

This is to certify that. Mr/Mrs/Miss/Dr. Sanket Sureshrao Kale *of* Smt. Panchfuladevi Patil Social Work College *has participated in the One Day Multidisciplinary National Conference on "75 YEARS OF THE JOURNEY OF THE INDIAN CONSTITUTION" on 20th March,2025, Thursday. He/she has presented paper entitled* The Progressive Path of the Constitution *participated in the One Day Multidisciplinary National Conference.*

Dr.Rahul Nikam	Dr.Anant Deshmukh	Dr.Ashish Gujarathi	Dr.Ishwar Saundankar	Mrs.Poonam Gujarathi
Coordinator	Coordinator	Convenor	Principal	President

Smt. P.O. Patil Social Work College, College Code 225, Khadki, AKOLA

Scanned with OKEN Scanner

E-ISSN 2582-5429
SJIF Impact - 5.711

AKSHARA

MULTIDISCIPLINARY RESEARCH JOURNAL

Peer-Reviewed & Refereed International Research Journal
March 2025 Special Issue 17 Volume III

75 YEARS OF THE JOURNEY OF THE INDIAN CONSTITUTION

College Code 225

Associate Editor
Prof. Dr. Ashish S. Gujarathi

Guest Editor
Dr I. M. Saundankar
Principal

Bhagini Mandal Chopda's College of Social Work, Chopda, Dist-Jalgaon (Maharashtra)

Co - Editor
Prof Dr Rahul Y. Nikam

Co - Editor
Prof. Dr. Anant V. Deshmukh

Bhagini Mandal Chopda's College of Social Work, Chopda, Dist-Jalgaon (Maharashtra)

Chief Editor : Dr. Girish S. Koli

Akshara Publication

Scanned with OKEN Scanner

2582-5429
npact - 5.711

AKSHARA

MULTIDISCIPLINARY RESEARCH JOURNAL

Peer-Reviewed & Refereed International Research Journal
March 2025 Special Issue 17 Volume III

75 YEARS OF THE JOURNEY OF THE INDIAN CONSTITUTION

Associate Editor
Prof. Dr. Ashish S. Gujarathi

Guest Editor
Dr I. M. Saundankar
Principal

Bhagini Mandal Chopda's College of Social Work, Chopda, Dist-Jalgaon (Maharashtra)

Co - Editor
Prof Dr Rahul Y. Nikam

Co - Editor
Prof. Dr. Anant V. Deshmukh

Bhagini Mandal Chopda's College of Social Work, Chopda, Dist-Jalgaon (Maharashtra)

Chief Editor : Dr. Girish S. Koli

Akshara Publication

...Multidisciplinary Research Journal
Single Blind Peer Reviewed & Refereed International Research Journal
AMRJ
E- ISSN 2582-5429 / SJIF Impact- 5.711 / March 2025 / Special Issue 17 Volume III

Editorial Board

-: Chief & Executive Editor:-

Dr. Girish Shalik Koli
Dongar Kathora
Tal.Yawal, Dist. Jalgaon [M. S.] India Pin Code: 425301
Mobile No: 09421682612
Website:www.aimrj.com Email:aimrj18@gmail.com

-:Co-Editors :-

- Dr. Sirojiddin Nurmatov, *Associate Professor, Tashkent Institute of Oriental Studies, Tashkent City, Republic Of Uzbekistan*
- Dr.Vivek Mani Tripathi, Assistant Professor, *Faculty of Afro – Asian Languages and Cultures, Guangdong University of Foreign Studies, Guangzhou, Guangdong, China*
- Dr.Maxim Demchenko *Associate Professor Moscow State Linguistic University, Institute of International Relationships, Moscow,Russia*
- Dr. Wajira Gunasena, *Lecturer, Dept of Languages, Cultural studies & Performing Arts University of Sri Jayewardenepura, Nugegoda, Sri Lank*
- Shiv Kumar Singh , *Lecturer, Indian Faculty of Arts and Humanities, University of Lisbon Portugal.*
- Dr. Vijay Eknath Sonje, *Assistant Professor* (Hindi) D. N. College, Faizpur [M. S.]
- Mr. Nilesh Samadhan Guruchal, *Assistant Professor* (English)Smt. P. K. Kotecha Mahila Mahavidyalaya, Bhusawal, Dist. Jalgaon [M. S.] India.
- Dr. Shaikh Aafaq Anjum, *Assistant Professor* (Urdu) Nutan Maratha College, Jalgaon. [M. S.] India.
- Mr. Dipak Santosh Pawar, *Assistant Professor* (Marathi)Dr. A.G.D. Bendale Mahila Mahavidyalya, Jalgaon [M. S.] India.

PEER REVIEW POLICY

AMRJ will send a copy of research work to the editorial board. The board will verify the same according to the rules of research methodology. Then plagiarism in the work will be checked. In case if the research methodology is not followed properly by the researcher, message will be given to the researcher and he/she will be asked to revise the work in a stipulated period.

After checking research methodology and plagiarism, the work will be sent to the Peer Review Committee.

SINGLE BLIND PEER REVIEW BY EXPERT PEER REVIEWERS

AMRJ adopts the Single Blind Peer Review Method. After checking research methodology and plagiarism, the work will be sent to the Peer Review Committee for review through email. AMRJ do not disclose the details of researcher to Peer Review Committee. The Peer Review Table will be displayed online according to the criteria decided by the Editorial Board. After the approval by Peer Review Committee, the research work will be published in the Issue. In case if any instructions received from Peer Review Committee, the same will be forwarded to the researcher and he/she will be asked to clear the matter. Editorial Board of AMRJ will be the final authority to decide whether a research work is to be published or not.

Smt. R.D. Patil Social Work College, Mhadki, AKOLA
College Code 225

AMRJ Disclaimer:

For the purity and authenticity of any statement or view expressed in any article. The concerned writers (of that article) will be held responsible. At any cost member of Akshara's editorial Board will not be responsible for anyconsequences arising from the exercise of Information contained in it. AMRJ is an online research journal. It is printed only for the convenience of reading and archiving its online content. (Applicable in Jalgaon jurisdiction)

Scanned with OKEN Scanner

AMRJ
Akshara Multidisciplinary Research Journal
Single Blind Peer Reviewed & Refereed International Research Journal
E- ISSN 2582-5429 / SJIF Impact- 5.711 / March 2025 / Special Issue 17 Volume III

Index

S.No	Title of the paper	Author	P.No
01	Impact of Constitutional provisions on empowerment of Vulnerable Groups	Dr. Vinod Ajabrao Raipure	07
02	Media and Indian Constitution	Dr. Chaitanya A. Ghuge	10
03	The Role of the Indian Constitution in Social Change over the Last 75 Years	Dr. Rakesh P. Chaudhari	13
04	Indian Constitution and Media: A Legal and Ethical Perspective	Dr. Milind B. Changare Adv. Rupali M. Changare	16
05	An overview of the challenges facing the Indian Constitution	Prof. Umesh Wani	18
06	The Progressive Path of the Indian Constitution in 2025	Dr. Sanket S. Kale	22
07	History of the Indian Constitution	Mr.Pankaj L.Sonawane	24
08	Indian Constitution and Social Justice	Dr Shweta Vinod Vaidya	27
09	Contribution of Dr. B. R. Ambedkar in the Creation of the Indian Constitution	Dr. Arvind Narayan Bohrapi	29
10	The Indian Constitution and Social Transformation: Analysing Its Positive and Negative Impact on SCs, STs, OBCs & Minorities	Dr. Ravindra Shravan Madavi	31
11	Values In The Constitution With Special Reference To Satyam Shivam Sundaram	Dr.Radhika Mohan Pathak	34
12	An Analytical Study of Social Justice in India: Constitutional Provisions and Their Impact	Bhante Sumantissa Dr. Rahul Y Nikam	36
13	Fundamental Rights, Constitutional Remedies and Social Work: A Triadic Approach to Promote Social Justice and Human Rights	Vikas P P Jadhav	40
14	Human Rights as a Path to Social Justice: Global Perspectives and Local Challenges	Dr. Prashant V. Bukne	43
15	A study of Empowering Women Through the Indian Constitution: The Social Work Approach	Prof. Dnyaneshwar Sarangdhar Gore	46
16	The Core Values of the Indian Constitution: Significance, Challenges, and the Way Forward	Dr. Sangharakshit Narayan Bhadarge	49
17	Dr. Ambedkrs: Indian Constitusion and Social Justice	Prin. Dr. S. G. Baviskar	52
18	Indian constitutions and women empowerment	Prof. Radha Gujarathi	54
19	Constitutional Provisions for Social Justice in India	Prof. Digambarkumar P. Landge	57
20	अनुच्छेद 19(1)(a) आणि माहितीचा अधिकार: नागरिक सशक्तीकरणासाठी कायदेशीर साधन	ॲड. दिपक अरुण सपकाळे प्रा. डॉ. उमेश देविदास वाणी	60
21	भारतातील स्वातंत्र्यपूर्व परिस्थिती व संविधानाची निर्मिती	डॉ. विलास घोडे	64
22	भारतीय संविधानाची आव्हानात्मक वाटचाल	डॉ. अनंत व्ही. देशमुख	69
23	भारतीय संविधानाची ऐतिहासिक पार्श्वभूमी	डॉ. अंजली दशरथ काळे	72
24	कलम 42 अंतर्गत प्रसूतीसंबंधी सहाय्य: कायदे आणि वास्तव	निकिता अर्जुन तांबे प्रा. डॉ.मोहिनी उदय उपासनी	74
25	शेतकरी उत्पादक कंपन्या निर्माण करण्यामध्ये कंपनी कायद्याचे योगदान	सारंगधर दत्तात्रय कोळी प्रा. डॉ.मोहिनी उदय उपासनी	77
26	भारतीय संविधान: ग्रामीण महिला सक्षमीकरणाद्वारे समुदाय विकास," (विशेष संदर्भ : राष्ट्रीय ग्रामीण उपजीविका अभयानातील महिला प्रभाग संघ)	रियाज पिरजादे प्रा.डॉ. मोहिनी उदय उपासनी	80
27	भारतीय घटनेच्या कलमांनुसार कल्याणकारी राज्याच्या उद्दिष्टांची अंमलबजावणी: वास्तव आणि आव्हाने	विरेश गोपाळराव पाटील	82
28	भारतीय संविधानाचा अमृत महोत्सव आणि संविधान अंमलबजावणीमुळे झालेला सामाजिक बदल	उद्धव एस. जमधाडे	87
29	भारतीय संविधान निर्मिती आणि डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर	प्रा.डॉ.राहुल यशवंतराव निकम	90

College Code 225
Scanned with OKEN Scanner

...ntara Multidisciplinary Research Journal
Single Blind Peer Reviewed & Refereed International Research Journal
E- ISSN 2582-5429 / SJIF Impact- 5.711 / March 2025 / Special Issue 17 Volume III

06

The Progressive Path of the Indian Constitution in 2025

Dr. Sanket S. Kale
Assistant Professor
Smt. Panchfuladevi Patil Social Work College Khadki, Akola.

Abstract

The Indian Constitution, adopted in 1950, has been a dynamic document that has evolved through amendments, judicial interpretations, and policy changes to meet the needs of a changing society. This paper explores the progressive trajectory of the Indian Constitution as of 2025, analyzing recent amendments, judicial decisions, and policy reforms that have contributed to its evolution. It also discusses contemporary challenges, such as digital rights, environmental sustainability, and federal-state relations, and how constitutional mechanisms are being adapted to address them. Finally, the paper offers insights into potential future directions for the Constitution to ensure continued democratic progress and social justice.

Keywords: Indian Constitution, constitutional amendments, judicial interpretation, social justice, democracy, digital rights, environmental law, federalism

1. Introduction:

The Indian Constitution, framed as a living document, has witnessed continuous evolution through amendments, judicial pronouncements, and changing socio-political dynamics. As India progresses in the 21st century, the constitutional framework has expanded to address emerging challenges such as technology, climate change, privacy concerns, and economic disparities. This paper examines how the Constitution has adapted to these new realities in 2025 while maintaining its foundational principles of justice, liberty, equality, and fraternity.

2. Evolution of the Indian Constitution:

2.1 Constitutional Amendments and Progressive Reforms

Since its inception, the Indian Constitution has been amended over 100 times to reflect societal needs. Some recent amendments that have influenced the constitutional landscape in 2025 include:

- The 105th Constitutional Amendment Act (2021): Restored state governments' power to identify backward classes for reservation purposes.
- The 106th Amendment (2023): Introduced provisions for digital privacy rights, strengthening the right to privacy established in Puttaswamy v. Union of India (2017).
- The 107th Amendment (2024): Focused on environmental protection, making sustainable development a fundamental duty of citizens and strengthening the powers of the National Green Tribunal (NGT).
- The 108th Amendment (2025): Mandated 50% women's representation in legislative bodies to promote gender equality in governance.

These amendments reflect India's commitment to progressive constitutionalism while ensuring inclusivity and sustainability.

2.2 Landmark Judicial Interpretations:

The judiciary has played a significant role in expanding constitutional provisions. Some crucial Supreme Court judgments in recent years include:

- Right to Digital Freedom (2023): The Supreme Court ruled that the right to internet access is a fundamental right under Article 21, reinforcing the necessity of digital inclusion in governance.
- Climate Justice and Constitutional Mandate (2024): A landmark ruling held that ecological conservation is part of the right to life under Article 21, making environmental impact assessments mandatory for all infrastructural projects.
- Recognition of LGBTQ+ Marriage Rights (2025): The Supreme Court ruled in favor of recognizing same-sex marriages, expanding the scope of Article 14 (right to equality) and Article 21 (right to life and personal liberty).

These rulings demonstrate the judiciary's proactive approach in ensuring constitutional values align with contemporary issues.

3. Contemporary Challenges and Constitutional Responses

3.1 Digital Rights and Cyber Security:

P.D. Patil Social Work College
College Code 225
Khadki Akola

AMRJ
Akshara Multidisciplinary Research Journal
Single Blind Peer Reviewed & Refereed International Research Journal
E- ISSN 2582-5429 / SJIF Impact- 5.711 / March 2025 / Special Issue 17 Volume III

As India moves towards a digital economy, concerns over privacy, data protection, and cyber security have intensified. The Personal Data Protection Act, 2023, in alignment with constitutional provisions, ensures protection against data breaches and unauthorized surveillance.

3.2 Environmental Sustainability and Climate Justice:

With India being one of the most climate-vulnerable nations, constitutional provisions have been reinforced to include stronger environmental protection laws. The 2024 Supreme Court ruling reinforced citizens' responsibility towards environmental conservation, making it a justiciable fundamental duty.

3.3 Federalism and State Autonomy:

In recent years, debates on federalism and state autonomy have resurfaced, particularly concerning financial allocations and special provisions for states. The Finance Commission's recommendations in 2025 emphasized decentralized governance, ensuring states have greater autonomy in decision-making while maintaining national unity.

4. Future Prospects and Recommendations:

Looking ahead, the Indian Constitution is expected to continue evolving to accommodate future challenges. Some key areas of potential reform include:

2. Constitutional Protection for AI and Technology Laws: Defining ethical AI governance and protecting digital labor rights.
3. Electoral Reforms: Enhancing transparency in political funding and ensuring fair representation.
4. Expansion of Fundamental Rights: Including rights related to environmental justice, healthcare, and labor in the digital economy.
5. Strengthening Federalism: Ensuring greater financial devolution to states for equitable development.

5. Conclusion

The Indian Constitution, while rooted in history, remains an evolving document that adapts to contemporary challenges. Its progressive path in 2025 showcases a commitment to democratic values, social justice, and inclusive development. By ensuring that amendments, judicial rulings, and policy reforms align with modern realities, India continues to uphold its constitutional ethos while paving the way for future generations.

References:

1. The Constitution of India, Government of India.
2. Supreme Court Judgments (2023–2025).
3. Ministry of Law and Justice, Government of India, Constitutional Amendments.
4. Personal Data Protection Act, 2023.
5. Finance Commission Report, 2025.

P.D. Patil Social Work College
College Code
225

Scanned with OKEN Scanner

Impact Factor-8.632 (SJIF) ISSN-2278-9308

B.Aadhar

Single Blind Peer-Reviewed & Refereed Indexed

Multidisciplinary International Research Journal

June - 2025

ISSUE No - (DXXV.) 525

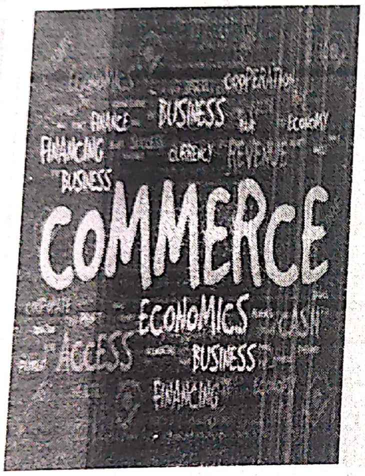

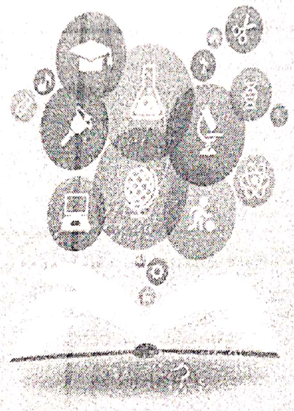

Chief Editor
Prof. Virag S. Gawande
Director
Aadhar Social
Research & Development
Training Institute Amravati

Editor:
Dr.Dinesh W.Nichit
Principal
Sant Gadge Maharaj
Art's Comm,Sci Collage,
Walgaon.Dist. Amravati.

Executive Editor:
Dr.Sanjay J. Kothari
Head, Deptt. of Economics,
G.S.Tompe Arts Comm,Sci Collage
Chandur Bazar Dist. Amravati

This Journal is indexed in :
- Scientific Journal Impact Factor (SJIF)
- Cosmos Impact Factor (CIF)
- International Impact Factor Services (IIFS)

For Details Visit To : www.aadharsocial.com

Aadhar Publications

P.D. Patil Social Work College
College Code 225

19	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे लोकशाही व सांसदीय शासनासंबंधी विचार डॉ. विनोद तुळशीराम चहारे	89
20	महासंगर: आंबेडकरी समाजाचा परिवर्तनवादी इतिहास डॉ. प्रदीप औजेकर	92
21	स्वातंत्र्य संग्रामातील अमळनेर चे योगदान एक ऐतिहासिक अभ्यास डॉ. किशोर शिवलाल पाटील	97
22	मराठीतील मुस्लिम आत्मचरित्र लेखनाचे स्वरूप डॉ. उत्तरेश्वर ज्ञानोबा सुरवसे,	102
23	पदवीस्तरीय राज्यशास्त्राचे विद्यार्थी व राज्यशास्त्रेत्तर विद्यार्थ्यांचे राजकीय संकल्पना व राजकीय सैद्धांतिक ज्ञानाचा तुलनात्मक अभ्यास आशिष सुधाकरराव निमकर, प्रा. डॉ. प्रतिभा अशोक भोरजार	106
24	ग्रामीण भागाच्या विकासात उज्वला योजनेचे योगदान डॉ. रूपेश रामभाउजी कुचेवार	116
25	The Role of Advertising in Promotion of a Product **Dr. Rajesh M. Deshmukh**	121
26	Impact Of Academic Libraries In Higher Education **Dr. Narayan M. Waghale**	123
27	सावित्रीबाई फुले यांचे शैक्षणिक आणि सामाजिक कार्य : एक अध्ययन प्रा नवनाथ वंकट बडे	127
28	स्वातंत्र्य संग्रामातील अमळनेर चे योगदान एक ऐतिहासिक अभ्यास डॉ. किशोर शिवलाल पाटील	130
29	वाढती लोकसंख्या आणि पर्यावरणीय असंतुलन : एक विश्लेषणात्मक अभ्यास डॉ. सुवर्णा देविदास जवंजाळ	135
30	भारतातील क्रीडा पत्रकारितेचा विकास आणि वर्तमान स्वरूप प्रा.डॉ.राजेंद्र पुंडलिकराव राउत	142
31	क्रीडाक्षेत्रात सहभागी होण्यावरील पर्यावरणीय आणि सामाजिक-आर्थिक अडथळे ग्रामीण व शहरी तफावत, पायाभूत सुविधांचा अभाव, प्रशिक्षण व उपकरणांचा खर्च : एक समीक्षात्मक अभ्यास डॉ. मनोज प्रभाकरराव अरमरकर	146
32	Nexus of Indian politics and Religious Fundamentalism **Dr. Quadri Syed Mujtaba**	153
33	Aspirations and Restraints in the Path of Women's Career: Speculations in Manju Kapur's Narratives **Dr Navita N Malani**	157
34	English Language: Key To Global Communication **Miss priyanka B. Ruikar**	161
35	Fintech Disruption and Financial Inclusion: Assessing the Role of Digital Payments in Rural Commerce in India **Dr. Ankush B. Jadhav**	164

Smt. P.D. Patil Social Work College
College Code 225

Scanned with OKEN Scanner

B.Aadhar - International Peer-Reviewed Indexed Research Journal
Impact Factor -(SJIF) –8.632, Issue NO, (DXXV) 525
ISSN : 2278-9308 June 2025

सावित्रीबाई फुले यांचे शैक्षणिक आणि सामाजिक कार्य : एक अध्ययन

प्रा नवनाथ वंकट बडे
(सहाय्यक प्राध्यापक) श्रीमती पंचफुलादेवी पाटील समाजकार्य महाविद्यालय, खडकी, अकोला.
मो नं. ७०२०८४७६७४ badenb11@gmail.com

प्रस्तावना : 19 व्या शतकातील समाज सुधारक कवयित्री आणि भारताच्या स्वातंत्र्य चळवळीतील प्रमुख व्यक्तिमत्व म्हणजे सावित्रीबाई फुले होय त्यांचे पती महात्मा ज्योतिराव फुले यांच्याकडून शिक्षण घेतलेल्या त्यांनी सामाजिक नियमांना आव्हान दिले आणि महिला आणि उपेक्षित समुदायांना सक्षम करण्यासाठी आपली जीवन समर्पित केली भारतातील महिला शिक्षणाच्या त्या आद्य प्रणेत्या बनल्या.

1848 मध्ये त्यांच्या पतीसोबत सावित्रीबाई यांनी पहिली महिला शाळा स्थापन केली आणि 873 मध्ये सामाजिक समानतेला चालना देण्यासाठी सत्यशोधक समाजाची सहस्थापना केली त्यांनी बालविवाह स्त्रीभ्रूणहत्या आणि सती परंपरे विरुद्ध लढा दिला आणि विधवा पुनर्विवाह आणि आंतरजातीय विवाह यांना प्रोत्साहन दिले.

संशोधनाचे उद्देश :

१ सावित्रीबाई फुले यांच्या शैक्षणिक कार्याचा आढावा घेणे.

२ सावित्रीबाई फुले यांच्या सामाजिक कार्याचा आढावा घेणे.

तथ्य संकलन :

प्रस्तुत शोधनिबंध लिहिण्यासाठी संशोधकाने दुय्यम तोतांचा उपयोग केला आहे. विविध संदर्भीय ग्रंथ मासिके साप्ताहिके दैनिक इंटरनेट इत्यादी साधनांचा वापर करून शोधनिबंध हा वर्णनात्मक व विश्लेषणात्मक पद्धतीवर आधारित आहे.

सावित्री फुले यांचे शैक्षणिक कार्य :

सावित्री फुले यांनी एक जानेवारी 1848 रोजी पुणे येथील बुधवार पेठ भिडे यांचा वाडा या ठिकाणी मुलींची पहिली शाळा सुरू केली. या शाळेत त्या पहिल्या भारतीय शिक्षिका झाल्या सुरुवातीला या शाळेमध्ये पाच ते सहा मुली शिक्षण घेत होत्या कालांतराने या मुलींचे संख्येमध्ये वाढ झाली. सावित्रीबाई फुले मुलींसाठी शिक्षणाचे कार्य करत असताना उच्च वर्णीय लोकांनी त्यांना अनेक प्रकारे त्रास दिला काही सनातनी लोकांनी त्यांच्यावर चिखल फेक व दगड मारत असे ही महिला धर्म बुडवायला निघाली आहे अशा अनेक प्रकारच्या शब्दाच्या माध्यमातून सावित्रीबाईंचा अपमान केला जात असे परंतु सावित्रीबाई फुले यांनी या सणात आणि लोकांच्या विचाराला व त्रासाला न जुमानता आपले कार्य अहोरात्र सुरू ठेवले आणि मुलींसाठी त्या खऱ्या अर्थाने शिक्षणाच्या जननी ठरल्या.

सावित्रीबाई यांनी अल्पसंख्याकांना शिक्षणाच्या मुख्य प्रवाहात येण्यासाठी आपल्याच शाळेत शिकणारी विद्यार्थिनी फातिमासिक यांना पहिली मुस्लिम महिला शिक्षिका होण्याचा मान मिळवून दिला फातिमा ह्या नामांकित सामाजिक कार्यकर्त्या बनल्या. एक जानेवारी 1848 ते 15 मार्च 1852 या कालावधीत सावित्रीबाई यांनी त्यांचे पती ज्योतिराव

College Code 225 Patil Social Work College

Scanned with OKEN Scanner

फुले यांच्यासोबत पुणे या ठिकाणी जवळपास 18 शाळा स्थापन केल्या आणि दलित गरीब होतकरू अशा अनेक बालकांना शिक्षण देऊन त्यांचे जीवनमान सुधारले.

सावित्रीबाई फुले यांचे सामाजिक कार्य :

सावित्रीबाई फुले यांनी त्यांचे पती महात्मा ज्योतिबा फुले यांच्या सहकार्यांनी बालविवाह प्रतिबंधक गृह स्थापन केला. सती प्रथेच्या विरोधात कार्य केले. तसेच पुनर्विवाह साठी प्रोत्साहन देऊन महिलांच्या पाठीशी सक्षमपणे उभ्या राहिल्या.

महिला सेवा मंडळ

सावित्रीबाई फुले यांनी महिलांच्या हक्काबद्दल जागरूकता निर्माण करण्यासाठी विशेषता विधवांचे मुंडन करण्याच्या अमानुष्य प्रतिविरुद्ध लढण्यासाठी महिला सेवा मंडळाची स्थापना केली आणि या मंडळाच्या माध्यमातून समाजामध्ये या प्रश्नासंबंधी जाणू जागृती केली आणि महिलांना न्याय देण्याचा प्रयत्न केला.

बालहत्या प्रतिबंध गृह १८६३ - त्याकाळी अनेक स्त्रिया भ्रूणहत्या करीत होत्या. या भ्रून हत्या अनैतिक संबंधातून किंवा अविवाहित मुली भ्रूणहत्या करत होत्या कारण लग्नाच्या अगोदरच या मुलींना अनैतिक संबंधातून आपत्यांना जन्म द्यावा लागत असे मग अशा मुली भृण हत्या करत असे किंवा जन्मलेला अपत्याला कुठेतरी सोडून देत. किंवा त्या अपत्त्याची हत्या केली जात. अशा अनेक गोष्टी अनैतिकपणे घडत होत्या. समाजाच्या आणि मुलींच्या दृष्टिकोनातून घातक होत्या त्यामुळे या समस्या विरोधात सावित्री फुले यांनी कार्य करून योग्य ते न्याय दिला.

सत्यशोधक समाज १८७३

सामाजिक समानतेला चालना देण्यासाठी जाती आधारित भेदभावा विरुद्ध लढण्यासाठी आणि दलित महिलांसह उपेक्षित घटकांच्या हक्कांचे रक्षण करण्यासाठी सावित्रीबाई फुले यांनी त्यांचे पती महात्मा ज्योतिराव फुले यांच्यासोबत सत्यशोधक समाजाची सह -स्थापना केली. या संघटनेने आंतरजातीय विवाह बालविवाह संपवणे आणि विधवा पुनर्विवाह ला पाठिंबा देणे यासारख्या सुधारणांचा पुरस्कार केला.

निष्कर्ष

१ सावित्रीबाई फुले एक दूरदर्शी होत्या त्यांनी व्यक्ती आणि संपूर्ण समाजाचे जीवन बदलण्यात शिक्षणाच्या परिवर्तन कार्य शक्तिला ओळखले महिला शिक्षणाला चालना देण्यासाठी आणि सामाजिक समानतेसाठी वकिली करण्याच्या त्यांच्या अग्रगणने कार्यामुळे त्यांना भारताच्या सामाजिक सुधारणांच्या इतिहासात एक मध्यवर्ती व्यक्तिमत्व बनले आहे शिक्षिका समाज सुधारक आणि महिला आणि शोषितांच्या हक्कांसाठी समर्थक म्हणून सावित्रीबाई फुले यांचा वारसा सामाजिक न्याय चळवळींना विशेषता लिंग समानता आणि शिक्षणासाठी वकिली करणाऱ्यांना मार्गदर्शन आणि प्रेरणा देत राहील.

सारांश :

अशाप्रकारे महिला शिक्षणाच्या जनक सावित्री फुले यांनी स्त्री शिक्षणासाठी आणि सामाजिक कार्यासाठी अहोरात्र परिश्रम घेतले त्यांनी त्या काळातील सनातने लोकांच्या विरोध करून उपेक्षित दलित समाजाच्या मुख्य प्रवाहापासून

P.D. Patil Social Work College, College Code 225, Khadki, Akola

Dr. Kalwe

RESEARCH NEBULA
An International Refereed, Peer Reviewed & Indexed Quarterly Journal in
Arts, Commerce, Education & Social Sciences
IMPACT FACTOR 8.137 (SJIF)
ISSN 2277-8071
www.ycjournal.net

ISSN 2277-8071
DOI PREFIX 10.22183
INDEXED
Indexed in the ICI Journals Master List
INDEX COPERNICUS INTERNATIONAL

RESEARCH NEBULA

An International Refereed, Peer Reviewed & Indexed Quarterly Journal in Arts, Commerce, Education & Social Sciences

Impact Factor 8.137

One Day National Interdisciplinary Conference on

The 75th Anniversary of the Indian Constitution:

Achievements, Challenges, Impact, Relevance and Significance

On 30th August, 2025

Organized by

Bhartiya Seva Sadan's

Smt. Radhadevi Goenka College for Women

Akola, Maharashtra

SPECIAL ISSUE

Special Issue Published on 30th August, 2025
www.ucjournal.net

155.	वैशाली लक्ष्मण इंगळे डॉ. आनंद बक्षी	कवि परशुराम शुक्ल एवं विंदा करंदीकर के बालकाव्य में संवैधानिक मूल्य	932
156.	राजश्री अशोक राठोड (पवार)	बंजारा समुदाय की महिलाए और संविधानिक अधिकार	939
157.	डॉ. तीर्थराज राय	केदारनाथ अग्रवाल के साहित्य में समता, स्वतंत्रता एवं बंधुत्व	944
158.	प्रा. मंजू साहू, डॉ. सोनू जेसवानी	"समता, स्वतंत्रता एवं बंधुता के परिप्रेक्ष्य में हरीश नवल का व्यंग्य साहित्य".	951
159.	प्रो. डॉ. निभा शांतिलाल उपाध्याय	हिंदी काव्य में संवैधानिक मूल्य	956
160.	डॉ.राधा रु. सवजीयानी	महिलाओं के पोषण अधिकार और भारतीय संविधानिक संरक्षण: एक विश्लेषणात्मक अध्ययन	961
161.	प्रा. वैशाली काशीनाथ सोनवने	हिंदी साहित्य में समानता, स्वतंत्रता और बंधुत्व	966
162.	प्रा.डॉ.सुशांत सुरेंद्र ठोके	संविधान में हिंदी का महत्त्व एवं विश्व पटल पर हिंदी	971
163.	सचिन जगन्नाथराव लेंडे प्रा. डॉ. गणेश बोरकर	महिला पोलीस कर्मचाऱ्यांच्या कार्यसमाधानतेचा साहित्यीक आढावा	976
164.	प्रा.लक्ष्मण मारोती घोटेकर	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचा राष्ट्रवाद	982
165.	प्रा.डॉ. कविता ज्ञानेश्वर कावरे	भारताचे संविधान आणि राष्ट्रीय एकता	987
166.	डॉ. ए. डी. जाधव	भारतीय संविधान आणि केंद्र-राज्य संबंध : बदलते प्रवाह	991
167.	प्रा.अस्मिता शशिकांत हिंगोणेकर	"भारतीय समाजातील सामाजिक न्याय : ऐतिहासिक पार्श्वभूमी आणि संविधानातील प्रतिबिंब"	996
168.	शरद दिगंबर देशपांडे	मराठी कविता आणि संविधान मूल्ये	1001
169.	प्रा. अनिल प्रल्हाद निंबाळकर	भारतीय संगीत और स्वातंत्र्योत्तर कालीन नवपरिवर्तन (महिला संगीतज्ञ–कलाकारों के विशेष संदर्भ में)	1005
170.	प्रा. डॉ. नयना गिरीष इंगोले	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे बौध्द धर्माविषयी विचार आणि लोकशाही	1011
171.	डॉ.प्रा.डी.एस. नामुर्ते, प्रा. संदिप गवई	स्त्रियांचे स्वातंत्र्य व संवैधानिक अधिकार	1016

Smt. P.D. Patil Social Work College
College Code 225
Khadki, AKOLA

Scanned with OKEN Scanner

RESEARCH NEBULA
An International Refereed, Peer Reviewed & Indexed Quarterly Journal in Arts, Commerce, Education & Social Sciences
IMPACT FACTOR 8.137 (SJIF)
ISSN 2277-8071
www.ycjournal.net

One Day National Interdisciplinary Conference on
THE 75th ANNIVERSARY OF THE INDIAN CONSTITUTION:
ACHIEVEMENTS, CHALLENGES, IMPACT, RELEVANCE AND SIGNIFICANCE
On 30th August, 2025

Bhartiya Seva Sadan's
SMT. RADHADEVI GOENKA COLLEGE FOR WOMEN,
Akola, Maharashtra.

भारताचे संविधान आणि राष्ट्रीय एकता

प्रा.डॉ. कविता ज्ञानेश्वर कावरे
श्रीमती पी.डी. पाटील समाजकार्य महाविद्यालय खडकी बु. अकोला
मो नं.९४२३१२९७०३

भारतीय संविधान आणि राष्ट्रीय एकता यांचा जवळचा संबंध आहे. संविधान हे भारताचे सर्वोच्च कायदेशीर दस्तऐवज आहे, जे देशाची एकता आणि अखंड अखंडता टिकविण्यासाठी आवश्यक असलेल्या तत्वांना आधार देते.

भारतीय संविधानाची वैशिष्ट्ये

सर्वोच्च कायदा

संविधान हे देशाचा सर्वोच्च कायदा आहे जो सरकार आणि नागरिकांचे अधिकार आणि कर्तव्य निश्चित करतो

लोकशाही

संविधान भारताला एक लोकशाही प्रजासत्ताक म्हणून घोषित करते, जिथे लोकांना त्यांचे प्रतिनिधी निवडण्याचा आणि सरकारमध्ये सहभागी होण्याचा अधिकार आहे.

धर्मनिरपेक्षता

संविधान देशात धर्मनिरपेक्षता जोपासते, म्हणजे कोणत्याही धर्माला राज्याचा धर्म म्हणून मान्यता दिली जात नाही.

समाजवाद

संविधान हे समाजवादी तत्वज्ञान स्वीकारते जे सामाजिक आणि आर्थिक न्यायावर भर देते.

Smt. P.D. Patil Social Work College
College Code 225
Khadki, AKOLA

न्याय स्वातंत्र्य समानता आणि बंधुता

संविधानाचे मुख्य उद्दिष्ट नागरिकांसाठी न्याय, स्वातंत्र्य, समानता आणि बंधुता सुनिश्चित करणे आहे.

मूलभूत अधिकार आणि कर्तव्य

संविधानात नागरिकांचे मूलभूत अधिकाराने कर्तव्य दिले आहेत ज्यांचे पालन करणे आवश्यक आहे.

Scanned with OKEN Scanner

RESEARCH NEBULA
An International Refereed, Peer Reviewed & Indexed Quarterly Journal in
Arts, Commerce, Education & Social Sciences
IMPACT FACTOR 8.137 (SJIF)
ISSN 2277-8071
www.ycjournal.net

संघीय रचना

संविधान केंद्र आणि राज्य सरकार यांच्यात अधिकारांचे विभाजन करून संकीर्ण रचना स्थापित करते.

कायद्याचे राज्य

संविधान कायद्याचे राज्य स्थापित करते म्हणजे कोणताही व्यक्ती कायद्यापेक्षा मोठा नाही.

राष्ट्रीय एकात्मतेसाठी संविधानाचे योगदान

सर्वधर्मसमभाव

संविधानसर्वधर्म समभावाची भावना वाढवते, ज्यामुळे विविधतेत एकता साधता येते.

एक सारखे नागरिकत्व

संविधानामुळे देशातील सर्व जनतेला एकसारखे नागरिकत्व मिळाले आहे.

बंधुभाव

संविधानाने नागरिकांना बंधू भावाची भावना वाढवण्यावर भर दिला आहे, जेणेकरून ते सर्वजण एका कुटुंब प्रमाणे एकत्र राहू शकते.

शिक्षण

शिक्षणाच्या माध्यमातून विशेषता संविधानाबद्दल आणि राष्ट्रीय एकात्मतेबद्दल जागृती निर्माण करणे आवश्यक आहे.

सामाजिक समरसता

सामाजिक समरसता आणि समानतेच्या तत्वांना प्रोत्साहन देणे जेणेकरून समाजात एकता आणि एकात्मता वाढेल.

भारतीय संविधान आणि राष्ट्रीय एकता यांचा संबंध

संविधान हे राष्ट्र एकात्मतेचे आधारस्तंभ आहे.

संविधानातील मूल्यांचे पालन करून, आपण राष्ट्रीय एकता आणि एकात्मता अधिक मजबूत करू शकतो. आपण सर्वांनी एकत्र येऊन संविधानाने घालून दिलेल्या मूल्यांचा आदर करून देशाच्या प्रगतीसाठी आणि विकासासाठी प्रयत्न करणे आवश्यक आहे राष्ट्रीय एकात्मता आणि एकता समजून घेण्यासाठी संविधानिक मूल्यांचे पालन करणे आणि सामाजिक समरसता वाढवणे आवश्यक आहे. भारतीय संविधानाचे महत्त्व खूप मोठे आहे. हे भारताला एक सार्वभौम, समाजवादी, धर्मनिरपेक्ष, लोकशाही प्रजासत्ताक म्हणून स्थापित करते. हे संविधान नागरिकांसाठी न्याय स्वातंत्र्य समानता आणि बंधुता सुरक्षित करते.

भारताच्या संविधानाचे महत्त्व

सर्वोच्च कायदा. - संविधान हा देशाचा सर्वोच्च कायदा आहे.

राज्यकारभाराची चौकट. - संविधानात राज्यकारभाराची रचना अधिकार आणि कर्तव्य दिली आहेत.

लोकशाही तत्वाचे पालन. - संविधान भारताला लोकशाही प्रजासत्ताक म्हणून घोषित करते.

मूलभूत अधिकार. - सर्व नागरिकांना मूलभूत अधिकार दिले आहे

न्यायव्यवस्थेचे स्वातंत्र्य. - न्यायव्यवस्थेला संविधानाचे उल्लंघन करणारे कायदे किंवा सरकारी कृती अवैध ठरवण्याचा अधिकार आहे.

समानता आणि बंधुता - संविधान सर्व नागरिकांमध्ये समानता आणि बंधुता वाढवण्यास मदत करते.

सामाजिक न्याय. - सामाजिक न्यायासाठी प्रयत्नशील आहे.

साहित्य आणि एकात्मता. - संविधान विविधतेत एकता आणण्यास मदत करते

भारतीय संविधान हे केवळ कायदेशीर दस्तऐवज नाही तर ते आधुनिक भारताच्या संस्थापकांच्या दृष्टीचे मूर्त रूप आहे. हे भारताला एक मजबूत न्यायपूर्ण आणि प्रकटशील राष्ट्र बनवण्यात मदत करते. आपल्या संविधानाच्या

College Code 225

उद्देश पत्रिकेत राष्ट्राची एकता आणि एकात्मता यांच्या आश्वासन देणारी बंधुता अशी शब्द शेवटी आलेले आहेत या शब्दाची निर्मिती 1949 सली* झाली. या शब्दातील भाव त्यावेळी जितका महत्त्वाचा होता तेवढाच महत्त्वाचा आज देखील आहे. आपल्या संविधानाच्या राज्य धोरणाच्या निर्देशक तत्वात कलम 51 आहे. हे कलम सांगते की आंतरराष्ट्रीय शांतता व सुरक्षा यांचे संवर्धन करण्यासाठी राष्ट्र राष्ट्रांमध्ये न्याय संघट व सन्मानपूर्वक संबंध राखण्यासाठी प्रयत्नशील राहील. राष्ट्राची एकता आणि अकात एकात्मता यांचा परस्पर संबंध आहे संविधानात हे शब्द शोभेसाठी आलेले नाहीत या दोघांचा परस्परांशी अतिशय घनिष्ठ संबंध आहे राष्ट्राची एकता आणि एकात्मता बलशाली झाली की आपण शक्ती संपन्न होतो जगाचा व्यवहार असा आहे की जो शक्ती संपन्न आहे त्याचे ऐकायचे. दुर्बळांच्या शब्दांना कोणीही किंमत देत नाही. दुर्गाची शब्द कसे असतात अंगावर फाटकी वस्त्रे घातलेला माणूस जर प्रवचन देऊ लागला की प्रत्येक व्यक्तीने अंगावर उत्तम कपडे घातले पाहिजे तर त्याचे प्रवचन कोण ऐकणार लोक म्हणतील अगोदर स्वतःच्या लंगोटीची चिंता कर आणि मग दुसऱ्याच्या डोक्यावर टोपी आहे की नाही याची काळजी कर.

संविधान निर्मिती यांनी अतिशय कष्टाने देश घडविण्यासाठी निर्माण केलेल्या भारतीय संविधानाची पावित्र्य जपणे म्हणजे संविधानिक मूल्यांचे आचरण करणे होय. संविधानात नागरिकांच्या मूलभूत हक्क व अधिकाराचा अंतर्भाव आहे. संविधानाच्या प्रस्ताविकेत समाविष्ट आहे की स्वातंत्र्य समता बंधुता न्याय राष्ट्रीय एकता व एकात्मता धर्मनिरपेक्षता समाजवाद लोकशाही गणराज्य प्रस्थायी करायचे आहे. संविधान हा निश्चय व निर्धार नागरिक कर्तव्य पार पाडल्याशिवाय पूर्णत्वास येऊ शकत नाही.

युनिटी चा अर्थ असा नाही की देशातील कोणत्याही मुद्द्यावर लोकांचा काहीच फरक नाही, परंतु फरकामुळे जरी सर्व लोक देशाच्या हितासाठी सारखेच विचार करत असतील. तर त्यास एक्य असे म्हणतात. राष्ट्रीय एकता सर्व नागरिकांना देशभक्ती वाढविते आणि ते प्रथम स्वतःला भारताचे नागरिक म्हणून पाहतात आणि नंतरच हिंदू मुस्लिम किंवा अन्य धार्मिक भावना ओळखतात विचार आणि विश्वास यांच्यातील फरक असला तरी एका देशाच्या सर्व लोक एकमेकांच्या प्रेमाच्या भावना एकता आणि बंधुत्वाच्या भावनांशी निगडित आहे तर त्याचा एकच कारण राष्ट्रीय एकता आहे राष्ट्रीय एकता ही एक अशी भावना आहे ज्यामुळे राष्ट्रातील लोकांमध्ये एक या आणि देशभक्ती दिसून येते. हे एका देशाच्या नागरिकांमध्ये एक सामान्य ओळख प्रोत्साहित करते जेणेकरून सर्व नागरिकांना आपापसात एकही असा अनुभव येतो देशाच्या बळकटीकरण आणि संघटित करण्यामध्ये राष्ट्रीय एकात्मता महत्त्वाची भूमिका बजावते विविध धर्म पंथ पोशाख सिव्हिलायझेशन व पार्श्वभूमीतील लोकांना एक थ्रेड ट्राय चे व का.धा. रूप कार्य कारण राष्ट्रीय एकात्मतेचा शक्य होईल आणि ते आपसात अनेक फरक असूनही सर्व एकमेकांशी इकोपाने राहतात. भारतात एक राष्ट्रीय एकतेचे एक महत्वाचे उदाहरण आहे खूप कमी देशांमध्ये आपल्या देशात विविधतेची विविधता आहे विविध जात आणि समुदायाची लोक आहेत ज्यांची जीवनशैली संस्कृती भाषा आणि रितीरिवास पूर्णपणे भिन्न आहेत परंतु सर्व लोक एकत्र राहतात कारण सर्व लोक राष्ट्रीय एकतेच्या स्त्रोताशी जोडलेले आहेत.

भारतीय संविधानात राष्ट्रीय एकात्मता आणि अखंडतेची खूप मोठे महत्त्व आहे. संविधान हे देशाचे सर्वोच्च कायदेशीर दस्ताऐवज आहे, जे भारताला एक सार्वभौम, समाजवादी, धर्मनिरपेक्ष, लोकशाही, प्रजासत्ता राष्ट्र म्हणून स्थापित करते. संविधानाने नागरिकांसाठी न्याय स्वातंत्र्य समता आणि बंधुता सुनिश्चित केली आहे आणि हा तत्वामध्ये राष्ट्रीय एकात्मतेचे बीज आहे.

भारतीय संविधानात राष्ट्रीय एकता आणि अखंडतेचे महत्त्व खालील प्रमाणे आहे.

संविधानात नागरिकांचे मूलभूत कर्तव्य म्हणून राष्ट्रीय एकता आणि अखंडता जपण्याचे सांगितले आहे. संविधान हे धर्मनिरपेक्ष आहे म्हणजे ते कोणत्याही धर्माला विशेष महत्त्व देत नाही. त्यामुळे सर्व धर्मीय लोकांना समान वागणूक मिळते आणि राष्ट्रीय एकात्मता वाढते. संविधान, केंद्र आणि राज्य सरकार यांच्यात सत्ता विभागणी करून संघराज्य व्यवस्था स्थापित करते त्यामुळे विविधतेमध्ये एकता साधण्यास मदत होते.

College Code 225 AKOLA

संविधानाने नागरिकांना समान अधिकार आणि संधीची हमी दिली आहे त्यामुळे कोणत्याही प्रकारचा भेदभाव न ठेवता सर्व नागरिक समानतेने आणि न्यायपूर्ण वातावरणात राहू शकतात. संविधानातील बंधुता या तत्वामुळे लोकांना एकमेकांशी जोडले जाण्याची भावना वाढते त्यामुळे राष्ट्रीय एकात्मता आणि अखंडता दृढ होते.

थोडक्यात भारतीय संविधान हे राष्ट्रीय एकात्मता आणि अखंडतेचे एक महत्त्वाचे साधन आहे ते देशातील विविधतेचा आदर करते आणि सर्व नागरिकांना समानतेच्या आधारावर एकत्र आणण्याचे काम करते. देशात राष्ट्रीय एकता टिकून राहावी यासाठी संविधान फार महत्त्वाचे आहे. संविधानामध्ये प्रत्येक व्यक्तीला समान अधिकार दिल्या गेलेले आहे त्यामुळे प्रत्येकाला एकसारखे मत अधिकार आणि स्वातंत्र्य दिल्या गेलेले आहे. ज्यामुळे प्रत्येक व्यक्ती आपल्या कवतीप्रमाणे शिक्षण घेऊन स्वतःची प्रगती करून देशाचा एक उज्वल नागरिक बनण्यासाठी प्रयत्न करू शकतो व देशाचे भविष्य उंचवू शकतो. देशाच्या प्रगतीसाठी व्यक्तीची प्रगती गरजेची असते जी संविधानामुळे व्यक्ती मिळू शकतो. राष्ट्रीय एकतेचे मूर्तीमंत प्रतीक म्हणजे भारतीय संविधान होय. भारतीय संविधानामध्ये प्रत्येक व्यक्तीला समान अधिकार दिल्या गेलेले आहेत त्यामुळे कुठल्याही आधारावर भेदभाव न होता, श्रीमंत, गरीब , हा भेद दूर होऊन प्रत्येक व्यक्ती संविधानाच्या आधारावर देशांमध्ये एकता आणि अखंडता टिकून ठेवू शकतो की जी देशाच्या उज्वल भविष्यासाठी लाभदायक ठरू शकते.

निष्कर्ष:-

भारतीय राज्यघटना हा देशाच्या सर्वोच्च कायदा आहे. ज्यामध्ये राज्यकारभाराची चौकट, अधिकार आणि कर्तव्य यांचा समावेश आहे हे भारताला एक सार्वभौम, समाज, धर्म, लोकशाही प्रजासत्ताक म्हणून स्थापन करते जे आपल्या नागरिकांसाठी न्याय स्वातंत्र्य समानता आणि बंधुता सुनिश्चित करते. जी व्यक्तीच्या प्रगतीला सहाय्यभूत ठरवून देशाच्या उज्वल भविष्यात भर टाकते.

संदर्भ ग्रंथसूची :-

१) **आंबेडकर बी.आर., भारत का संविधान, संमेक प्रकाशन**
२) प्रा. खंडारे संजय, **भारतीय राज्यघटना, अंजू पब्लिकेशन औरंगाबाद**
३) सिंह आनन्दी, **भारत की राष्ट्रीय एकता और शिक्षा,**
४) https://www.nls.ac.in

Smt. P.D. Patil Social Work College
College Code 225
Khadki, AKOLA

RESEARCH NEBULA
IMPACT FACTOR 8.137 (SJIF)
ISSN 2277-8071
RESEARCH NEBULA
An International Refereed, Peer Reviewed & Indexed Quarterly Journal in Arts, Commerce, Education & Social Sciences
INDEX COPERNICUS INTERNATIONAL
ICV 2023: 74.40
www.ycjournal.net

Indexed in the ICI Journals Master List
J-Gate INDEXED
ISSN 2277-8071
DOI PREFIX 10.22183
INDEX COPERNICUS INTERNATIONAL

RESEARCH NEBULA

An International Refereed, Peer Reviewed & Indexed Quarterly Journal in Arts, Commerce, Education & Social Sciences

Impact Factor 8.137

One Day National Interdisciplinary Conference on

The 75th Anniversary of the Indian Constitution:

Achievements, Challenges, Impact, Relevance and Significance

On 30th August, 2025

Organized by

Bhartiya Seva Sadan's

Smt. Radhadevi Goenka College for Women

Akola, Maharashtra

SPECIAL ISSUE

Special Issue Published on 30th August, 2025

www.ucjournal.net

Scanned with OKEN Scanner

RESEARCH NEBULA
An International Refereed, Peer Reviewed & Indexed Quarterly Journal in Arts, Commerce, Education & Social Sciences
IMPACT FACTOR 8.137 (SJIF)
ISSN 2277-8071
INDEX COPERNICUS INTERNATIONAL
ICV 2023: 74.40
www.ycjournal.net

69.	प्रा. डॉ. सुरेश ल. पंडित	"भारतीय संविधानाची 75 वर्ष व वर्तमान काळातील त्यापुढील आव्हाने"	444
70.	सहा.प्रा.डॉ.प्रतिभा सुभाषराव काटकर	भारतीय संविधानाचे गृहअर्थशास्त्र शिक्षणातील योगदान	450
71.	डॉ. होमराज टी. राठोड	दुर्बल घटकांच्या सक्षमीकरणासाठी संविधानाचे योगदान	457
72.	वर्षा पतके थोटे	मराठी कविता आणि संविधान मूल्ये	465
73.	प्रा विजय आठवले	प्राचीन भारतातील गणराज्य व लोककल्याणकारी शासन व्यवस्था	473
74.	डॉ. प्रदीप पंजाबराव येवले	भारतीय लोकशाहीची 75 वर्षांची आव्हानात्मक वाटचाल एक अभ्यास	477
75.	प्रा. पुरुषोत्तम एस. निर्मळ	केशवसुतांच्या कवितेतील सामाजिक समता आणि बंधुभाव	483
76.	डॉ. संकेत सुरेशराव काळे	राष्ट्रीय एकात्मतेमध्ये भारतीय संविधानाची भूमिका	488
77.	डॉ. अनिल रा. कडू	भारतीय संविधान निर्मितीमध्ये सरदार वल्लभभाई पटेल यांची भूमिका	491
78.	प्रा. डॉ.नीलिमा विजयराव दवणे. माणिक आत्माराम पट्टेबहादूर.	राष्ट्रीय एकात्मतेत संविधानाची भूमिका	498
79.	डॉ. जगदीश दयासागर हेंडवे	प्राचीन भारतीय प्रजासत्ताक राज्य	504
80.	श्री. सुमित सुनिलदत्त गवरे डॉ. सुनिलदत्त एस. गवरे	भारतीय संविधान मुलभूत वैशिष्ट्ये	509
81.	प्रा.अरुणा काळपांडे (हरले)	भारतीय संगीतातील विविधतेत एकता : संविधानिक आदर्शांचे प्रतिबिंब	516
82.	प्रा. डॉ. कल्पना गोरले/थोरात	भारतीय संविधान आणि कवी नामदेव ढसाळ यांची कविता: एक दृष्टिक्षेप	520
83.	डॉ.वासुदेव भगत	सामान्यांना असामान्यत्व बहाल करणारा प्रलेख: भारतीय संविधान	526
84.	प्रा. डॉ. बंडू एस. मानवटकर	"पाली साहित्यात स्वातंत्र्य समता बंधुता व न्याय संकल्पना"	529
85.	प्रा. डॉ. पोर्णिमा गो. वाकपांजर	राष्ट्रीय एकात्मतेसाठी शिक्षण आणि संविधान	534
86.	मीनाकुमारी गंगाराम काळे डॉ. नीलिमा विजयराव दवणे	आदर्श सामाजिक न्याय आणि मूल्य प्रणालीसाठी भारतीय संविधानाचे महत्त्व: एक शोधनिबंध	537
87.	डॉ. नामदेव भिला माळी	संत तुकाराम महाराज यांच्या साहित्यातील सामाजिक विचार	541
88.	प्रा.डॉ.प्रेमसिंग प्रल्हाद जाधव	भारतीय संविधान आणि उपेक्षीत वर्ग	549
89.	डॉ. राधिका सुभाषराव धोत्रे.	आधुनिक भारतीय लोकशाहीचे प्राचीन स्त्रोत	554
90.	डॉ. पुरुषोत्तम रामराव बांडे	भारतीय समाजातील उपेक्षित गटासाठी संवैधानिक संरक्षण : एक समाजशास्त्रीय अध्ययन	559
91.	संदेश मधुकर धाडसे डॉ. विनोद खैरे	भारतीय संविधानिक यंत्रणा कार्य आणि भूमिका : एक अभ्यास	566

College Code 225

RESEARCH NEBULA
An International Refereed, Peer Reviewed & Indexed Quarterly Journal in
Arts, Commerce, Education & Social Sciences
IMPACT FACTOR 8.137 (SJIF)
ISSN 2277-8071
INDEX COPERNICUS INTERNATIONAL
ICV 2023: 74.40
www.ycjournal.net

One Day National Interdisciplinary Conference on
THE 75th ANNIVERSARY OF THE INDIAN CONSTITUTION:
ACHIEVEMENTS, CHALLENGES, IMPACT, RELEVANCE AND SIGNIFICANCE
On 30th August, 2025

Bhartiya Seva Sadan's
SMT. RADHADEVI GOENKA COLLEGE FOR WOMEN,
Akola, Maharashtra.

भारतीय संविधान आणि उपेक्षीत वर्ग

प्रा.डॉ.प्रेमसिंग प्रल्हाद जाधव
सहाय्यक प्राध्यापक
श्रीमती पंचफुला देवी पाटील समाजकार्य महाविद्यालय, खडकी, जि.अकोला
Mob. 7840984475
Email: Premsingjadhao@gmail.com

प्रस्तावना :

भारतीय संविधान हे सामाजिक न्याय, समता आणि मानवतेचे मूल्यमान्य तत्त्व मानणारे एक प्रगत आणि सर्वसमावेशक दस्तऐवज आहे. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांच्या मार्गदर्शनाखाली बनवलेले हे संविधान विशेषतः समाजातील उपेक्षित, वंचित आणि दुर्बल घटकांच्या हक्काला संरक्षण देण्याचे कार्य भारतीय संविधानाने केले आहे. उपेक्षित वर्गामध्ये अनुसूचित जाती (SC), अनुसूचित जमाती (ST), इतर मागासवर्गीय (OBC), आर्थिकदृष्ट्या दुर्बल घटक (EWS), महिला, दिव्यांग आणि अल्पसंख्याक समाज यांचा समावेश होतो. भारतीय समाजव्यवस्थेत या वर्गांना संविधानो कशाप्रकारे संरक्षण दिले आहे. याबाबत चर्चा प्रस्तुत शोधनिबंधात केली आहे.

संविधानाची निर्मिती :

15 ऑगस्ट 1947 ला भारत स्वतंत्र झाला आणि 29 ऑगस्ट 1947 ला संविधान सभेच्या मसुदा समितीचे स्थापना करण्यात आली. ज्याचे अध्यक्ष होण्याचा मान डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांना देण्यात आला. या समितीत आणि सहा सभासदांना सामिल करण्यात आले. डॉ. बाबासाहेबांना सविधान निर्मितीच्या मसुदा समितीचे अध्यक्षपद मिळणे ही एक विस्मयकारक घटना होती. ज्या हिन्दू व्यवस्थेने ज्या समाजाला पिढ्यान पिढ्या पासून तिरस्काराची वागणूक दिली, अपमान केला त्याच समाजाचा व्यक्ती देशाची घटना लिहणार हा खरच एक सन्मानित

College Code 225

RESEARCH NEBULA
An International Refereed, Peer Reviewed & Indexed Quarterly Journal in
Arts, Commerce, Education & Social Sciences
IMPACT FACTOR 8.137 (SJIF)
ISSN 2277-8071
INDEX COPERNICUS INTERNATIONAL ICV 2023: 74.40
www.ycjournal.net

आणि ऐतिहासक प्रसंग होता. परंतु डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांना या समितीचे अध्यक्षपद मिळणे हा केवळ त्यांच्या जातीचाच सन्मान होता असे नाही तर त्यांच्या बुध्दीचा सन्मान देखील होता.

एक अर्थशास्त्री, विधिवेता आणि समाजविज्ञानी होण्याच्या नात्याने बाबासाहेबांना या गोष्टीची जाणीव होती की संविधान मात्र एक कायदेशीर दस्ताऐवज नाही तर एक सामाजिक आणि आर्थिक दस्ताऐवज आहे. ज्यामुळे कोट्यावधी लोकांची महत्त्वाकांक्षा न मागता सामील असते. लोकतंत्राच्या समर्थकाच्या रुपात बाबासाहेबांनी भारतीय गणतंत्रासाठी एक संसदीय व्यवस्थेचे संविधान बनविण्यावर जोर दिला. त्यांनी असे मत मांडले होते की, जे संविधान आम्ही बनविणार आहेत ते संपूर्ण देशवासियांच्या हितांचे रक्षार्थ असयला पाहीजे ज्याला संपूर्ण देशातील लोक स्वीकार करतील आणि जे संविधान पिढ्यान पिढया चालत राहील तसेच देशातील एकतेला एका सुत्रात बांधेल.

संविधानाचे प्रारूप बनविण्याची जबाबदारी बाबासाहेबांवर होती. भारतासारखा देश जेथे विविध धर्माचे लोक वास्तव्य करतात त्यांच्या अपेक्षा आणि अधिकाराचे रक्षण करण्याचे दायीत्व त्यांच्यावर होते. तसेच दुसऱ्या बाजुला पिढ्यान पिढ्यापासून बहिष्कृत समजल्या जाणाऱ्या आणि तिरस्काराचे जीवन जगणारे लोक होते. स्वतंत्र भारताच्या संविधानात बहिष्कृत समाजासाठी सुध्दा अशी व्यवस्था करायची होती ज्यामुळे ते समानतेचे जीवन यापन करु शकतील.

बाबासाहेबांनी निरंतर आणि अथक परिश्रम करुन संविधाच्या प्रारुपाची तौयारी केली आणि फेंब्रुवारी 1948 मध्ये संविधान सभेचे अध्यक्ष डॉ. राजेंद्रप्रसाद यांना हे प्रारुप सोपवून दिले. आणि संविधान निर्माण करण्याचे कार्य 4 नोव्हेंबर 1948 मध्ये पूर्ण झाले. या संविधानात 315 अनुच्छेद आणि 8 अनुसीचींचा समावेश होता. या देशातील अल्पसंख्याक आणि बहुसंख्याक दोन्ही वाईट मार्गाचा अनुसरण करत आहेत. अल्पसंख्यांकांच्या अकस्तत्वाला नाकाराने बहुसंख्याकांकाची चूक आहे. आणि अल्पसंख्याक हे नेहमी अल्पसंख्याक राहतील हे सुध्दा चुकीचे आहे. अल्पसंख्याक येथे एक विस्फोटक शक्ती रुपात आहेत. त्यांच्या भावनांचा जर स्फोट झाला तर देशाची संरचना ध्वस्त होईल. असे डॉ बाबासाहेब आंबेडकर मानत होते.

भारतीय संविधान आणि उपेक्षित वर्ग :

भारतीय संविधानाचे निर्माताच्या रुपात डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी केलेले कार्य एवढे महान होते की, ज्यामुळे ते भारतीय जनतेच्या हृदयात त्यांच्या प्रति आदर आणि प्रेमाची भावना अनंतकाळ कायम राहील. भारतीय संविधाना समक्ष अस्पृश्यता, असमानता, रुढीवादीता, सामंतवाद, साम्राज्यवाद आणि जमीनदारी प्रथा व अंधविश्वास यांना तिरस्कृत व्हावे लागले. सर्व धर्मांच्या लोकांना भारतीय संविधानाने आत्मप्रगतीची संधी प्राप्त करुन दिली. परंतु असे असले तरी देशातील जवळजवळ एक चतृंथाश लोकसंख्या अनुसूचित जाती आणि जमातीची आहे त्यांची कायापलट या संविधानाने केली. या जाती जमतींना संविधानाद्वारे धार्मिक, सामाजिक, आर्थिक व राजकीय मान्यता मिळाल्याने त्यांच्यात उत्साहपूर्ती निर्माण केली ज्यांचा अभाव त्यांच्यामध्ये कित्येक वर्षापासून होता. संविधानाने त्यांना आर्थिक प्रगतीचे नवीन मार्ग प्रशस्त केले. मानवतेच्या इतिहासात या अस्पृश्यांच्या प्रगतीचा नवीन अध्याय जोडण्यात आला.

- भारतीय संविधानात दलित आणि आदिवासींना अनुसूचित जाती व अनुसूचीत जमाती संबोधण्याचे प्रवधान करण्यात आले.
- तसेच संविधानात त्यांच्या सुरक्षा आणि आर्थिक समृध्दीसाठी नोकरींचे प्रवधान करण्यात आले.
- अतिरीक्त सर्वच अल्पसंख्यक समजांना व अविकसित समाजाला ही स्वतंत्रता देण्यात आली की, ते आपली भाषा आणि संस्कृती च्या सुरक्षेसाठी शिक्षण संस्था कायम करु शकतील.

RESEARCH NEBULA
An International Refereed, Peer Reviewed & Indexed Quarterly Journal in Arts, Commerce, Education & Social Sciences
IMPACT FACTOR 8.137 (SJIF)
ISSN 2277-8071
INDEX COPERNICUS INTERNATIONAL ICV 2023: 74.40
www.ycjournal.net

- भारतीय संविधान शासनाची राजकीय, सामाजिक आणि आर्थिक दिशा निर्देशनाचे स्त्रोत आहे. हे संविधान समाजासाठी एक आर्थिक व्यस्थेचे सुध्दा निर्धारण करते.
- संविधानात हे सुध्दा निर्धारित करते की, उत्पादन साधनांचे मालकी तथा त्यांचे प्रबंधनाचे काय स्वरुप आहे तसेच समाज आपल्या उत्पन्नाचे वितरण कशाप्रकारे करेल.

भारतीय राज्यघटनेने उपेक्षीत व दुर्बळ घटकांना विशेष संरक्षण आणि अधिकार दिले आहेत. या घटकांमध्ये अनुसूचित जाती, अनुसूचित जमाती, महिला, आणि इतर मागासलेले वर्ग यांचा समावेश आहे. राज्यघटनेने या घटकांना सामाजिक, आर्थिक आणि राजकीय न्यायासाठी विशेष उपाययोजना केल्या आहेत.

भारतीय संविधानात अनुसूचित जाती (SC) आणि अनुसूचित जमाती (ST) यांना सामाजिक, आर्थिक आणि शैक्षणिकदृष्ट्या सक्षम करण्यासाठी आणि त्यांच्याविरुद्ध होणारा भेदभाव रोखण्यासाठी विशेष तरतुदी करण्यात आल्या आहेत.

अनुसूचित जाती (SC):

संविधानाच्या कलम 341 अंतर्गत, राष्ट्रपतींना अनुसूचित जातींची यादी जारी करण्याचा अधिकार आहे. यामध्ये राज्याच्या संबंधात अनुसूचित जाती म्हणून मानल्या जाणाऱ्या जाती, जमाती किंवा जाती किंवा जमातींचे भाग समाविष्ट आहेत. अनुच्छेद 341 मध्ये परिभाषित केलेल्या अनुसूचित जातींना शिक्षण, रोजगार आणि इतर क्षेत्रात आरक्षण आणि इतर विशेष संरक्षण दिले जाते.

अनुसूचित जमाती (ST):

संविधानाच्या कलम 342 अंतर्गत, राष्ट्रपतींना अनुसूचित जमातींची यादी जारी करण्याचा अधिकार आहे. यामध्ये राज्याच्या संबंधात अनुसूचित जमाती म्हणून गणल्या जाणाऱ्या जमाती किंवा आदिवासी समुदायांचा समावेश आहे. अनुच्छेद 342 मध्ये परिभाषित केलेल्या अनुसूचित जमातींना शिक्षण, रोजगार आणि इतर क्षेत्रात आरक्षण आणि इतर विशेष संरक्षण दिले जाते.

इतर महत्त्वाच्या तरतुदी:

- कलम 15 जातीच्या आधारावर भेदभाव करण्यास मनाई करते.
- कलम 17 अस्पृश्यता रद्द करते.
- अनुच्छेद 46 राज्याला अनुसूचित जाती आणि जमातींच्या शैक्षणिक आणि आर्थिक हितांना प्रोत्साहन देण्याचे आणि सामाजिक अन्यायापासून त्यांचे संरक्षण करण्याचे निर्देश देते.
- अनुच्छेद 275(1) केंद्र सरकारला अनुसूचित जमातींच्या कल्याणासाठी राज्यांना आर्थिक मदत देण्याचे निर्देश देते.
- अनुच्छेद 335 मध्ये अनुसूचित जाती आणि जमातीच्या सदस्यांच्या सेवा आणि पदांवरील दावे विचारात घेण्याची तरतूद आहे.
- अनुसूचित जाती आणि जमातींसाठी विशेष अधिकाऱ्याची नियुक्ती करण्याची तरतूद कलम 338 मध्ये आहे.

अत्याचार प्रतिबंधक कायदा:

- अनुसूचित जाती आणि अनुसूचित जमाती (अत्याचार प्रतिबंधक) कायदा, १९८९ जाती-आधारित गुन्ह्यांपासून संरक्षण प्रदान करतो.

Patil Social Work College, College Code 225, Akola

RESEARCH NEBULA
An International Refereed, Peer Reviewed & Indexed Quarterly Journal in Arts, Commerce, Education & Social Sciences
IMPACT FACTOR 8.137 (SJIF)
ISSN 2277-8071
www.ycjournal.net
INDEX COPERNICUS INTERNATIONAL
ICV 2023: 74.40

- संविधान (अनुसूचित जाती आणि अनुसूचित जमाती) आदेश (सुधारणा) विधेयक:
- या विधेयकाचा उद्देश अनुसूचित जाती आणि जमातींच्या यादीत सुधारणा करणे आहे.

भारतीय संविधानातील उपेक्षीत घटकांसाठी उपाययोजना:

मूलभूत अधिकार:

राज्यघटनेने सर्व नागरिकांना समानता, अन्याय आणि भेदभावापासून संरक्षण, तसेच सामाजिक, आर्थिक आणि राजकीय न्यायासाठी अधिकार दिले आहेत.

विशेष तरतुदी:

राज्यघटनेत अनुसूचित जाती, अनुसूचित जमाती आणि इतर मागासलेल्या वर्गांसाठी विशेष तरतुदी आहेत, जसे की आरक्षणाची तरतूद, विशेष योजना आणि कार्यक्रम, आणि अन्याय निवारणासाठी विशेष न्यायालये.

राजकीय प्रतिनिधित्व:

राज्यघटनेने या घटकांना विधानसभेत आणि इतर राजकीय संस्थांमध्ये प्रतिनिधित्व देण्याची तरतूद केली आहे, ज्यामुळे त्यांना राजकीय निर्णय प्रक्रियेत सक्रिय भूमिका घेता येते.

सामाजिक न्याय:

राज्यघटनेने सामाजिक न्यायासाठी विशेष उपाययोजना केल्या आहेत, जसे की अस्पृश्यता निवारण, बाल कामगार प्रतिबंध, आणि महिलांवरील अत्याचारांविरुद्ध कायदा.

अर्थव्यवस्था:

राज्यघटनेने आर्थिक न्यायासाठी विशेष उपाययोजना केल्या आहेत, जसे की गरीब आणि दुर्बळ लोकांसाठी आर्थिक सहाय्य योजना, रोजगार निर्मिती आणि कौशल्य विकास कार्यक्रम.

शिक्षण:

राज्यघटनेने शिक्षणासाठी विशेष उपाययोजना केल्या आहेत, जसे की प्रत्येक मुला-मुलीला शाळेत जाण्याचा अधिकार, मोफत शिक्षण आणि शिष्यवृत्ती.

सामाजिक न्याय

सामाजिक न्याय हे उद्दिष्ट संविधानाच्या प्रतिज्ञापत्रकात तसेच मूलभूत अधिकार व मार्गदर्शक तत्त्वे ह्यात समाविष्ट आहे. नवीन समाज हा न्यायावर आधारलेला असावा, ही जाणीव स्वातंत्र्य चळवळीपासून भारतीय जनतेत दृढमूल झाली. मालमत्तेचे वाटप न्याय्य पद्धतीने व्हावे, उत्पादनाची साधने फक्त थोड्या लोकांच्या हाती राहू नयेत, सर्वांना समान वेतन मिळावे, स्त्रिया व मुले ह्यांचे हितसंबंध सुरक्षित रहावेत व समाजातल्या दुबळ्या गटांना वर येण्याची संधी मिळावी, ही ती तत्वे होत. सामाजिक व आर्षिक विषमता कमी व्हावी, ही त्यामागची प्रमुख प्रेरणा होय.

सारांश

स्वतंत्र भारताचे संविधान हे दूरदृष्टीच्या अभ्यासू, व्यासंगी अशा लोकप्रतिनिधींनी घटनासमितीत सखोल आणि सांगोपांग चर्चा करून तयार केले असून ते स्वतंत्र भारताच्या ध्येयवादाचे निदर्शक आहे. भारताच्या इतिहासात त्यास एक अपूर्व व अनन्यसाधारण घटना म्हणून महत्व आहे. अर्थात भारतीय संविधानाच्या निर्मितीला ऐतिहासिक पार्श्वभूमी आहे आणि त्यातील तरतुदी या नव्या भारताच्या जडणघडणीच्या दृष्टीने अत्यंत महत्वाच्या आहेत. भारतीय

RESEARCH NEBULA
IMPACT FACTOR 8.137 (SJIF)
ISSN 2277-8071
RESEARCH NEBULA
An International Refereed, Peer Reviewed & Indexed Quarterly Journal in Arts, Commerce, Education & Social Sciences
INDEX COPERNICUS INTERNATIONAL
ICV 2023: 74.40
www.ycjournal.net

संविधान उपेक्षीत वर्गांना समानता, न्याय आणि समान संधी मिळवून देण्यासाठी एक महत्त्वाचे दस्ताऐवज आहे. राज्य आणि केंद्र सरकारला या तरतुदींची प्रभावी अंमलबजावणी करून उपेक्षीत वर्गाच्या विकासासाठी मदत करायला पाहिजे.

संदर्भ ग्रंथ :

1. कुबेर डब्लू एन., (1981) आधुनिक भारत के निर्माता भीमराव आंबेडकर, नवी दिल्ली.
2. जाटव डी.आर., डॉ आंबेडकर एक प्रखर विद्रोही, ए.वी.सी. पकब्लशर्स, नवी दिल्ली.
3. भंडारी चंद्रशेखर, (1999) भारत मे बौध्द धर्म का पुनर्जागरण एवं समस्याये, दलित टूडे प्रकाशन, मुंबई
4. भटनागर राजेन्द्र कुमार (1994), डॉ. आंबेडकर व्यकक्तमत्त्व और कृतित्त्व, चिन्मय प्रकाशन, जयपुर.

Smt. P.D. Patil Social Work College
College Code 225
Khadki, AKOLA

Scanned with OKEN Scanner

RESEARCH NEBULA
An International Refereed, Peer Reviewed & Indexed Quarterly Journal in Arts, Commerce, Education & Social Sciences
INDEX COPERNICUS INTERNATIONAL
ICV 2023: 74.40
IMPACT FACTOR 8.137 (SJIF)
ISSN 2277-8071
www.ycjournal.net

ISSN 2277-8071
DOI PREFIX 10.22183
J-Gate INDEXED
Indexed in the ICI Journals Master List
INDEX COPERNICUS INTERNATIONAL

RESEARCH NEBULA

An International Refereed, Peer Reviewed & Indexed Quarterly Journal in Arts, Commerce, Education & Social Sciences

Impact Factor 8.137

One Day National Interdisciplinary Conference on

The 75th Anniversary of the Indian Constitution:

Achievements, Challenges, Impact, Relevance and Significance

On 30th August, 2025

Organized by

Bhartiya Seva Sadan's

Smt. Radhadevi Goenka College for Women

Akola, Maharashtra

SPECIAL ISSUE

Special Issue Published on 30th August, 2025

www.ucjournal.net

RESEARCH NEBULA
An International Refereed, Peer Reviewed & Indexed Quarterly Journal in
Arts, Commerce, Education & Social Sciences
IMPACT FACTOR 8.137 (SJIF)
ISSN 2277-8071
www.ycjournal.net
INDEX COPERNICUS INTERNATIONAL
ICV 2023: 74.40

25.	श्रीमती प्रा.सोनाली जिजाबराव पवार, प्रा.डॉ.विनोद खैरे	संविधान आणि आरक्षण - स्वरूप, महत्त्व आणि भविष्य	176
26.	आशिष सुधाकरराव निमकर	लोकशाही शासन व्यवस्थेत पदवीस्तरीय विद्यार्थ्यांच्या राजकीय जाणिवांची आवश्यकता व उपयोगीता	182
27.	प्रा.डॉ.आर.जी.सुरळकर	भारतीय लोकशाहीचे भवितव्य आणि आव्हाने	190
28.	डॉ. नामानंद गौतम साठे	भारतीय लोकशाही समोरील आव्हाने	198
29.	कैलाश मांटे	सामाजिक न्यायाच्या प्राप्तीत भारतीय संविधानाचे योगदान	202
30.	डॉ. विकास कृष्णराव जुनगरी	राज्यघटनेच्या परिघातून व्यक्तीविकास	206
31.	डॉ. गजानन जी. हिवराळे	संविधानिक पदांच्या आरक्षणाची स्थिती	212
32.	अमोल यावलीकर	"भारतीय संविधानातील महिलांचे अधिकार व त्याचा महिलांच्या आरोग्यावर पडलेला प्रभाव" (विशेष संदर्भ पंतप्रधान उज्वला गॅस योजना)	217
33.	प्रा. डॉ. ऋजुता रुचिर गोडबोले (पांडे)	स्वातंत्र्य चळवळीत संस्कृत साहित्याची भूमिका	224
34.	Dr. Vibha C. Ghodkhande	महिला सक्षमीकरण आणि संविधान	232
35.	प्रा. डॉ. शाम दुतोंडे	भारतीय संविधानाच्या उपलब्धी आणि आव्हाने: एक विश्लेषण	238
36.	रुपेश भगवान कंकाळ	भारतीय संविधान आणि टाटा उद्योगसमूह : आद्योगिक राष्ट्रनिर्माणातील योगदान व राष्ट्रीय ओळखीची जडणघडण (१८६८ ते २०१२)	244
37.	प्रा. डॉ. मिनाक्षी कांबळे	स्त्री पुरुष समानता व कौटुंबिक व्यवस्थापनात महिलांचे सशक्तिकरण	250
38.	डॉ. मनोज उत्तमराव पाटील	भारतीय संविधान निर्मितीत तत्त्वाचे अधिष्ठान	257
39.	डॉ. संतोष गोपाळकृष्ण कुळकर्णी	भारतीय लोकशाहीचा आढावा आणि भारतीय लोकशाहीसमोरील आव्हाने	264
40.	डॉ.बळीराम परशराम अवचार	"राष्ट्रीय एकात्मतेमध्ये भारतीय संविधानाचे योगदान"	268
41.	निलेश रामदास गावंडे	भारतीय समाजात समानतेचा शोध	273
42.	कुमारी शुभांगी सुरेशराव ढगे	यवतमाळ जिल्ह्यातील आदिवासी पारधी जमातीच्या महिलांसाठी शासनाच्या आहार व आरोग्याबद्दलच्या योजना व संविधानातील तरतुदी बद्दल चिकित्सक अध्ययन	281
43.	डॉ. संदीप नामदेव शिंदे	भारतीय समाजातील इतर मागासवर्गीय वर्गावर भारतीय राज्यघटनेचा परिणाम	285
44.	प्रा. डॉ. माधव आनेराव	भारतीय राज्यघटना आणि मुलभूत हक्क : एक अवलोकन	289
45.	सुचिता चंदुलाल बुजुर्गे	घटनात्मक मूल्ये आणि नागरिकशिक्षण: आधुनिक शिक्षणातील भूमिका	295

RESEARCH NEBULA
An International Refereed, Peer Reviewed & Indexed Quarterly Journal in Arts, Commerce, Education & Social Sciences
IMPACT FACTOR 8.137 (SJIF)
ISSN 2277-8071
INDEX COPERNICUS INTERNATIONAL
ICV 2023: 74.40
www.ycjournal.net

One Day National Interdisciplinary Conference on
THE 75th ANNIVERSARY OF THE INDIAN CONSTITUTION: ACHIEVEMENTS, CHALLENGES, IMPACT, RELEVANCE AND SIGNIFICANCE
On 30th August, 2025

Bhartiya Seva Sadan's
SMT. RADHADEVI GOENKA COLLEGE FOR WOMEN,
Akola, Maharashtra.

"राष्ट्रीय एकात्मतेमध्ये भारतीय संविधानाचे योगदान"

डॉ.बळीराम परशराम अवचार ,
सहयोगी प्राध्यापक,
श्रीमती पंचफुलादेवी पाटील समाजकार्य महाविद्यालय, खडकी, अकोला.
मो. ९३०९३११९५५ , ९४०५६१७५७६
Email: balirampawachar@gmail.com

१. प्रस्तावना :

भारतीय संविधान हे केवळ देशाच्या प्रशासनाचे नियमन करणारे एक दस्तऐवज नसून, ते राष्ट्रीय एकात्मतेचे एक शक्तिशाली प्रतीक आणि पायाभूत स्तंभ आहे. भारताला स्वातंत्र्य मिळाल्यानंतर, विविध धर्म, भाषा, संस्कृती, जाती आणि प्रांतांमध्ये विभागलेल्या देशाला एका सूत्रांत बांधणे हे एक मोठे आव्हान होते. भारतीय संविधान निर्मात्यांनी हे आव्हान स्वीकारले आणि एक असा दस्तऐवज तयार केला, ज्याने 'विविधतेत एकता' हे तत्त्व प्रत्यक्षात आणले भारत हा जगातील सर्वात मोठा लोकशाही देश असून त्याची ओळख विविधतेत एकतेसाठी केली जाते. येथे २२ अधिकृत भाषा, शेकडो बोलीभाषा, अनेक धर्म, जाती, पंथ, प्रांत आणि विविध सांस्कृतिक परंपरा आहेत. अशा विविधतेत एकात्मता टिकवून ठेवणे ही कोणत्याही राष्ट्रासाठी मोठी कसोटी असते.

भारतीय संविधान हे केवळ कायद्यांचे पुस्तक नसून, देशाच्या सामाजिक, राजकीय, आर्थिक आणि सांस्कृतिक जीवनाचा पाया आहे. त्यात राष्ट्रीय एकात्मता टिकवण्यासाठी आवश्यक असलेली सर्व मूलभूत मूल्ये आणि रचना समाविष्ट आहे. राष्ट्रीय एकात्मता ही केवळ भौगोलिक अखंडतेपुरती मर्यादित नसून मानसिक, सांस्कृतिक, धार्मिक, भाषिक, आर्थिक आणि राजकीय सलोखाही तिचा भाग आहे. भारतीय संविधानाने या सर्व पैलूंना एकत्र बांधून ठेवण्याचे कार्य प्रभावीपणे केले आहे.

RESEARCH NEBULA
An International Refereed, Peer Reviewed & Indexed Quarterly Journal in Arts, Commerce, Education & Social Sciences
IMPACT FACTOR 8.137 (SJIF)
ISSN 2277-8071
INDEX COPERNICUS INTERNATIONAL
ICV 2023: 74.40
www.ycjournal.net

भारतीय संविधान हे केवळ एक राजकीय दस्तऐवज नसून, ते भारतीय समाजातील विविधता एकत्र आणणारे आणि 'एक भारत, श्रेष्ठ भारत' या संकल्पनेला मूर्त रूप देणारे एक सामाजिक आणि भावनिक साधन आहे. मूलभूत हक्क, धर्मनिरपेक्षता, एकल नागरिकत्व, मजबूत केंद्र व्यवस्था आणि भाषिक धोरणांसारख्या तरतुदींद्वारे संविधानाने राष्ट्रीय एकात्मतेचा पाया रचला आहे. स्वातंत्र्यानंतरच्या काळात देशासमोर अनेक आव्हाने उभी राहिली, परंतु संविधानाने दिलेल्या मजबूत चौकटीमुळे भारताने आपली एकता आणि अखंडता टिकवून ठेवली आहे. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांनी म्हटल्याप्रमाणे, "संविधान हे केवळ एक पुस्तक नाही, ते एक जीवनशैली आहे." या जीवनशैलीनेच भारताला एकसंध आणि बलवान राष्ट्र म्हणून उभे केले आहे. त्यामुळे, राष्ट्रीय एकात्मतेमध्ये भारतीय संविधानाचे योगदान अतुलनीय आहे.

२. राष्ट्रीय एकात्मतेची संकल्पना व महत्त्व :

राष्ट्रीय एकात्मता म्हणजे राष्ट्रातील सर्व घटकांनी एकमेकांबद्दल सन्मान, समजूतदारपणा, परस्पर विश्वास आणि सहकार्याची भावना बाळगून कार्य करणे.

राष्ट्रीय एकात्मतेचे मुख्य घटक:

1. भौगोलिक एकात्मता - अखंड राष्ट्रसीमा व त्याचे संरक्षण.
2. सामाजिक एकात्मता - जाती, धर्म, भाषा, लिंग यांच्या पलीकडे जाऊन समानता.
3. सांस्कृतिक एकात्मता - विविधतेचा आदर व सांस्कृतिक वारशाचे संवर्धन.
4. आर्थिक एकात्मता - सर्वांसाठी समान आर्थिक संधी.
5. राजकीय एकात्मता - लोकशाही पद्धतीत सर्व घटकांचा सहभाग.

3. संविधान निर्मितीची ऐतिहासिक पार्श्वभूमी :

भारतीय संविधान २६ नोव्हेंबर १९४९ रोजी संविधान सभेने स्वीकारले आणि २६ जानेवारी १९५० पासून अंमलात आले.

संविधान सभेची प्रमुख उद्दिष्टे:

- स्वातंत्र्यानंतर देशाची अखंडता राखणे.
- विविधता जपत लोकशाही मूल्यांचा प्रसार करणे.
- सामाजिक, आर्थिक व राजकीय न्याय साधणे.

त्या वेळी देशाला विभाजनामुळे झालेली धार्मिक हिंसा, भाषिक मतभेद, प्रांतिक स्वार्थ, आर्थिक विषमता यांसारख्या अनेक समस्या होत्या. अशा वेळी डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांच्या नेतृत्वाखाली तयार झालेले संविधान हे राष्ट्रीय एकात्मतेचे सर्वात प्रभावी साधन ठरले.

4. संविधानातील प्रमुख तरतुदी आणि त्यांचे राष्ट्रीय एकात्मतेतील योगदान:

भारतीय संविधानाने अनेक महत्वपूर्ण तरतुदींद्वारे राष्ट्रीय एकात्मतेचा पाया रचला आहे. यातील काही प्रमुख तरतुदी खालीलप्रमाणे आहेत:

1. उद्देशिका (Preamble):

संविधानाची उद्देशिका हे राष्ट्रीय एकात्मतेचे सर्वात महत्वाचे द्योतक आहे. "आम्ही, भारताचे लोक..." या शब्दांनी सुरू होणारी उद्देशिका, भारताला एक सार्वभौम, समाजवादी, धर्मनिरपेक्ष, लोकशाही प्रजासत्ताक राष्ट्र घोषित

RESEARCH NEBULA
An International Refereed, Peer Reviewed & Indexed Quarterly Journal in
Arts, Commerce, Education & Social Sciences
IMPACT FACTOR 8.137 (SJIF)
ISSN 2277-8071
INDEX COPERNICUS INTERNATIONAL
ICV 2023: 74.40
www.ycjournal.net

करते. यात न्याय, स्वातंत्र्य, समता आणि बंधुता या मूल्यांवर भर दिला आहे. 'व्यक्तीची प्रतिष्ठा व राष्ट्राची एकता आणि एकात्मता' सुनिश्चित करण्याचे वचन देऊन, संविधानाने देशाच्या सर्व नागरिकांना एका समान ओळखीत बांधले आहे.

2. मूलभूत हक्क (Fundamental Rights):

संविधानाचा भाग ३, नागरिकांना मूलभूत हक्कांची हमी देतो. यामध्ये समानता, स्वातंत्र्य, धार्मिक स्वातंत्र्य आणि सांस्कृतिक व शैक्षणिक हक्कांचा समावेश आहे.

3. समानतेचा हक्क (कलम १४-१८):

कायद्यासमोर सर्व नागरिक समान आहेत, कोणत्याही नागरिकावर धर्म, वंश, जात, लिंग किंवा जन्मस्थान यांवरून भेदभाव केला जाणार नाही, ही तरतूद सामाजिक समानता प्रस्थापित करून जातीय आणि प्रांतीय भेद कमी करते.

4. धार्मिक स्वातंत्र्याचा हक्क (कलम २५-२८):

प्रत्येक नागरिकाला आपल्या आवडीच्या धर्माचे पालन करण्याचे स्वातंत्र्य आहे. या तरतुदीमुळे भारत एक धर्मनिरपेक्ष राष्ट्र बनले आहे, जे विविध धर्मांच्या सहअस्तित्वाला प्रोत्साहन देते. यामुळे धार्मिक सलोखा निर्माण होण्यास मदत होते.

5. सांस्कृतिक आणि शैक्षणिक हक्क (कलम २९-३०):

अल्पसंख्यांकांना त्यांच्या भाषा आणि संस्कृतीचे संरक्षण करण्याचा हक्क देऊन, संविधानाने त्यांच्यामध्ये सुरक्षिततेची भावना निर्माण केली आहे, ज्यामुळे ते राष्ट्रीय प्रवाहात सामील राहतात.

6. नागरिकत्व (Citizenship):

भारतीय संविधानाने 'एकल नागरिकत्वा'ची तरतूद केली आहे. अमेरिकेसारख्या देशांमध्ये राज्यांचे वेगळे नागरिकत्व असते, पण भारतात प्रत्येक नागरिक 'भारतीय' आहे. ही तरतूद प्रांतीय निष्ठांपेक्षा राष्ट्रीय निष्ठेला महत्त्व देते, ज्यामुळे देशाच्या एकतेची भावना दृढ होते.

7. मजबूत केंद्र सरकार आणि संघराज्य व्यवस्था:

भारतीय संविधानाने केंद्राला अधिक अधिकार दिले आहेत, ज्यामुळे देशाची एकता आणि अखंडता टिकवून ठेवता येते. उदा. राज्यांची सीमा बदलणे, आणीबाणीच्या परिस्थितीत केंद्राला अधिक अधिकार मिळणे, अखिल भारतीय सेवा (All India Services) इत्यादी तरतुदी केंद्र-राज्य संबंधांमध्ये समन्वय साधतात. एकात्म राज्यव्यवस्थेची ही वैशिष्ट्ये देशाच्या राजकीय एकात्मतेसाठी अत्यंत महत्त्वाची आहेत.

8. राज्याची मार्गदर्शक तत्त्वे (Directive Principles of State Policy):

संविधानाचा भाग ४, राज्यांसाठी काही मार्गदर्शक तत्त्वे निर्धारित करतो. ही तत्त्वे आर्थिक आणि सामाजिक समानता प्रस्थापित करण्यावर भर देतात. दारिद्र्य निर्मूलन, सर्वांना समान संधी देणे, कल्याणकारी राज्याची स्थापना करणे यांसारख्या उद्दिष्टांमुळे नागरिकांमध्ये आर्थिक विषमता कमी होते आणि ते राष्ट्रीय विकासात समान भागीदार बनतात.

9. अखिल भारतीय सेवा (All India Services):

RESEARCH NEBULA
An International Refereed, Peer Reviewed & Indexed Quarterly Journal in
Arts, Commerce, Education & Social Sciences
IMPACT FACTOR 8.137 (SJIF)
ISSN 2277-8071
INDEX COPERNICUS INTERNATIONAL
ICV 2023: 74.40
www.ycjournal.net

भारतीय प्रशासन सेवा (IAS) आणि भारतीय पोलीस सेवा (IPS) यांसारख्या अखिल भारतीय सेवांमधील अधिकारी केंद्र आणि राज्यांमध्ये काम करतात. हे अधिकारी विविध राज्यांमधून येतात आणि त्यांची नियुक्ती देशातील कोणत्याही राज्यात होऊ शकते. यामुळे प्रशासनात एकसमानता येते आणि प्रांतीय हितसंबंधांपेक्षा राष्ट्रीय हितसंबंधांना प्राधान्य दिले जाते.

5. भाषा आणि एकात्मता :

भारतातील भाषिक विविधता राष्ट्रीय एकात्मतेसमोरील एक मोठे आव्हान होते. संविधानाने यावर एक संतुलित तोडगा काढला.

1. **हिंदीला अधिकृत भाषा म्हणून मान्यता:**

   संविधानाने हिंदीला देवनागरी लिपीमध्ये केंद्र सरकारची अधिकृत भाषा म्हणून घोषित केले (कलम ३४३).

2. **प्रादेशिक भाषांचे संरक्षण:**

   त्याचबरोबर, संविधानाच्या आठव्या परिशिष्टात २२ प्रादेशिक भाषांना मान्यता देऊन त्यांच्या विकासाची ग्वाही दिली आहे. यामुळे प्रादेशिक भाषांना महत्त्व मिळाले आणि भाषिक अस्मितेमुळे निर्माण होणारे संघर्ष टाळता आले. त्रिभाषा सूत्राच्या धोरणानेही राष्ट्रीय एकात्मता साधण्यास मदत केली.

भारतीय संविधान या सर्व घटकांचे संवर्धन व संरक्षण करते, त्यामुळे त्याचे योगदान अत्यंत महत्वाचे ठरते.

6. संघराज्य पद्धतीतील एकात्मता :

भारतीय संविधानाने संघराज्य रचना स्वीकारली आहे, पण ती 'अखंडतेस प्राधान्य देणारी' आहे.

- एकच नागरिकत्व - संपूर्ण देशासाठी समान भारतीय नागरिकत्व.
- संयुक्त न्यायपालिका - सर्वोच्च न्यायालयापासून जिल्हा न्यायालयापर्यंत एकसंध न्यायव्यवस्था.
- संयुक्त निवडणूक आयोग - निवडणुका पारदर्शक आणि देशव्यापी.
- आपत्कालीन तरतुदी (कलम ३५२-३६०) - राष्ट्रीय एकात्मतेस धोका निर्माण झाल्यास केंद्र सरकारला विशेष अधिकार.

7. धर्मनिरपेक्षता :

संविधानाने भारताला धर्मनिरपेक्ष राष्ट्र घोषित केले आहे. ते खालीलप्रमाणे.

- कलम २५-२८ - सर्व धर्मांना समान स्वातंत्र्य.
- राज्य कोणत्याही धर्माचा प्रचार किंवा भेदभाव करत नाही.
- धार्मिक सलोखा व सहिष्णुता टिकवून एकात्मतेस बळकटी.

8. दिशा-निर्देशक तत्त्वे (Directive Principles) :

संविधानाच्या चौथ्या भागातील ही तत्वे सामाजिक व आर्थिक एकात्मतेस हातभार लावतात.

- सर्वांसाठी शिक्षण
- समान कामासाठी समान वेतन
- दुर्बल घटकांचे संरक्षण
- प्रादेशिक विषमता कमी करणे

9. न्यायपालिकेची भूमिका :

Smt. P.D. Patil Social Work College Code 225

Scanned with OKEN Scanner

RESEARCH NEBULA
An International Refereed, Peer Reviewed & Indexed Quarterly Journal in Arts, Commerce, Education & Social Sciences
IMPACT FACTOR 8.137 (SJIF)
ISSN 2277-8071
INDEX COPERNICUS INTERNATIONAL ICV 2023: 73.40
www.ycjournal.net

न्यायपालिका ही फक्त कायद्याची व्याख्या करणारी संस्था नसून एकात्म राष्ट्रीय भावना टिकवून ठेवणारी आधारशिला आहे. तिच्या स्वायत्ततामुळे आणि संविधाननिष्ठ भूमिकेमुळे भारताची अखंडता, समता व लोकशाही कायम राहते. न्यायपालिका राष्ट्रीय एकात्मतेचा अत्यावश्यक घटक आहे. भारतीय न्यायपालिका राष्ट्रीय एकात्मतेची रक्षक आहे.

10. आव्हाने व संविधानाची प्रतिसाद क्षमता:

भारतातील विविधता ही एकात्मतेची ताकद असली तरी ती मतभेदांचे कारण होऊ शकते. म्हणूनच एकात्मता टिकवून ठेवण्यासाठी काही मुख्य आव्हाने आहेत ती खालीलप्रमाणे.

- सांप्रदायिक दंगे
- भाषिक आंदोलन
- प्रादेशिक स्वायत्ततेच्या मागण्या
- सामाजिक विषमता

भारतीय संविधानाने या आव्हानांना लवचिकतेने तोंड दिले आहे, उदा. विशेष राज्य तरतुदी (कलम ३७१), आरक्षण, स्वायत्त परिषद.

11. वर्तमान आणि भविष्याचा दृष्टिकोन :

आज जागतिकीकरण, तंत्रज्ञान, सोशल मीडियामुळे माहिती वेगाने पसरते. त्यामुळे ध्रुवीकरणाचा धोका वाढला आहे, पण संविधानाची मूल्ये - समानता, धर्मनिरपेक्षता, स्वातंत्र्य - ही या आव्हानांना उत्तर देऊ शकतात.

भविष्यात संविधानाची लवचिकता, न्यायपालिकेची स्वायत्तता आणि लोकांचा सहभाग यांमुळे राष्ट्रीय एकात्मता अधिक बळकट होईल.

12. निष्कर्ष :

भारतीय संविधान हे राष्ट्रीय एकात्मतेचे सर्वात प्रभावी साधन आहे. त्याने विविधतेला स्वीकारले, समानतेचा पाया घातला, धार्मिक आणि भाषिक स्वातंत्र्य दिले आणि आर्थिक-सामाजिक न्याय साधण्याचा मार्ग दाखवला. आज व उद्या, संविधानाच्या मूल्यांचा सन्मान राखणे आणि त्यांचे पालन करणे हेच राष्ट्रीय एकात्मता टिकवण्याचे प्रमुख साधन आहे.

संदर्भसूची :

1. आंबेडकर, डॉ. बाबासाहेब. संविधान निर्मितीतील भाषणे.
2. बक्षी, पी. एम. भारतीय संविधान. युनिव्हर्सल लॉ पब्लिशिंग.
3. बिपिनचंद्र. India Since Independence. पेंग्विन बुक्स.
4. सर्वोच्च न्यायालयाच्या निवाड्यांचा संग्रह - indiancourts.nic.in
5. भारतीय संविधान - भारत सरकारचे अधिकृत संकेतस्थळ legislative.gov.in

Sant P.D. Patil Social Work College, College Code 225, AKOLA

Dr. [illegible]

RESEARCH NEBULA
An International Refereed, Peer Reviewed & Indexed Quarterly Journal in Arts, Commerce, Education & Social Sciences
INDEX COPERNICUS INTERNATIONAL
ICV 2023: 74.40
IMPACT FACTOR 8.137 (SJIF)
ISSN 2277-8071
www.ycjournal.net

ISSN 2277-8071
DOI PREFIX 10.22183
J-Gate INDEXED
Indexed in the ICI Journals Master List
INDEX COPERNICUS INTERNATIONAL

RESEARCH NEBULA

An International Refereed, Peer Reviewed & Indexed Quarterly Journal in Arts, Commerce, Education & Social Sciences

Impact Factor 8.137

One Day National Interdisciplinary Conference on

The 75th Anniversary of the Indian Constitution:

Achievements, Challenges, Impact, Relevance and Significance

On 30th August, 2025

Organized by

Bhartiya Seva Sadan's

Smt. Radhadevi Goenka College for Women

Akola, Maharashtra

SPECIAL ISSUE

Special Issue Published on 30th August, 2025

www.ucjournal.net

Smt. P.D. Patil Social Work College, College Code 225, AKOLA
Scanned with OKEN Scanner
Scanned with OKEN Scanner

46.	डॉ. विष्णू नामदेव लांडे	गोपाळ गणेश आगरकर यांच्या निबंधातील स्वातंत्र्य व समतावादी विचार	306
47.	कु. जया पुंडलिक थोरात, प्रा. डॉ. विनोद खैरे	भारतीय संविधानातील महिलांचे अधिकार : श्रीमती राधादेवी गोयनका यांचे कार्य व योगदान	312
48.	डॉ. हनुमंत अंकुशराव भोसले डॉ. संजय तुकाराम वराडे	भारतातील आर्थिक प्रशासन आणि वित्तीय धोरण: घटनात्मक दृष्टीकोन	319
49.	डॉ. प्रदिप विठ्ठलराव ताकतोडे	भारतीय राज्यघटना, आर्थिक धोरण आणि आर्थिक शासन : आव्हाने आणि संधी	328
50.	संदीप वानखडे प्रा.डॉ.विनोद खैरे	भारतीय संविधानातील कृषी उत्पन्न बाजार समितीविषयी तरतुदी	334
51.	प्रा. डॉ. ज्ञानेश्वर एस. नामुर्ते श्री शैलेश विजयराव मांदळे	अनुसूचित जाती आणि संविधानातील घटनात्मक तरतूदी	337
52.	प्रा. डॉ.सिद्धार्थ शिवाजी वाठोरे	प्राचीन भारतातील प्रजासत्ताक (गणराज्य)	343
53.	डॉ.केशव विठ्ठल कोकाटे	संत तुकारामांच्या साहित्यातील समतावादी विचार	348
54.	प्रा. डॉ. संतोष एस. मिसाळ	भारतीय संविधान आणि आरक्षण एक विश्लेषण	352
55.	ऋतिक सुनील लंघे	लोकशाही संस्थांचे घटनात्मक संरक्षण: भारतीय संविधानाचा महत्त्वपूर्ण पैलू	356
56.	प्रा.डॉ.सुरेश माळशिखरे	प्राचीन भारतातील न्याय प्रशासन - एक ऐतिहासिक विश्लेषण	361
57.	कु. पुनम प्रकाश तिवारी डॉ. उद्धव कांबळे	मानवतेचे पुजारी संत गाडगेबाबा यांनी दिलेला मंत्र स्वातंत्र्य, समता, बंधुता व न्याय.	365
58.	डॉ. निलम मधुसूदन छंगाणी	भारतीय संविधानातील अर्थनिती एक अभ्यास	369
59.	डॉ. अंकुश शरद बिजाका	संविधान सभेत दुर्गाबाई देशमुख यांचे योगदान	374
60.	प्रा. डॉ. विनय वामनराव तायडे	भारतीय लोकशाहीचा इतिहास	382
61.	डॉ. सुवर्णा गाडगे	महात्मा फुले यांच्या वैचारिक साहित्यातील संविधानिक मूल्य	389
62.	डॉ. प्रमोद चव्हाण डॉ. दयानंद उत्तमराव राऊत	भारतातील मागासवर्गीयाच्या सामाजिक जीवनावर संविधानाचा प्रभाव	397
63.	प्रा. डॉ. बंडु उत्तम जामनिक	भारतीय संविधानात महिलांचे योगदान - एक दृष्टिक्षेप	401
64.	प्रा. डॉ. ज्ञानेश्वर एस. नामुर्ते रविंद्र रामदास धरमठोक	अनुसूचित जमाती आणि संविधानातील घटनात्मक तरतूदी	409
65.	प्रा. डॉ. केशव सिताराम गोरे	मराठीतील संत ज्ञानेश्वरांच्या साहित्यातील समता, स्वातंत्र्य, बंधुता व न्याय	414
66.	प्रा.डॉ. भाऊराव रामेश्वर तनपुरे	भारतीय लोकशाहीचा इतिहास	420
67.	डॉ. एम. पी. गोमासे	भारतीय लोकशाहीचा इतिहास	425
68.	डॉ. स्मिता भू. भोंडे	स्थानिक स्वराज्य संस्थांची वाटचाल व ग्राम विकास - एक अभ्यास	435

Smt. P.D. Patil Social Work College Code 225

Scanned with OKEN Scanner

RESEARCH NEBULA
An International Refereed, Peer Reviewed & Indexed Quarterly Journal in Arts, Commerce, Education & Social Sciences
IMPACT FACTOR 8.137 (SJIF)
ISSN 2277-8071
INDEX COPERNICUS INTERNATIONAL
ICV 2023: 74.40
www.ycjournal.net

One Day National Interdisciplinary Conference on
THE 75th ANNIVERSARY OF THE INDIAN CONSTITUTION: ACHIEVEMENTS, CHALLENGES, IMPACT, RELEVANCE AND SIGNIFICANCE
On 30th August, 2025

Bhartiya Seva Sadan's
SMT. RADHADEVI GOENKA COLLEGE FOR WOMEN,
Akola, Maharashtra.

मराठीतील संत ज्ञानेश्वरांच्या साहित्यातील समता, स्वातंत्र्य, बंधुता व न्याय

प्रा. डॉ. केशव सिताराम गोरे (मराठी विभाग)
श्रीमती पंचफुलादेवी पाटील समाजकार्य महाविद्यालय, खडकी अकोला
मो. नं. ९६३७४४२९३७
मेल keshavgore101@gmail.com

आपला महाराष्ट्र ही संतांची भूमी आहे. या भूमीत संत ज्ञानेश्वरांपासून तर संत गाडगेबाबा पर्यंत अनेक महान संत होऊन गेलेत. महाराष्ट्रीयन संतांची एक विशिष्ट परंपरा आहे. सर्व संतांनी ग्रंथातून, अभंगातून सामाजिक समता, स्वातंत्र्य, बंधुत्व आणि न्याय याची शिकवण दिली. संत परंपरेत स्त्री संतांना सुद्धा मानाचे स्थान होते. सकाळांशी येथे आहे अधिकार । कलियुगी उद्धार हरीच्या नामे ॥ असे त्यांचे सांगणे होते. या संतांचा एक पंथ होता. त्याला वारकरी पंथ या नावाने ओळखले जाते. वारकरी पंथाचे उपास्य दैवत श्री विठ्ठल आहे आणि आषाढी वारीची परंपरा आहे. वारकरी पंथात सर्व जाती धर्माच्या स्त्री-पुरुषांना येण्यास कुठलाही अडकाव नाही. संतांनी सर्वात सोपी नाम भक्ती सांगितली आहे. नामसंकीर्तन साधन पै सोपे । जळतील पापे जन्मांतरीची ॥ अशी त्यांची भक्ती संकल्पना होती.

संत कवी म्हणून ओळखले जाणारे बहुतेक जण वारकरी पंथातच समाविष्ट होतात. संतत्व आणि कवित्व वेगवेगळे करणे कठीण आहे. कारण सर्व संतांनी आपली मनोगते व्यक्त करताना काव्यरचना केल्या. ज्याला आज आपण अभंग रचना म्हणतो. प्रत्येक अभंगातून भाव प्रकट होतो. म्हणून हे भाव काव्य सुद्धा ठरते. लोकरंजन आणि समाज परिवर्तन ही सुद्धा त्या रचने मागील प्रेरणास्थाने आहेत. आज शेकडो वर्षे झाली तरी जनमानसावरील अभंग रचनेचा प्रभाव अजूनही जसाच्या तसाच आहे, कमी झाला नाही. पुराण, पारायण, कीर्तन, प्रवचन या माध्यमातून त्यांनी लोकांपर्यंत पोहोचून लोक जागृतीचे आपले ध्येय साध्य केले यात शंका नाही.

Smt. P.D. Patil Social Work College, College Code 225, Akola
Scanned with OKEN Scanner

RESEARCH NEBULA
An International Refereed, Peer Reviewed & Indexed Quarterly Journal in
Arts, Commerce, Education & Social Sciences
IMPACT FACTOR 8.137 (SJIF)
ISSN 2277-8071
INDEX COPERNICUS INTERNATIONAL
ICV 2023 74.40
www.ycjournal.net

ओवी, पदे, भूपाळी, पाळणे, गवळण, विराणी, श्लोक, स्तोत्र असे अनेक अविष्कार त्यांनी वापरले. गोंधळ, रुपक, जागरण, ललित, आरत्या, भारुड यासारख्या काव्यात्म व संगीतमय प्रकारांचा उपयोग त्यांनी अध्यात्माच्या प्रसारासाठी केला आहे. संतांचे काव्य परमेश्वरासंबंधीच्या भावभावनांनी संपन्न आहे. त्यामुळे त्यांचे काव्य रसाळ झाले आहे. त्याचप्रमाणे परमेश्वराशी संवाद साधत असताना त्यांनी लोकसंवादही साधला आहे, हे विसरता येत नाही.

साहित्य ही एक कला आहे. साहित्याची निर्मिती मानवी जीवनावरच आधारित असते. साहित्य हा समाजाचा आरसा असतो. साहित्यातून समाजजीवन प्रतिबिंबित होत असते. साहित्याला संवेदनाचेही एक अंग असते. साहित्यातील अनुभवाचे एक वेगळे विश्व असते. साहित्यकृतीला भावनात्मकता आणि वैचारिकता ह्या दोन बाजू असतात. संतांच्या साहित्याला सुद्धा ह्या दोन बाजू आहेत. म्हणून संत साहित्य समता, स्वातंत्र्य, बंधुत्व आणि न्याय सर्व पातळ्यावर यशस्वी ठरले आहे.

संत ज्ञानेश्वरांच्या ज्ञानेश्वरीचा विचार करताना हा ग्रंथ उच्च ध्येयाच्या पूर्ततेसाठी लिहिला गेला आहे. संत ज्ञानेश्वर एका अभंगात आपल्या ध्येयवादाचे वर्णन करतात - अवघाची संसार सुखाचा करीन । आनंदे भरीन तिन्ही लोका ॥ हीच तळमळ ज्ञानेश्वरी लेखनातही दिसते.

मराठी संत साहित्यातील विचार - वाङ्मयीन संस्कृतीच्या कोणत्याही अभ्यासकाला, संशोधकाला वारकरी चळवळीत विकसित झालेल्या असाधारण अशा अविष्कार मंत्राकडे दुर्लक्षित करून चालणार नाही. मनाच्या सर्जनशीलतेचा अर्थपूर्ण उद्रेक म्हणजे भक्तिमार्गाची चळवळ होय. या चळवळीने समाजात समता, स्वातंत्र्य, बंधुत्व व न्यायाची शिकवण दिली. स्वच्छ कपडे, दररोज आंघोळ, कपाळी टिळा आणि गळ्यात तुळशी माळ यासारखा पेहराव [illegible] संतांचा होता. ही शैली वारकऱ्यांच्या गरीब अर्थव्यवस्थेला अधिक सोयीची होती. पैसा-श्रम खर्च करून महागडी यात्रा केल्यापेक्षा पंढरपूरची साधी यात्रा आवश्यक मानली गेली. या यात्रेमुळे समाजातील, पंथातील विखुरलेली भक्त मंडळी दरवर्षी समतेच्या भगव्या ध्वजाखाली जवळच्या संपर्कात येतात. संतांनी अंगीकारलेले मौखिकतेचे तत्व त्यांच्या पंथाला अत्यंत उपकारक ठरले. संत साहित्याचे, चळवळीचे आध्यात्मिक आणि वाङ्मयीन कर्तृत्व फार मोठे आहे. सर्व संतांना सामाजिक बदल अभिप्रेत होता. तोच त्यांचा आधारही होता. संतांना चातुर्वण्यव्यवस्था मान्य नव्हती. ही व्यवस्था परिवर्तनास अनुकूल नसणारी आणि भेदभाव व विषमता वाढीस लावणारी होती. या वातावरणात गोरगरीब वर्ग भरडला जात होता. परंतु संत साहित्याने सर्व जातधर्माच्या लोकांना समतेची, बंधुत्वाची शिकवण देऊन एकत्र आणले. ही किमया फक्त वारकरी पंथ करु शकला. संत ज्ञानेश्वर यांनी संत साहित्याचा पाया रचला. ज्ञानदेवे रचिला पाया । उभारले देवालया ॥ त्यांनी सर्वांसाठी विश्वात्मक देवाजवळ पसायदानाच्या रुपाने प्रार्थना केली. दुरितांचे तिमिर जावो । विश्व स्वधर्म सूर्य पाहो । जो जे वांछील तो ते लाहो । प्राणिजात ॥ असे मागणे मागितले. जे आपण भोगले ते इतरांना भोगायचे काम पडू नये, असे त्यांना वाटत होते.

पसायदान प्रार्थनेची उपयुक्तता

सर्वेपि सुखिनः सन्तु सर्वे सन्तु निरामयाः ।

सर्वे भद्राणि पश्यन्तु मा कश्चित् दुःख माप्नुयात !!

पसायदानाचे सार या वैदिक प्रार्थनेत ध्वनित होते. जागतिकीकरण, वैश्विकीकरण हे शब्द आपल्याकडे आधुनिक काळात वापरण्यात येत असले तरी साधू संतांचे विचार हे पूर्वी पासूनच वैश्विक होते. तसेच ते आजही उपयुक्त आहेत. हे संत ज्ञानदेवांच्या पसायदानातील मागण्या पाहून लक्षात येते. भारतीय संस्कृतीत प्रार्थनेला अनन्यसाधारण

Smt. P.D. Patil Social Work College
College Code 225
Scanned with OKEN Scanner
Scanned with OKEN Scanner

RESEARCH NEBULA
An International Refereed, Peer Reviewed & Indexed Quarterly Journal in
Arts, Commerce, Education & Social Sciences
IMPACT FACTOR 8.137 (SJIF)
ISSN 2277-8071
INDEX COPERNICUS INTERNATIONAL
ICV 2023: 74.40
www.ycjournal.net

महत्व आहे. प्रार्थना हा शब्द प्र अधिक अर्थना या पासून झाला आहे. प्रकृष्ट म्हणजे श्रेष्ठ व अर्थना म्हणजे याचना किंवा मागणी करणे होय. प्रार्थना म्हणजे स्वकल्याण व इतरांच्या कल्याणासाठी ईश्वराकडे केलेली मागणी होय. प्रार्थना ही श्रद्धेने केलेले चिंतन असते.

प्रार्थनेत भावनेला महत्व असते. प्रार्थना जशी वैयक्तिक असते, तशी ती सामुहिक ही असते. सामुहिक प्रार्थनेला अधिक महत्व आहे. कारण सामुहिक प्रार्थना समाजमनाला घडवीत असते. प्रार्थनेने मन शुद्ध होते, चित्त निर्मल होते. प्रार्थनेने विकार नाहीसे होतात. मनाच्या शांतीसाठी नित्य प्रार्थना केली गेली पाहिजे. मानसिक आरोग्यासाठी प्रार्थना औषधीप्रमाणे उपयुक्त आहे. जर्मनीत प्रार्थनेच्या उपयुक्ततेबाबत संशोधन झाले व विविध अभ्यासक्रमात प्रार्थनेचा समावेश केला गेला. भारतीय इतिहासात आपणास असे दिसून येईल की, स्वामी विवेकानंद, लोकमान्य टिळक, महात्मा गांधी, विनोबा भावे, साने गुरुजी अशा अनेक महापुरुषांच्या जीवनात प्रार्थनेला अनन्यसाधारण महत्व होते.

पसायदान ही एक वैश्विक प्रार्थना आहे. कारण या प्रार्थनेत केवळ विश्वकल्याणाच्या मागण्या करण्यात आल्या आहेत. ज्ञानदेवांचे पसायदान हे माणसातील देवत्वाचे, धर्मशीलतेचे उद्गान आहे. माणसाच्या माणुसकीला उन्नत करणारे आनंदनिधान आहे. पसायदान हे ज्ञानेश्वरांचे भव्यदिव्य असे स्वप्न आहे. पसायदानात ज्ञानदेवांनी विश्वाचे मांगल्य व सर्व मानव समाजाला सुख प्राप्त व्हावे असे प्रार्थिले आहे. मानवाच्या मनात पावित्र्य, प्रेम निर्माण व्हावे, मनाला सामर्थ्य लाभावे, म्हणून ज्ञानदेवांनी पसायदान मागितले आहे.

आपल्या श्रीगुरुंकडे मागणे मागतांना त्यांनी खलवृत्तीचा प्रथम विचार केला आहे. मानवातील खलवृत्तीचा नाश होऊन त्यात सत्कर्म करण्याची वृत्ती निर्माण होण्याची मागणी ते करीत आहेत. माणसाला श्रेष्ठत्व प्राप्त करून देण्याचे सामर्थ्य पसायदानात आहे. संपूर्ण त्रैलोक्य सुखाने पूर्ण व्हावे. सर्वांना भक्तीची आवड निर्माण व्हावी. खरे तर या प्रार्थनेने मानवी मनाला सौंदर्य दिले आहे, विचारांची समृद्धी दिली आहे, सांस्कृतिक श्रीमंती दिली आहे. उत्कर्षाची, मांगल्याची, पावित्र्याची जोड देऊन मानवी जीवन सुदृढ केले आहे. मानवी मनातील स्वार्थ, अहंकार, नाहीसा करून मन सुयोग्य मार्गाकडे वळविले आहे. मनाचा विकास केला आहे. स्वतःचे सुख इतरांच्या सुखात पाहावे अशी उदात्त शिकवण दिली आहे. खरे तर हाच भारतीय संस्कृतीचा धागा आहे. जो माऊलींनी पकडून तुमच्या पुढे ठेवला आहे. याच तत्वज्ञानातून संस्कृतीने भारताला देशीपणाचा साज चढविण्याची उत्कृष्ठ कामगिरी बजावली आहे. याच काव्यात्मक तत्वज्ञानाने भारतीयांची भक्तीभावना तेजाने तळपून सामर्थ्यशाली बनली आहे.

किंबहुना तुमचे केले ! धर्म कीर्तन हे सिद्धी गेले!

येथ माझे जे उरले! ते पाईक पण!!

ज्ञानेश्वर महाराज ज्ञानेश्वरी ग्रंथ पूर्ण झाल्यावर म्हणतात, आता फार काय सांगावे, तुमच्या कृपाप्रसादाने केलेले हे धर्माचे व्याख्यान पूर्ण झाले आहे. येथे ग्रंथ कर्तृत्वाविषयी माझे केवळ सेवकपण उरले आहे. हे सर्व तुम्हीच माझ्याकडून करून घेतले आहे, असा नम्र भाव प्रगट करून आपल्या दैवत असणाऱ्या श्रीगुरुकडे मागणे मागण्यास सुरुवात करतात.

आता विश्वात्मके देवे ! येणे वाग्यज्ञे तोषावे !

तोषोनि मज द्यावे ! पसायदान हे !!

Smt. R.D. Patil Social Work College, Khadki, AKOLA
College Code 225
Scanned with OKEN Scanner

RESEARCH NEBULA
An International Refereed, Peer Reviewed & Indexed Quarterly Journal in
Arts, Commerce, Education & Social Sciences
IMPACT FACTOR 8.137 (SJIF)
ISSN 2277-8071
INDEX COPERNICUS INTERNATIONAL
ICV 2023: 74.40
www.ycjournal.net

हे गुरूदेव ! आता विश्वाचा आत्मा असलेले आपण या वाग्यज्ञरुपी सेवेने सुखी होऊन, प्रसन्न होऊन मला इतकेच पसायदान द्यावे. मी जे मागत आहे, माझी जी प्रार्थना आहे ती आपण मला द्याल यात शंका नाही. पण ती मागणी आपण संतुष्ट होऊन मज द्यावी अशी माझी लडिवाळ इच्छा आहे. आता काय हवे ते मागणी मागतात.

जे खळांची व्यंकटी सांडो! तया सत्कर्मी रती वाढो!
भूता परस्परे पडो । मैत्र जीवांचे !!

जगात सज्जन लोक सुखा-समाधानाने नांदू लागतील तेव्हाच जगाची स्थिती उत्तम राहील. आसुरी प्रवृत्तीचे लोक वाढले तर ते स्वार्थाने प्रेरित होऊन सज्जनांचा अनन्वित छळ करतील, दुष्ट प्रवृत्तीच्या लोकांच्या मनात बदल घडून आणला तरच सज्जनांचे रक्षण होईल, हे जाणून ज्ञानदेवांचे पहिले मागणे हे ठरले. जगामध्ये माणसांचे सर्वसामान्यपणे तीन प्रकार करता येतात.

१. जे लोक आपल्या हिताचा विचार न करता परहीतच करतात, ते सत्पुरुष असतात.
२. जे स्वतःचे व इतरांचे हित साधतात, ते सामान्य पुरुष असतात.
३. जे पर हितात बाधा आणतात, दुसऱ्यांचे अहित चिंतितात, ते मनुष्य रुपातले राक्षस असून, त्यांना खल असे म्हणतात.

कुणावरही दया न करणे, विनाकारण भांडणे, पर धनाची इच्छा करणे, पर स्त्रीची अभिलाषा धरणे, सज्जनांचा छळ करणे हे सर्व दुष्टांचे सुप्रसिध्द गुण आहेत. दुर्दैवाने ही मानसिकता आज बळावत आहे, म्हणून ज्ञानेश्वरांचे हे मागणे आजही प्रासंगिक व उपयुक्त आहे.

पुढे मागतात, *दुरितांचे तीमिर जावो। विश्व स्वधर्म सूर्य पाहो !*
जो जे वांछील तो ते! लाहो प्राणी जात !!

पापरूपी अंधार नष्ट करून स्वधर्माचा सूर्य प्रकाश सर्वांच्या जीवनात पाडण्याचे सामर्थ्य पसायदानात आहे. दुर्जनांचा दृष्ट स्वभाव जावो, दुःखीतांचे दुःख दूर होवो. जे पापी असतील त्यांचे पाप नष्ट होवो. शास्त्रात एकूण नऊ प्रकारचे पातके सांगितली जातात. अशा पातकात असणे हेच तिमिर आहे, यातून बाहेर आले पाहिजे. म्हणून माऊली मागतात दुरिताचे तिमिर जावो. अशा पातक करणाऱ्या लोकांच्या मनातील हा दुष्टपण जावो, पाप करण्याची वृत्ती जावो व त्यात सत्कर्म करण्याची इच्छा वाढो. सर्वांनी स्वधर्म पाळला की, त्यांच्या मनात चांगले विचार येतील व ते जे काही मागतील ते जगाच्या कल्याणासाठी असेल. प्राणिमात्रांच्या सदिच्छा फलद्रूप होवोत, म्हणजे जो त्या सत्य, प्रिय व हितकर वस्तूची अपेक्षा करील, ती त्याला प्राप्त होवो. सर्वांना सुख समाधान लाभावे, अशी मागणी ज्ञानदेव करतात.

संतश्रेष्ठ ज्ञानेश्वर माऊलींनी दुष्टांचा नाश व्हावा असे मागितले नाही, तर त्यांच्यातील दुष्टपणाचा नाश व्हावा असे मागितले आहे. दुष्टांचा नाश करण्याचे काम देवाचे असते, तर दुष्टांना सज्जन करण्याचे काम संतांचे असते. दुष्टांच्या दुष्टतेचा नाश झाला व सज्जनपणा आला की, ते सर्वांचे मित्र होतात. या पद्धतीने संपूर्ण समाज मित्रत्वाच्या भावनेने उत्कृष्ठ बनेल. एका उच्च विचारधारेचा समाज निर्माण होईल, हे ज्ञानदेवांचे उच्च व उदात स्वप्न आहे.

समाजाला उत्तम मार्ग दाखविण्याचे कार्य संत करीत असतात. म्हणून ईश्वरनिष्ठ असलेले संतांचा समुदाय, समूह, दिंडी भूतलावर सगळीकडे मांगल्याचा, सुंदर विचारांचा वर्षाव करीत सदैव सर्व भूतमात्रांना सदैव भेटत राहोत. संत काय करतात जगाला परमात्म प्राप्तीचा मार्ग दाखवितात.

Smt. R.D. Patil Social Work College, Khadki, AKOLA — College Code 225
Scanned with OKEN Scanner

RESEARCH NEBULA
An International Refereed, Peer Reviewed & Indexed Quarterly Journal in
Arts, Commerce, Education & Social Sciences
IMPACT FACTOR 8.137 (SJIF)
ISSN 2277-8071
INDEX COPERNICUS INTERNATIONAL
ICV 2023: 74.40
www.ycjournal.net

अशा दोन्ही प्रकारच्या मांगल्याचा वर्षाव करीत संत अविरत या भू मंडळात भ्रमण करीत असतात व ज्यांना भेटतात त्यांचे कल्याण करतात. म्हणून यांची सदैव मनुष्यमात्रांना भेटी होत राहोत, अशी ही मागणी आहे. संत हे जगाच्या कल्याणसाठी प्रयत्न करतात म्हणून त्यांचे गुणगान माऊली करतात.

ज्ञानदेव आपल्या श्रीगुरुदेवास म्हणतात, हे गुरुदेवा! आता तुमच्या जवळ मी जास्त काय मागू? मला आता असा वर द्या सर्वसुखाने पूर्ण होऊन या संपूर्ण त्रैलोक्याने आदिपुरुषाचे भजन करावे.

आणि हे गुरुदेवा ! आता मला शेवटचे मागणे मागायचे आहे. ते म्हणजे, या मृत्युलोकामध्ये विशेषतः जे ग्रंथोपजीवी (ज्ञानेश्वरी ग्रंथाचा अभ्यास करणारे) लोक आहेत त्यांना दृष्ट व अदृष्टाच्या बाबतीत विजयी कर. आता खरा विचार करायचा तो ग्रंथोपजीवी कोणाला म्हणावे? ग्रंथावर उपजीविका करणारे म्हणजे जो ग्रंथ ज्यांचा उपजीव्यभूत झाला आहे तो.

खरे तर ग्रंथांचा विचार केला तर ग्रंथ कोणते आहेत. संतकृत ग्रंथ ज्ञानेश्वरी, एकनाथी भागवत, तुकाराम गाथा. या लोकात ज्ञानेश्वरीला प्रमाण मानून जीवन जगणारे ग्रंथोजीवी होत. यांचा दोन्ही ठिकाणी विजय निश्चित होणारच.

•येणे वरे ज्ञानदेवो ! सुखिया झाला !!•

आणि अशी प्रार्थना श्री ज्ञानेश्वर महाराजांनी केल्यानंतर सदगुरु श्रीनिवृत्तीनाथ प्रसन्न होऊन म्हणाले, तथास्तु, तुझी इच्छा पूर्ण होईल असा आमचा आशीर्वाद आहे. हे ऐकून ज्ञानेश्वर महाराज सुखी झाले. त्यांना खूप आनंद झाला. विश्वाच्या कल्याणाने जे आनंदी होतात तेच संत असतात. यात वैश्विक कल्याणाचा विचार आहे. देश, काल, पात्र रहित व्यापक वृत्ती ठेऊन विश्वाला आपले घर समजून विश्व कल्याणाची प्रार्थना म्हणजे पसायदान होय. सर्वांनी याच भावनेने ही प्रार्थना म्हणावी. जे जे दिसे भूत । ते ते मानिजे भगवंत ॥ या भुतलावरील सर्व सजीव सृष्टी ही भगवंताची रुपे आहेत, त्यांच्या मध्ये भगवंत वास करतात, हा माऊलींचा समतावादी दृष्टिकोन होता. कुळी कन्या पुत्र, होती जे सात्विकातयाचा हरिख वाटे देवा ॥ म्हणजे कन्या आणि पुत्र यात संत भेदभाव करीत नसत. म्हणूनि कुळ जाती आणि वर्ण । हे अवघेची गा अकारण ॥ त्यांना वर्ण व्यवस्था, जाती व्यवस्था मान्य नव्हती. सर्व एकाच परमेश्वराची लेकरं आहोत आणि सर्वांनी बंधुभावाने, गुण्या गोविंदाने नांदायचे, असे त्यांना वाटत असे. संत परंपरेत स्त्री आणि पुरुष यांना भक्ती करण्याचे, काव्य करण्याचे, वारी करण्याचे, कीर्तन - पारायण, व्याख्यान करण्याचे स्वातंत्र्य होते. संत परंपरेत सर्व जाती धर्माच्या लोकांना न्याय मिळत होता. अन्याय करणाऱ्यांना शासन केल्या जात होते.

अशाप्रकारे मराठी संत ज्ञानेश्वरांच्या साहित्यातील समता, स्वातंत्र्य, बंधूता व न्यायाची शिकवण आपल्याला जाणवते. सर्व संतांचा व त्यांच्या साहित्यातील शिकवणीचा हाच दृष्टिकोन होता. समाजाचे हित डोळ्यासमोर ठेवून आणि सर्वांना समान वागणूक मिळेल या नुसार साहित्य निर्मिती केली. पंढरपूरची वारी म्हणजे ऐकतेचे, समानतेचे, बंधूभावाचे आणि न्यायाचे प्रतिक आहे. एव्हढ्या संख्येने सर्व जाती धर्माच्या भाविकांची गर्दी होऊनही कुठलीही अपसोय होत नाही. पोलीस यंत्रणेवर कुठलाही ताण जाणवत नाही. अगदी गुण्या गोविंदाने कुठलाही आळस, थकवा न जाणवू देता सर्वजण वारी पूर्ण करतात. सन २०२५-२६ हे वर्ष संत ज्ञानेश्वरांच्या ७५० व्या जयंतीचे वर्ष म्हणून साजरे करण्याचे ठरविले आहे. त्या बद्दल माऊलीच्या चरणी कोटी कोटी प्रणाम.

संदर्भ ग्रंथ :-

१. तुळपुळे शं. गो., पाच संतकवी

Smt. P. D. Patil Social Work College College Code 225
Scanned with OKEN Scanner

२. आजगांवकर ज. र., श्री नामदेव महाराज व समकालीन संत
३. दांडेकर शं. वा., अभंग - संकीर्तन
४. देशपांडे अ. ना., प्राचीन मराठी वाङ्मयाचा इतिहास
५. मालशे स. गं., मराठी वाङ्मयाचा इतिहास

Smt. P.D. Patil Social Work College
College Code 225
AKOLA

Scanned with OKEN Scanner

ISSN 2277-8071
DOI PREFIX 10.22183
Indexed in the ICI Journals Master List
INDEXED
INDEX COPERNICUS INTERNATIONAL

RESEARCH NEBULA

An International Refereed, Peer Reviewed & Indexed Quarterly Journal in Arts, Commerce, Education & Social Sciences

Impact Factor 8.137

One Day National Interdisciplinary Conference on

The 75th Anniversary of the Indian Constitution:

Achievements, Challenges, Impact, Relevance and Significance

On 30th August, 2025

Organized by

Bhartiya Seva Sadan's

Smt. Radhadevi Goenka College for Women

Akola, Maharashtra

SPECIAL ISSUE

Special Issue Published on 30th August, 2025
www.ucjournal.net

RESEARCH NEBULA
An International Refereed, Peer Reviewed & Indexed Quarterly Journal in Arts, Commerce, Education & Social Sciences
IMPACT FACTOR 8.137 (SJIF)
ISSN 2277-8071
www.ycjournal.net

41.	DR. ARCHANA MADHAV AMBHORE	AN OVERVIEW OF POST-CONSTITUTION INDIA: 75 YEARS OF CULTURAL GROWTH	257
42.	MR. NARESH KESHAVRAO HALLAGADE	FOSTERING VALUES IN LITERATURE: REFERENCE TO FICTIONAL WORKS OF DANIEL DEFOE	267
43.	MS. BHAGYASHRI NAMDEV KAMBLE	"TECHNOLOGICAL INNOVATIONS IN INDIA'S JUDICIARY: THE ROLE OF E-COURTS AND ONLINE DISPUTE RESOLUTION IN ENHANCING ACCESS TO JUSTICE"	272
44.	DR. JAYA JOHN CHACKUPARAMBIL	SPORTS PHYSIOLOGY AND DOPING: DRUG ABUSE IN SPORTS AND DOPING	278
45.	SARTHAK PEDNEKAR	INDIAN DEMOCRACY: PROSPECTS AND CHALLENGES CHARTING A PATH TOWARD SUSTAINABLE AND EQUITABLE GOVERNANCE	283
46.	DR. SHIVAJI M. KANFADE	THE PREAMBLE OF INDIAN CONSTITUTION: AN AMALGAMATION OF IDEAS AND PHILOSOPHIES	294
47.	DR. AMRISH S. GAWANDE	INDIAN CONSTITUTION AND NATIONAL UNITY	299
48.	DR. MAHENDRA M. LONKER	CONSTITUTIONAL RIGHTS AND SPORTS PARTICIPATION	304
49.	DR. PRASHANT DIVAKAR SATPUTE	INDIAN DEMOCRACY: PROSPECTS AND CHALLENGES	307
50.	PROF. DR. PRAMOD SAHADEORAO BHALERAO	ANTI-DOPING LAW AND CONSTITUTIONAL PROTECTION	313
51.	MR. NARWADE SARJERAO EKNATH	THE INDIAN CONSTITUTION AS A LITERARY ARTIFACT	317
52.	DR. GAJANAN S. PAIKAT	SPORTS AND NATIONAL IDENTITY: A CONSTITUTIONAL PERSPECTIVE	322
53.	PROF. SUNIL MOTIRAM MAKODE	ROLE OF INDIAN CONSTITUTION FOR IMPLEMENTING RIGHT TO INFORMATION IN DIGITAL ERA	327
54.	MR. VISHAL GAJANAN PAIKAT	DIGITAL ECONOMY AND E-COMMERCE: CONSTITUTIONAL CHALLENGES AND REGULATORY FRAMEWORKS	332
55.	DR. ARCHANA NARAYAN DHARME	IMPORTANCE OF THE INDIAN CONSTITUTION FOR SOCIAL JUSTICE AND VALUE SYSTEM	337

Smt. P.D. Patil Social Work College
College Code 225

Scanned with OKEN Scanner

RESEARCH NEBULA
An International Refereed, Peer Reviewed & Indexed Quarterly Journal in
Arts, Commerce, Education & Social Sciences
IMPACT FACTOR 8.137 (SJIF)
ISSN 2277-8071
www.ycjournal.net

One Day National Interdisciplinary Conference on
THE 75th ANNIVERSARY OF THE INDIAN CONSTITUTION: ACHIEVEMENTS, CHALLENGES, IMPACT, RELEVANCE AND SIGNIFICANCE
On 30th August, 2025

Bhartiya Seva Sadan's
SMT. RADHADEVI GOENKA COLLEGE FOR WOMEN,
Akola, Maharashtra.

IMPORTANCE OF THE INDIAN CONSTITUTION FOR SOCIAL JUSTICE AND VALUE SYSTEM

DR. ARCHANA NARAYAN DHARME

Smt. Panchfuladevi Patil Social Work College,

Khadaki Akola

archanamahajan57@gmail.com

Abstract:

The Indian Constitution, adopted on 26th January 1950, is not merely a legal document; it is the soul of Indian democracy and a guiding framework for establishing social justice, equality, and a value-based governance system. It embodies the ideals of liberty, equality, and fraternity while ensuring social and economic justice for all citizens, regardless of caste, creed, gender, or religion. This research paper explores the significance of the Indian Constitution in nurturing social justice and fostering a robust value system in Indian society. It examines constitutional provisions, historical background, judicial interpretations, and the role of the Constitution in promoting a fair, inclusive, and morally guided nation.

Introduction:

The Constitution of India is the supreme law of the land, which reflects the aspirations of millions of Indians who struggled for freedom and envisioned a society based on justice and equality. The framers of the

Smt. P.D. Patil Social Work College, Akola
College Code 225

RESEARCH NEBULA
An International Refereed, Peer Reviewed & Indexed Quarterly Journal in Arts, Commerce, Education & Social Sciences
IMPACT FACTOR 8.137 (SJIF)
ISSN 2277-8071
www.ycjournal.net

Constitution, led by Dr B R. Ambedkar, designed it to serve as the foundation of a democratic and welfare-oriented state.

Social justice and the value system are fundamental to the harmonious functioning of a diverse nation like India. The Indian Constitution provides an elaborate mechanism to ensure that no individual or community is deprived of rights and opportunities due to historical injustices, social hierarchies, or economic disparities. Its directives are not limited to governance; they also shape the moral and ethical foundation of Indian society.

Historical Background:

The idea of social justice in India emerged from a complex socio-political context. Before independence, Indian society was deeply fragmented due to the caste system, gender inequality, religious divisions, and economic exploitation under colonial rule. The national freedom movement highlighted the need for:

1. A Democratic Framework – to replace colonial rule with self-governance.
2. Social Reform – to eradicate social evils like untouchability, child marriage, and discrimination.
3. Equality and Justice – to uplift marginalized communities and reduce economic disparities.

The Constituent Assembly debates emphasized that political freedom would be meaningless without social and economic justice. Dr. B.R. Ambedkar, as the chief architect of the Constitution, strongly advocated for constitutional measures to abolish social inequality and build a moral society.

The Concept of Social Justice

Social justice refers to a society where all individuals and groups have equal rights, opportunities, and access to resources, free from discrimination and oppression. In the Indian context, social justice implies:

Abolition of caste-based discrimination.

Provision of equal opportunities in education, employment and politics. Protection of marginalized groups such as Scheduled Castes, Scheduled Tribes, and Other Backward Classes.

Reduction of socio-economic disparities.

The Indian Constitution embeds social justice in its Preamble, Fundamental Rights, and Directive Principles of State Policy (DPSPs).

The Constitution and Social Justice

1. Preamble as the Guiding Light

The Preamble declares India to be a Sovereign, Socialist, Secular, Democratic Republic and secures Justice – social, economic, and political.

The inclusion of the term Socialist (added by the 42nd Amendment, 1976) reflects the commitment to reduce economic inequalities.

The promise of justice serves as a moral directive for all policies and laws. The Preamble, therefore, sets the tone for building a value-based society.

Smt. P.O. Patil Social Work College

RESEARCH NEBULA
An International Refereed, Peer Reviewed & Indexed Quarterly Journal in Arts, Commerce, Education & Social Sciences
IMPACT FACTOR 8.137 (SJIF)
ISSN 2277-8071
www.ycjournal.net

2. Fundamental Rights and Social Justice

Part III of the Constitution (Articles 12–35) provides Fundamental Rights, which form the backbone of social justice:

1. Right to Equality (Articles 14–18):

Article 14 ensures equality before the law and equal protection of laws. Article 15 prohibits discrimination on grounds of religion, race, caste, sex, or place of birth. Article 16 ensures equality of opportunity in public employment.

Article 17 abolishes untouchability. Article 18 abolishes titles to promote equality and reduce social hierarchy.

2. Right to Freedom (Articles 19–22):

Guarantees freedom of speech, assembly, association, movement, and occupation.Enables individuals to express themselves freely and fight against injustice.

3. Right Against Exploitation (Articles 23–24):

Prohibits human trafficking, forced labor, and child labor.

4. Cultural and Educational Rights (Articles 29–30):

Protect the rights of minorities to preserve their culture and establish educational institutions.

5. Right to Constitutional Remedies (Article 32):

Described as the "heart and soul" of the Constitution by Ambedkar, ensuring that citizens can seek redressal against rights violations.

3. Directive Principles of State Policy (DPSPs)

The DPSPs in Part IV (Articles 36–51) provide non-justiciable guidelines to promote social and economic justice:

Article 38: Promotes a social order based on justice. Article 39: Ensures adequate livelihood, equal pay for equal work, and prevention of wealth concentration.

Article 41 & 42: Focus on education, work opportunities, and humane working conditions.

Article 46: Special protection for Scheduled Castes, Scheduled Tribes, and weaker sections.

4. Reservation and Affirmative Action

To correct historical injustices and promote inclusivity, the Constitution allows affirmative action:

Article 15(4) & 15(5): Special provisions for socially and educationally backward classes.Article 16(4): Reservation in public employment. Article 46: Directive for the state to uplift weaker sections.

These measures represent the application of social justice in action, though they remain a subject of political and social debate.

5. Role of the Judiciary

The Supreme Court and High Courts play a crucial role in interpreting the Constitution to uphold social justice.

Judicial activism has strengthened the value-based approach of the Constitution.

Smt. P.D. Patil Social Work College
College Code 225

Scanned with OKEN Scanner

RESEARCH NEBULA
An International Refereed, Peer Reviewed & Indexed Quarterly Journal in
Arts, Commerce, Education & Social Sciences
IMPACT FACTOR 8.137 (SJIF)
ISSN 2277-8071
www.ycjournal.net

The Constitution and Value System

1. Defining a Constitutional Value System

A value system refers to shared principles guiding individual and societal conduct. The Indian Constitution incorporates:

Democratic Values: Liberty, equality, fraternity.

Secular Values: Religious neutrality and protection of minorities.

Humanistic Values: Dignity of the individual and social welfare.

Ethical Governance: Rule of law, accountability, and justice.

2. Role of Fundamental Duties

Part IVA (Article 51A), added by the 42nd Amendment, lays down Fundamental Duties to reinforce values:

Promote harmony and the spirit of common brotherhood.

Preserve the rich heritage and protect the environment.

Develop a scientific temper and respect for the Constitution.

These duties encourage ethical citizenship and a value-oriented society.

3. Integration of Morality and Law

The Indian Constitution acts as a moral compass for governance:

Policies like Right to Education, MGNREGA, and Mid-Day Meal Scheme reflect constitutional values of social welfare.

Laws against domestic violence, dowry, and discrimination enforce moral principles enshrined in the Constitution.

Challenges in Achieving Social Justice

Despite constitutional safeguards, achieving social justice faces multiple challenges:

1. Caste-based discrimination and atrocities continue in some regions.
2. Gender inequality persists in wages, political representation, and safety.
3. Economic disparities between rural and urban areas remain significant.
4. Misuse of reservation policies sometimes sparks social tension.
5. Lack of awareness about constitutional rights among citizens.

Smt. P.D. Patil Social W... College Code 225 Khadki, AKOLA

Suggestions for Strengthening the Value System

1. Enhance Constitutional Literacy: Public campaigns and education can spread awareness of rights and duties.
2. Ensure Effective Implementation: Strict enforcement of anti-discrimination and welfare laws.
3. Promote Inclusive Economic Growth: Focus on rural development, skill training, and employment generation.
4. Strengthen Judiciary and Local Governance: Ensure timely justice and participatory governance.

Scanned with OKEN Scanner

RESEARCH NEBULA
An International Refereed, Peer Reviewed & Indexed Quarterly Journal in Arts, Commerce, Education & Social Sciences
IMPACT FACTOR 8.137 (SJIF)
ISSN 2277-8071
www.ycjournal.net

5. Value-Based Education: Curriculum should include civic values, ethics, and constitutional principles

Conclusion:

The Indian Constitution is more than a legal document; it is the foundation of social justice and a value-based society. By providing mechanisms for equality, liberty, and fraternity, it seeks to correct historical wrongs and establish a just social order. Its role in nurturing a democratic and moral society is evident in its provisions for fundamental rights, affirmative action, and welfare policies.

Yet, the realization of social justice is an ongoing journey requiring citizen awareness, government accountability, and value-based governance. A deep commitment to the constitutional value system is essential to ensure that the ideals envisioned by the framers of the Constitution are fully realized for generations to come.

Reference:-

1) Indian constitution, B. R. Ambedkar
2) Basu D. D. Introduction to the Constitution of India, 1989
3) Jain M.P., Outlines of Indian legal and Constitutional History.

Smt. P.D. Patil Social Work College
College Code 225
Khadki, AKOLA

Bhartiya Seva Sadan's

Smt. Radhadevi Goenka College for Women, Akola (M.S.)

(Certified Minority Institution) Accredited by NAAC in III Cycle, 'A' Grade with CGPA 3.07 (Affiliated to SGBAU, Amravati)

CERTIFICATE

This is to certify that Dr. / Prof. / Mr. / Mrs. / Ms.

SANKET SURESHRAO KALE

has participated / presented the paper entitled

राष्ट्रीय एकात्मतेमध्ये भारतीय संविधानाची भूमिका in

One Day National Interdisciplinary Conference

on

The 75th Anniversary of Indian Constitution :

Achievements, Challenges, Impact, Relevance & Significance

Date : Saturday, 30th August 2025

Jointly organized by

Department of Political Science, Philosophy, History, Sociology & Economics of Smt. Radhadevi Goenka College for Women, Akola, Maharashtra, India.

Mr. Dilipraiji Goenka President, BSS	Dr. Vinod Khaire HOD, Political Science	Dr. Charushila Rumale Principal

Dr. Ravindra Mundre HOD, History	Prof. Ajay Shingade HOD, Philosophy	Prof. Narendra Manmothe HOD, Sociology	Dr. Nitin Chaudhari HOD, Economics

Scanned with OKEN Scanner

ISSN 2277-8071
Impact factor 8.137 (SJIF)

राष्ट्रीय एकात्मतेमध्ये भारतीय संविधानाची भूमिका

डॉ. संकेत सुरेशराव काळे
श्रीमती पंचफुलादेवी पाटील समाजकार्य महाविद्यालय, खडकी अकोला

प्रस्तावना :

भारत हा विविधतेने नटलेला देश आहे यांची परंपरा आणि संस्कृती ,प्रांत ,जात ,भाषा ,धर्म येथे . विविधता विलक्षणआढळते संविधानाने भारतीय कार्य महान करण्याचे निर्माण एकात्मता विविधतेतूनही या . ,एकात्मतेचे समाजाच्या भारतीय ते नसून साधन चालविण्याचे शासन केवळ हे संविधान .आहे केले देशाती म्हणजे "एकात्मता राष्ट्रीय" .आहे तत्त्व मार्गदर्शक स्वातंत्र्याचे आणि समतेचे ,न्यायाचेल सर्व नागरिकांमध्ये समानतेची जाणीव.करणे दृढ भावना भारतीयत्वाची आणि सुसंवाद परस्पर ,

भारतीय संविधानाने लोकशाही मूल्यांना या बंधुता आणि सहिष्णुता ,समानता ,धर्मनिरपेक्षता , .आहे रचला पाया मजबूत एकात्मतेचा राष्ट्रीय अंगीकारून

संशोधनाचे उद्दिष्टे :

1. भारतीय संविधानातील तरतुदींमधून राष्ट्रीय एकात्मतेस कशी चालना मिळते हे समजून घेणे.

2. मूलभूत अधिकार व कर्तव्यांचा राष्ट्रीय एकात्मतेतील उपयोग स्पष्ट करणे.

3. सामाजिक, धार्मिक व भाषिक विविधतेत संविधानाने केलेल्या समन्वयाचा अभ्यास करणे.

4. राष्ट्रीय एकात्मतेतील संविधानाच्या मर्यादा व आव्हाने मांडणे.

भारतासारख्या बहुविध समाजात प्रादेशिकता यामुळे विषमता आर्थिक ,तणाव धार्मिक ,जातीयता , करणे अभ्यास तरतुदींचा दिलेल्या संविधानाने पार्श्वभूमीवर या .शकते येऊ धोक्यात एकात्मता राष्ट्रीय .आहे आवश्यक

राष्ट्रीय एकात्मता संकल्पना :

राष्ट्रीय एकात्मता म्हणजे विविधतेतून एकता साधणे. भाषिक भारतीय भिन्नतेतूनही प्रादेशिक ,धार्मिक , .बाळगणे भावना समान म्हणून नागरिक देशहित.मानणे सर्वोच्च मूल्ये लोकशाही व संविधान ,

भारतीय संविधानाची राष्ट्रीय एकात्मतेतील भूमिका

1. प्रस्तावना: संविधानाच्या प्रस्तावनेत न्याय.आहे उल्लेख यांचा बंधुता व समता ,स्वातंत्र्य ,

"बंधुता" ही संकल्पना समाजातील सर्व घटकांना एकत्र बांधून ठेवते.

धर्मनिरपेक्षता व लोकशाही हे राष्ट्रीय एकात्मतेचे प्रमुख आधारस्तंभ आहेत.

Smt. P.D. Patil Social Work College
College Code 225
Khadki, AKOLA

Scanned with OKEN Scanner

2. मूलभूत अधिकार (Fundamental Rights)

मूलभूत अधिकारांनी नागरिकांना समानता व स्वातंत्र्य दिले आहे.

समतेचा अधिकार 14 कलम) –18) .आळा भेदभावाला आधारित यावर जन्मस्थान ,लिंग ,धर्म ,जात –

स्वातंत्र्याचा अधिकार 19 कलम) –22) .मुभा स्थलांतराची व संघटना ,अभिव्यक्ती ,विचार –

धर्मस्वातंत्र्याचा अधिकार 25 कलम) –28) धर्मांना सर्व –समान दर्जा.

शैक्षणिक व सांस्कृतिक अधिकार 29 कलम) –30) .संरक्षण अल्पसंख्याकांचे धार्मिक व भाषिक –

हे सर्व अधिकार राष्ट्रीय एकात्मतेसाठी समानतेचे वातावरण निर्माण करतात.

3. राज्याच्या धोरणनिर्देशक तत्त्वे (DPSP)

सामाजिक व आर्थिक न्याय मिळवून देणे.

गरिबी ,विषमता व सामाजिक अन्याय दूर करणे.

ग्रामीण विकास.चालना शिक्षणाला व आरोग्य सार्वजनिक , या तत्त्वांमुळे नागरिकांमध्ये समानतेची भावना निर्माण होऊन राष्ट्रीय एकात्मता बळकट होते.

4. मूलभूत कर्तव्ये (Fundamental Duties)

कलम 51(A) अंतर्गत नागरिकांवर देशभक्ती ,संविधानाचे पालन पर्यावरण व दृष्टीकोन वैज्ञानिक ,बंधुता , .आहेत कर्तव्ये यांसारखी संरक्षण

ही कर्तव्ये नागरिकांना राष्ट्रीय एकात्मतेची जाण करून देतात.

5. संघराज्यीय रचना (Federal Structure)

भारताचे संविधान केंद्र व राज्यांमध्ये सत्ता विभागणी करते.

एकात्मीय संघराज्यीय पद्धत स्वीकारून प्रादेशिकता व फुटीरतेस आळा घातला आहे.

एक मजबूत केंद्र सरकार राष्ट्रीय एकात्मतेचे रक्षण करते.

2. मूलभूत अधिकार (Fundamental Rights)

भारतीय संविधानाने सर्व धर्मांना समान दर्जा दिला आहे.

कोणताही राज्यधर्म नाही.

धार्मिक सहिष्णुता व सहअस्तित्व हीच राष्ट्रीय एकात्मतेची गुरुकिल्ली आहे.

7. भाषा धोरण (Language Policy)

P.D. Patil Social Work College
College Code 225
Khadki, AKOLA

Scanned with OKEN Scanner

संविधानाने हिंदीला राजभाषा व इंग्रजीला सहाय्यक भाषा मान्यता दिली.

प्रादेशिक भाषांना मान्यता देऊन भाषिक विविधतेत एकात्मतेचा मार्ग शोधला.

8. सामाजिक न्याय व आरक्षण धोरण

अनुसूचित जाती.आरक्षण राजकीय व शैक्षणिक यांना ओबीसी ,जमाती ,

स्त्री.हमी समानतेची पुरुष-

हे उपाय राष्ट्रीय एकात्मतेसाठी समाजातील दुर्बल घटकांना मुख्य प्रवाहात आणतात.

9. निवडणूक प्रणाली व लोकशाही

सार्वत्रिक प्रौढ मताधिकाराने सर्व नागरिकांना समान हक्क. स्वायत्त निवडणूक आयोग राष्ट्रीय एकात्मतेचा पाया मजबूत करतो.

आव्हाने व मर्यादा

1. जातीय व धार्मिक संघर्ष.

2. प्रादेशिक असंतोष व फुटीरतेच्या प्रवृत्ती.

3. आर्थिक विषमता व गरिबी.

4. भ्रष्टाचार व प्रशासनातील त्रुटी.

5. भाषा व संस्कृतीवरील संघर्ष.

संविधानाने दिलेल्या तरतुदींमुळे भारतात राष्ट्रीय एकात्मतेचा पाया मजबूत झाला आहे तरीदेखील . उभी आव्हाने एकात्मतेसमोर राष्ट्रीय यामुळे अंधश्रद्धा धार्मिक व स्वार्थ राजकीय ,असमानता सामाजिक .होईल सशक्त एकात्मता राष्ट्रीय तरच झाली अंमलबजावणी खरी मूल्यांची संविधानातील .राहतात

निष्कर्ष :

भारतीय संविधान हे राष्ट्रीय एकात्मतेचे मूलभूत साधन आहे ,कर्तव्ये ,अधिकार ,प्रस्तावना . परिवर्तित एकतेत विविधता भारताची गोष्टींमुळे सर्व या रचना संघराज्यीय ,धोरण भाषा ,धर्मनिरपेक्षता) करार सामाजिक बांधणारे एकत्र समाजाला भारतीय हे संविधान .होतेSocial Contract) आहे.

आजही संविधानातील लोकशाही राष्ट्रीय आपण करूनच अंगीकार मूल्यांचा समतेच्या व धर्मनिरपेक्षता , .शकतो करू रक्षण एकात्मतेचे

संदर्भ :

१) भारतीय राज्यघटना

Patil Social Work College
College Code 225
AKOLA

Scanned with OKEN Scanner

Indexed in the ICI Journals Master List
INDEX COPERNICUS INTERNATIONAL
J-Gate INDEXED
SPECIAL ISSUE

RESEARCH NEBULA

An International Refereed, Peer Reviewed & Indexed Quarterly Journal

TWO-DAY ONLINE INTERDISCIPLINARY NATIONAL CONFERENCE ON

THE CONTRIBUTION AND RELEVANCE OF COMPREHENSIVE RESOURCES IN THE FORMATION OF HUMAN VALUES

On 19th & 20th September, 2025

Organized by

Indian Social & Research Foundation, Akola

KALA MAHAVIDYALAYA MALKAPUR

AKOLA (M.S.)

In Collaboration with

Panchasheel Teachers Education Society, Akola

DR. MANORAMA & PROF. HARIBHAU SHANKARRAO PUNDKAR ARTS, COMMERCE & SCIENCE COLLEGE

BALAPUR, AKOLA (M.S.)

&

AKOLA DISTRICT POLITICAL SCIENCE ASSOCIATION

(Reg.MH-38-2023)

Special Issue Published on 19th September, 2025
www.ycjournal.net
Impact Factor 8.137

Smt. P.D. Patil Social Work College, Khadki, Akola
College Code 225

RESEARCH NEBULA
IMPACT FACTOR 8.137 (SJIF)
www.ycjournal.net
Impact Factor 8.137
ISSN 2277-8071
Special Issue September 2025

Indian Social & Research Foundation, Akola

KALA MAHAVIDYALAYA MALKAPUR, AKOLA (MS)

(Reaccredited by NAAC)
(Affiliated to Sant Gadge Baba Amravati University, Amravati)
In collaboration with
Panchasheel teachers education society, Akola

DR. MANORAMA & PROF. HARIBHAU SHANKARRAO PUNDKAR ARTS, COMMERCE AND SCIENCE COLLEGE, BALAPUR DIST. AKOLA (MS)

(AFFFILIATED TO SANT GADGE BABA AMRAVATI UNIVERSITY, AMRAVATI)
&

AKOLA DISTRICT POLITICAL SCIENCE ASSOCIATION (Reg.MH-38-2023)

organise
Two-Day Online Interdisciplinary National Conference on
19th & 20th SEP 2025
on

"The Contribution and Relevance of Comprehensive Resources in the Formation of Human Values"

PATRON
Dr. D. H. Pundkar

President, Indian Social & Research Foundation, Akola,
Principal, Dr. Manorama & Prof. Haribhau Shankarrao Pundkar Arts, Commerce and Science College, Balapur Dist. Akola (M.S.), &
President, Akola District Political Science Association

ORGANISER
Dr. Gitali S Pande

SECRETORIES OF THE CONFERENCE
Dr. Dilip H Suryawanshi
Dr. Anant B Kharche

Scanned with OKEN Scanner

RESEARCH NEBULA
IMPACT FACTOR 8.137 (SJIF)
www.ycjournal.net
Impact Factor 8.137
ISSN 2277-8071
Special Issue September 2025

Two-Day Online Interdisciplinary National Conference on
THE CONTRIBUTION AND RELEVANCE OF COMPREHENSIVE RESOURCES IN THE FORMATION OF HUMAN VALUES
On 19th & 20th September, 2025

KALA MAHAVIDYALAYA MALKAPUR, AKOLA (M.S.)
In Collaboration with
DR. MANORAMA & PROF. HARIBHAU SHANKARRAO PUNDKAR ARTS, COMMERCE & SCIENCE COLLEGE, BALAPUR, AKOLA (M.S.)
&
AKOLA DISTRICT POLITICAL SCIENCE ASSOCIATION (Reg.MH-38-2023)

आधुनिक समाज आणि मानवी मूल्य

प्रा.डॉ.प्रेमसिंग प्रल्हाद जाधव
सहाय्यक प्राध्यापक
श्रीमती पंचफुला देवी पाटील समाजकार्य महाविद्यालय, खडकी, जि.अकोला
Mob. 7840984475 Email: premsingjadhao@gmail.com

प्रस्तावना :-

समाज आधुनिक असो व प्राचीन असो कोणत्याही समाजाला मानवी मूल्यांचे महत्व नाकारता येणार नाही कारण मानवी मूल्ये प्रत्येक व्यक्तीच्या जीवनात खोलवर वृक्षांच्या मुळासारखी रुजल्याशिवाय आदर्श समाजाची जडण घडण अशक्य आहे. व्यक्ती विकासाबरोबर समाजविकासासाठी मानवी मुल्यांची जोपासना होणे गरजेचे असल्यामुळे मानवी मुल्यांना समाजात अनन्य साधारण महत्व आहे.

मानवी मूल्ये समाजात सुप्तरुपाने अविष्कृत झालेली असतात. ती व्यक्तींच्या अंगभुत वर्तनातुन व्यक्त होत असतात. ती बाहेरुन येत नाहीत. तर व्यक्ती सापेक्ष आत्मसात झालेली असतात घर, कुटुंब, समाज शाळा महाविदयालय ही मानवी मूल्यांची प्रमुख केंद्रस्थाने आहेत. येथुनच मानवी मनावर मूल्यांचे संस्कार होत असतात. आईवडील, नातेवाईक, समाजसुधारक, शिक्षक, उच्च विदयाविभुषीत प्राध्यापक आपआपल्या परीने मूल्य संस्कारांचे शिक्षण देत असतात.मानवी अस्तिवाचा पाया भक्कम करण्याचे कार्य मूल्ये करीत असतात. तसेच ती समाजाला दिप स्तंभाप्रमाणे मार्गदर्शन करत असतात.

मानवी मुल्यांचे स्वरुप :-

मानवी आचार विचारांचे नियमन करण्याचे महान कार्य मूल्ये करीत असतात अहश्यरुप असणारी मूल्ये मानवी मनावर संस्कार करुन आदर्श समाज उभारणी करतात. मानवी समाजाला आकलण होणऱ्या मूल्यांचे स्वरुप

पुढीलप्रमाणे सत्य, प्रेम, अहिंसा, बंधुभाव, शांती, मैत्री, विश्वास, कृतज्ञता, आदर, सहाकार्य, सेवा, दया, क्षमा, कर्तव्य करुणा, आज्ञाधारकपणा, संयम, इमानदारी, नम्रता, सहनशिलता, स्वातंत्र्य, समता, बंधुता, न्याय, मानवता, साहस, स्वाभिमान, सचोटी, स्वालंबन त्याग अशी अनेक मुल्ये मानवी आचरणांचे मापदंड आहेत. या मापदंडाच्या साहयाने नीती अनीती पाप-पुण्य, चांगले वाईट, सत्य -असत्य, युक्त - अयुक्त या नैतिक संकल्पनांचे प्रामान्य सिद्ध होत असते.

मानवी मूल्यांची व्याख्या :-

मूल्य म्हणजे जे इष्ट आहे. ज्याचा उपभोग घडतो. ज्याला किंमत दिली जाते. जे आपणांस सहमत होते. जे निवडावेसे वाटते ते. कोणात्याही आनंदाचा लाभ होतो. अशी वस्तुस्थिती म्हणजेच मूल्य.

व्यक्तीला येणाऱ्या अनुभवाशिवाय मुल्याला अस्तित्व नाही. प्रत्यक्षज्ञानाने ज्याप्रमाणे वस्तुचा बोध होतो त्याप्रमाणे प्रतिभज्ञानाने मुल्यांचा बोध होतो.

मूल्याची निश्चित अशी व्याख्या करता येत नाही. कारण विश्वातील प्रत्येक व्यक्तीला विश्वाचा येणारा अनुभव वेगळा असु शकतो. भारतीय तत्वज्ञानाच्या मते जे इष्ट ते मूल्य होय. परंतु मूल्यांची जाणीव फक्त मानवामध्येच आहे. मानवतेर प्राण्याला इष्ठा निष्ठतेचे ज्ञान नसते. त्यामुळे आवडी निवडीचा प्रश्न उदभवत नाही. म्हणून मानवी मूल्यांचे महत्व त्याला समजत नाही.

मानवी मूल्यांचा उदय

प्राचीन काळापासुन मानवी मूल्य म्हणून पुरुषार्थ संकल्पनेला अनन्यसाधारण महत्व आहे. धर्म, अर्थ, काम व मोक्ष या चार पुरुषार्थांची सिद्रधी करुन घेणे यातच मानवी जीवनाचे परमकल्याण आहे कारण पुरुषार्थ हे सर्वोच्च मानवी मूल्य म्हणुन स्विकारले आहे.

मानव समाजातील प्रत्येक व्यक्तीला कालपरत्वे बदलावे लागते. त्यामुळे आधुनिक समाजातील मानवी मुल्यांचे स्वरुपही बदलेले दिसते. आधुनिक समाजात वैज्ञानिक दृष्टिकोन हे महत्वाचे मूल्य मानले आहे.

अनिष्ठ रुढी-परंपरा

अंधःश्रद्धा, कर्मकांड, दैववाद यांच्या खाईतून समाजाला बाहेर काढण्यासाठी वैज्ञानिक दृष्टीकोन हे मूल्य अतिशय महत्वाचे आहे. वैज्ञानिक दृष्टीकोनामुळे सकारात्मक विचारांना मूल्य प्राप्त होते. प्रत्यक्ष ज्ञानेंद्रियांना येणारा अनुभव वास्तवाचे ज्ञान करुन देतो. सत्यनिष्ठ समाजाची उभारणी होण्यासाठी वैज्ञानिक दृष्टीकोन असावा. वैज्ञानिक सत्य मानवी जीवनात स्थैर्य निर्माण करते. वैज्ञानिक दृष्टीकोनामुळे विचार आचार प्रगल्भ होतो. त्यामळे पारंपारीक चालीरीती यांचा स्वीकार करताना वैज्ञानिक कसोटीचा आधार घेतल्यान जीवनाला नविन दृष्टी प्राप्त होते.

आधुनिक समाज विकासातील मानवी मूल्यांचे परीक्षण :-

विसावे शतक हे मानवी इतिहासात अत्यंत महत्वाचे आहे. याचे मुख्य कारण म्हणजे माणसाच्या हाती अभुतपुर्व अशी मारक शक्ती आली. एकाचवेळी लक्षावधी माणसे ठार करण्याचे विलक्षण सामर्थ्य एका अत्यंत छोट्या आणि डोळयांना न दिसणाऱ्या गोष्टीमधुन प्राप्त झाले. ही बाब अनेकांना धक्का देऊन गेली. (हिरोशिमा नागासाकी) प्रचंड विध्वंस किंवा प्रचंड कार्यशक्ती निमार्ण करु शकणाऱ्या अणुंवर संपुर्ण प्रभुत्व मिळविल्यामुळे विसाचे शतक हे खऱ्या अर्थाने अणूयुग ठरले आहे.

विज्ञानाचा उगम हा मानवी संस्कृतीच्या इतिहासातील एक क्रांतीकारक टप्पा आहे. तर्कशुध्द विचारसरणी, चिकीतस्कक, खुलेपणाने ज्ञान मिळविण्याची व ते वापरण्याची मुभा असल्याने विज्ञानयुगात नविन वैचारीक धारा निर्माण झाली. वैज्ञानिक विचारसरणी अंगिकारल्यामुळे गेल्या चार-पाचषे वर्षात अनेक शोध लागले. बुरसटलेल्या आणि रुढीप्रिय

समाजामध्ये अनेक प्रकारचे फेरबदल झाले. नविन वैज्ञानिक ज्ञान अणि ज्ञान मिळविण्याचा इतर मार्गामधील मुलभूत फरक म्हणजे वैज्ञानिक ज्ञान सर्वांच्याच उपयोगी पडू शकणारे आहे. विज्ञानाच्या या गुणधर्मामुळेच त्याचा वापर करुन सामान्य माणसाच्या उपयोगी पडणारे तंत्रज्ञान विकसित झाले. आज एकविसाव्या शतकाच्या प्रारंभी आपण या वैज्ञानिक प्रगतीचे फायदे उपभोगत आहोत.

आधुनिक समाजात बहुविध क्षेत्रात आज बरीच वैज्ञानिक व तांत्रिक प्रगती झाली आहे. पण या प्रगतीचा तांत्विक आढावा घेत असताना आधुनिक समाजाला मानवी मूल्यांची जाणीव होणे गरजेचे आहे. असे मला वाटते. आधुनिकीकरणाच्या नावाखाली आज समाजातील स्थैर्य, सुख शांती समाधान नष्ट झाले आहे. मानवसमाजातील प्रत्येक व्यक्तीला कालपरत्वे बदलावे लागते. परंतु आधुनिक समाजात खुप प्रदुषण झाले आहे. कारण स्वार्थ, दहषद, दुर्बल घटकांचे शोषण, मत्सर, जातीयवाद, धर्मांधता, भ्रष्टाचार, लैगिंक अत्याचार, इत्यादी गोष्टीमुळे सामाजिक वातावरण अतिशय गढूळ बनले आहे. यांत्रिकतेमूळे कष्टाला मूल्य राहीले नाही. श्रमप्रतिष्ठा, स्वाभिमान, प्रामाणिकपणामुळे या मूल्यांचे संवर्धन होणे गरजेचे आहे. कारण या मूल्यांच्या संवर्धनामुळे चारीत्र्यसंपन्न पिढी तयार होत असते. मानवी मूल्ये समाज रचनेचे मुलभूत घटक आहेत. त्यामळे सामाजिक मुल्यांशी व्यक्ती भावनात्मक बंधनांनी जोडलेल्या असतात. म्हणजेच मूल्याशी त्यांच्या भावना निगडीत असतात. मुल्यांना तडा गेल्यास व्यक्ती अस्वस्थ होतात. मूल्यव्यवस्था एकंदर सामाजिक जीवनाचे मार्गदर्शन करते. मूल्यांमुळे व्यक्तीगत विकासाला वाव मिळतो व आप आपसातील संघर्ष टाळले जातात. संघर्ष टळल्याने व्यक्तीविकासा बरोबरच सामाजिक विकास निश्चित होतो. थोडक्यात जी गोष्ट, जो गुण, जे तत्व, आपल्याला हितकारक वाटते त्याला आपण मुल्य म्हणतो.

समाज हा अनेक व्यक्तींचा समुह असतो विशिष्ट समाजात विशिष्ठ, धर्माचे, विशिष्ठ जातीचे, विशिष्ठ विचारांचे लोक एकत्र येऊन नाती - गोती जोपासली जातात. समाज हा शब्दच सांघिक नात्यागोत्यांचा जिव्हाळयाचा व अस्मितेचा निदर्शक आहे. प्राचीन काळापासुन पारंपारिक पद्धतीच्या सहायाने शेती व्यवसाय, दळणवळण, नित्य नैमित्तीक गरजा, भागविल्या जात होत्या. सुख दुःख, ताण - तणाव, सण - उत्सव या निमित्ताने व्यक्ती - व्यक्तींमध्ये संवाद होऊन एकमेकांना दिलासा देऊन समस्या सोडविल्या जात होत्या. आचार, विचारांची आदान-प्रदान झाल्यामुळे एकमेकांतील नात्याचे संबंध अधिक दृढझाल्याने सत्य, अहिंसा, अस्तेय, ब्रम्हचर्य, अपरिग्रह या मानवी मूल्यांचे समाजाकडून तंतोतंत पालन होत होते.

आधुनिक समाजातील यांत्रिक व तांत्रिक सुधारणांमुळे मनुष्यजीवन आळशी, ऐशआरामी, चंगळवादी बनले आहे. भोगविलासाच्या किंवा करमणुकीच्या साधनांनी तर माणसाला विचार करुन निर्णय घेण्यास वेळच उरला नाही. क्षणार्धात या विश्वातील कोणत्याही माणसाशी भ्रमणध्वनी व्दारे संपर्क होऊ लागला. मोबाईल म्हंटल तर गरज, म्हंटल तर भरपूर टाईमपास सुध्दा हा टाईमपास जरा अतीच होऊ लागला तर सारखे मोबाईल आणि सोशल मिडीयाला चिटकुन राहण्याची सवय लागते. टच -स्कीन मोबाईलमुळे तर व्हॉटसॲपवर, फेसबुक, ट्विटर या सुविधांमुळे अनेक जन मित्र-मैत्रिणी बरोबर रात्री दोन-तीन वाजेपर्यंत चाटिंग करताना आपण पाहतो. त्यामुळे वेळेचा सदुपयोग होण्याऐवजी दुरुपयोग होतो.

मोबाईल इंटरनेट अगदी मानवी जीवनाचा अविभाज्य भाग होऊन बसलेत. यासाठी किती वेळ द्याल तेवढा कमीच पडतो. पण ज्यावेळी आपण आपल्या ध्येया पासुन बाजुला जातो. हे जाणवत तेव्हा आपण व्हर्च्यूअल जगातुन रिअलमध्ये यायला हवं! आजच युग संगणक युग असल्याने एका बटनावर बोट ठेवल्यावर संपूर्ण विश्वातील घडामोडी क्षणार्धात कळु लागल्या आहेत त्यामूळे स्वतंत्र विचारांना मूल्य राहीले नाही. संगणक प्रवण युगामुळे आधुनिक समाजातील

RESEARCH NEBULA
IMPACT FACTOR 8.137 (SJIF)
www.ycjournal.net
Impact Factor 8.137
ISSN 2277-8071
Special Issue September 2025
WORLD of JOURNALS

मानव चिंतण - मनन व संशोधनाला मुकला आहे तो स्वतःच्या जिवनाकडे यंत्र म्हणुन पाहतो आहे. जीवन जगण्यासाठी लागणाऱ्या मानवी मूल्यांकडे त्याने पाठ फिरवली आहे. त्यामुळे मानवी मूल्यांचे महत्व त्याला कळणे जरुरीचे आहे.

व्यवसायाच्या क्षेत्रातही भरीव प्रगती झाली आहे. कोणताही व्यवसाय करताना, व्यवसायाचे स्वरुप व संधी व्यवसायाची जागा, आर्थिक नियोजन, व्यवसाय मार्गदर्शन आणि प्रशिक्षण या सर्व मुदयांचा अभ्यास करावा लागतो. व्यवसायासाठी आवश्यक गोष्टींमध्ये जमीन, भांडवल, कामगार, कच्चामाल यांचा विचार आधी करावा लागतो. त्याच प्रमाणे मार्केटिंग व जहिरात या गोष्टी बरोबरच व्यवसायिक नीती फार महत्वाची गोष्ट आहे.

कोणत्याही व्यवसायात कार्यानुभवास महत्व असते तसेच कार्यालयात नैतिक मूल्यांची जपवणुक व जडणघडण असावी. त्यामुळे तेथील वातावरण निकोप राहते. कामाच्या ठिकाणी काही औपचारिक व अनैपचारिक वर्तणूक संकेताचे नियम पालन केल्यास व्यवसायाभिमुखता व व्यवसाय उपयोजनक्षमता, सृजनशिलता व मानसिक शकतींचा विकास होतो. उदा : विमान - मोटार-बोट, नव-नविन प्रकारच्या इमारती या सारख्या व्यवसायिक गोष्टींमध्ये मानवाची बुध्दीकल्पकता व प्रतिभा विकसीत झालेली दिसते. कारण याठिकाणी नैतिक मूल्यांबरोबर वैचारीक मुल्यांना महत्व प्राप्त झालेले असते.

आधुनिक समाजातील मानवाला मानवी मूल्यांचे महत्व समजण्यासाठी व्यक्तीमत्वातील नीतीमुल्यांची बैठक मजबुत करण्याची गरज आहे.

चांगल्या सवयी-स्वावलंबन, आपले काम वेळे आधी पुर्ण करणे, कामाचे पुर्वनियोजन, पुर्ण अभ्यास या चांगल्या सवयींचा जाणीवपुर्वक स्वीकार करणे.

स्वयंशिस्त -कामाची पध्दत, वक्तशीरपणा, आर्थिक व्यवहार याबाबत शिस्त पाळणे.

कष्ट :- ध्येय आणि ध्येयपुर्ती यांच्या मधल्या अवधीत कराव्या लागणाऱ्या कष्टासाठी कायम मनाची तयारी ठेवायला हवी.

संयम :- कठीण प्रसंगातही मनस्थिती स्थिर ठेवुन निर्णय घेण्यासाठी रागावर नियंत्रण ठेवणे म्हणजे संयम.

प्रामाणिकपणा- आपल्या व्यवसायाला प्रामाणिकपणे तोड द्यावी.

निष्ठा :- आपल्या वाटयाला आलेले कोणतेही कर्म किंवा व्यवसाय प्रामाणिकपणे केल्यास भ्रष्टाचार, लाच अंतर्गत गटबाजी किंवा एजंटाकरवी दुसऱ्याची फसवणुक होणार नाही.

अशा प्रकारे आधुनिक समाजाला मानवी मुल्यांचे महत्व समजणे गरजेचे आहे. त्यातुनच आदर्श समाजाची निर्मिती होत असते. आदर्श समाज मूल्यांच्या संवर्धनामुळेच नावारुपाला येतो.

संदर्भ :-

1) नैतिक आणि सामाजिक तत्वज्ञान - श्री. निवास हरी दिक्षित
2) विज्ञानाचे तत्वज्ञान - डॉ. शरद देशपांडे
3) मराठी तत्वज्ञान महाकोष - डॉ. प्रदीप गोखले
4) नीतीशास्त्र - प्रा. देविदास दत्तात्रय वाडेकर (खंड 1, 2, 3)
5) नीतीमिमांसा - प्रा. सुनिल साळुंके

Smt. P.D. Patil Social Work College, Khadki AKOLA, College Code 225

Scanned with OKEN Scanner

RESEARCH NEBULA
IMPACT FACTOR 8.137 (SJIF)
www.ycjournal.net
Impact Factor 8.137
ISSN 2277-8071
Special Issue September 2025

J-Gate INDEXED
SPECIAL ISSUE
Indexed in the ICI Journals Master List
INDEX COPERNICUS INTERNATIONAL

RESEARCH NEBULA

An International Refereed, Peer Reviewed & Indexed Quarterly Journal

TWO-DAY ONLINE INTERDISCIPLINARY NATIONAL CONFERENCE ON

THE CONTRIBUTION AND RELEVANCE OF COMPREHENSIVE RESOURCES IN THE FORMATION OF HUMAN VALUES

On 19th & 20th September, 2025

Organized by

Indian Social & Research Foundation, Akola

KALA MAHAVIDYALAYA MALKAPUR

AKOLA (M.S.)

In Collaboration with

Panchasheel Teachers Education Society, Akola

DR. MANORAMA & PROF. HARIBHAU SHANKARRAO PUNDKAR ARTS, COMMERCE & SCIENCE COLLEGE

BALAPUR, AKOLA (M.S.)

&

AKOLA DISTRICT POLITICAL SCIENCE ASSOCIATION

(Reg.MH-38-2023)

Smt. P.D. Patil Social Work College, Khadki, Akola, College Code 225

Impact Factor 8.137

Special Issue Published on 19th September, 2025
www.ycjournal.net

Scanned with OKEN Scanner

87.	अमोल मधुकर ताळे, डॉ. प्रा. टी. डी. राजगुरे	स्वातंत्र्यानंतर महाराष्ट्र राज्यात व्यावसायिक शिक्षणाचा विकास	470
88.	श्री. सुनील यशवंतराव देशमुख	मानवी मूल्यांच्या निर्मितीत सर्वसमावेशक साधनसंपत्तीचे योगदान आणि उपयुक्तता	477
89.	अमिता मनोज चौधरी	स्वामी विवेकानंदांचे मूल्याधिष्ठित शिक्षणदर्शन: विश्लेषणात्मक अभ्यास	481
90.	डॉ. आशु आल्हाद भावसार- धारस्कर	मानवी मूल्ये : सामाजिक व सांस्कृतिक स्रोतांचा मुलाधार	485
91.	कु. श्रेया सुचेता पटवर्धन. प्रा.डॉ. संगीता बापट	मानवी मूल्यांच्या घडणीत संगीताचे योगदान : एक शास्त्रीय अभ्यास	492
92.	डॉ. राहुल भारती	वैश्वीकरण में मानवीय मूल्य	498
93.	डॉ.अशोक सुखदेव राठोड	भारतातील प्राचीन काळातील पंचायतराज व्यवस्थेचा अभ्यास	502
94.	प्रा.डॉ.सुरेश माळशिखरे	प्राचीन भारतातील नैतिक मूल्य-एक ऐतिहासिक अध्ययन	507
95.	डॉ. दिपाली प्रल्हादराव गावंडे	भारतीय समाज-संस्कृती आणि मराठी भाषा	510
96.	डॉ. दिलीप ह. सूर्यवंशी	महात्मा गांधी आणि डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांच्या चिंतनातील, व्यक्ती विकास आणि सामाजिक समन्वय साधनांची आवश्यकता व प्रसंगिकता	514
97.	प्रा. ए. बी. भावसार	मूल्यसंस्कार आणि संतसाहित्य	518
98.	डॉ. शैलेंद्र चव्हाण अतुल र. पडोळे	लोकशाही आदर्श, नागरिकत्व आणि मानवी मूल्यांच्या निर्मितीमध्ये अहिल्याबाई होळकर यांची भूमिका	524
99.	डॉ. विकास बी. चांदजकर	लोकशाही मूल्यांच्या रक्षणात नागरी संस्थांची भूमिका	528
100.	डॉ. राजकुमार बोन्डे	ग्रंथालयातील ज्ञान व्यवस्थापनात ग्रंथपालांची भूमिका	534
101.	डॉ. ओमप्रकाश साहेबराव बोबडे	प्राचीन भारतीय वैदिक साहित्यातील उपनिषदांचा सद्यकालीन समाजावर असलेला नैतिक प्रभाव.	539
102.	प्रवीण राजकुमार भगत	लोकशाही आदर्श, नागरिकत्व आणि राजकीय साधनसंपत्ती : मानवी मूल्यनिर्मितीतील परस्परसंबंध	543
103.	वर्षा मुरलीधर मेश्राम डॉ अपर्णा ऐस चौधरी	वाचन अभिरुची आणि सामाजिक माध्यम	549
104.	डॉ. गजानन संतोषराव कुबडे	मानवी विकास आणि शासन	554
105.	डॉ. अनुप्रिता जगन्नाथ मापारी	ऐतिहासिक संसाधनांतून मानवी मूल्यांची निर्मिती	560
106.	डॉ.वंदना मधुकरराव देशमुख	मानवी मूल्य, व्यक्तिमत्त्व विकास आणि शास्त्रीय संगीत संबंध	565
107.	डॉ. बळीराम परशराम अवचार	सामाजिक व सांस्कृतिक संसाधने: मानवी मूल्यांचा आधारस्तंभ	570
108.	डॉ नितीन उल्हासराव सराफ	शिवाजी महाराजांनी मूल्यनिर्मितीसाठी आपल्या मावळ्यांवर केलेले संस्कार : एक अभ्यास	578
109.	डॉ. सचिन सुरेशराव बंडगर	वैदिक और पौराणिक संगीत	582

P.D. Patil Social ... College Code 225

Scanned with OKEN Scanner

RESEARCH NEBULA
IMPACT FACTOR 8.137 (SJIF)
www.ycjournal.net
ISSN 2277-8071
Special Issue September 2025
Two-Day Online Interdisciplinary National Conference on
THE CONTRIBUTION AND RELEVANCE OF COMPREHENSIVE RESOURCES IN THE FORMATION OF HUMAN VALUES
On 19th & 20th September, 2025
KALA MAHAVIDYALAYA MALKAPUR, AKOLA (M.S.)
In Collaboration with
DR. MANORAMA & PROF. HARIBHAU SHANKARRAO PUNDKAR ARTS, COMMERCE & SCIENCE COLLEGE, BALAPUR, AKOLA (M.S.)
&
AKOLA DISTRICT POLITICAL SCIENCE ASSOCIATION (Reg.MH-38-2023)

"सामाजिक व सांस्कृतिक संसाधने: मानवी मूल्यांचा आधारस्तंभ"

डॉ. बळीराम परशराम अवचार,
सहयोगी प्राध्यापक,
श्रीमती पंचफुलादेवी पाटील समाजकार्य महाविद्यालय, खडकी, अकोला.
मो. ९३०९३११९५५ , ९४०५६१७५७६
Email: balirampawachar@gmail.com

१. प्रस्तावना

मानवी जीवनाचे खरे सौंदर्य व शाश्वत विकास हे भौतिक साधनांवर नव्हे, तर मूल्यांवर आधारित असते. प्रामाणिकपणा, सहकार्य, करुणा, न्याय, जबाबदारी, सहिष्णुता ही मानवी मूल्ये समाजातील व्यक्ती व गटांच्या आंतरसंबंधांना दिशा देतात. ही मूल्ये नैसर्गिकरित्या उत्पन्न होत नाहीत; ती सामाजिक व सांस्कृतिक संसाधनांच्या माध्यमातून निर्माण होतात, वाढतात व पिढ्यान् पिढ्या हस्तांतरित होतात. सामाजिक संसाधनांमध्ये कुटुंब, शिक्षणसंस्था, शासनव्यवस्था, न्यायसंस्था, माध्यमे व समाजगट यांचा समावेश होतो. या संस्थांद्वारे व्यक्तीमध्ये शिस्त, प्रामाणिकपणा, जबाबदारी, लोकशाही मूल्ये व नागरिकत्वाची जाणीव निर्माण होते. सांस्कृतिक संसाधनांमध्ये धर्म, परंपरा, साहित्य, कला, संगीत, लोककथा, ऐतिहासिक वारसा यांचा अंतर्भाव होतो. ही साधने मानवी मूल्यांना आध्यात्मिक, नैतिक व प्रतीकात्मक अधिष्ठान देतात.

सामाजिक व सांस्कृतिक संसाधनांचा परस्परसंबंध अतूट आहे. कुटुंबातील परंपरा, शालेय सण-उत्सव, धार्मिक विधी, राष्ट्रीय प्रतीके, साहित्य वा कलाकृती - हे सर्व सामाजिक रचना व सांस्कृतिक वारसा यांचे एकत्रित प्रतिबिंब आहे. यामुळे मूल्ये केवळ व्यक्तिनिष्ठ राहत नाहीत, तर सामूहिक ओळख निर्माण करतात. आजच्या युगात जागतिकीकरण, तंत्रज्ञान, भौतिकतावाद, अणुकुटुंब व सांस्कृतिक संघर्ष यांमुळे मूल्यऱ्हासाची भीती आहे. तरीही शिक्षण, माध्यम मोहिमा,

सांस्कृतिक पुनरुज्जीवन, आंतरधर्मीय संवाद व शाश्वत विकासाच्या चळवळी यांमुळे मूल्यांचे पुनःसंवर्धन करण्याच्या प्रचंड संधी उपलब्ध आहेत.

एकूणच सामाजिक व सांस्कृतिक संसाधने ही मानवी मूल्यांची खरी पायाभूत साधने आहेत. यांचा योग्य उपयोग व संवर्धन केल्यास समाजात न्याय, शांती, सहजीवन व मानवी ऐक्य यांचा शाश्वत पाया घालता येईल. मानवी जीवनाचे मार्गदर्शन करणारी मूल्ये ही समाजरचना व संस्कृतीच्या पायावर उभी आहेत. कुटुंब, शिक्षणसंस्था, धर्म, परंपरा, कला, साहित्य, मीडिया आदी सामाजिक व सांस्कृतिक संसाधने मानवी मूल्यांना आकार देतात, त्यांचे संवर्धन करतात व काळानुसार त्यात नवनवीन पैलू आणतात. प्रस्तुत संशोधन लेखात मानवी मूल्यांच्या जडणघडणीतील या सामाजिक व सांस्कृतिक संसाधनांचे योगदान, त्यांचे परस्परसंबंध, समकालीन आव्हाने व संधी यांचे विवेचन केले आहे.

मानवी जीवन फक्त भौतिक साधनांवर अवलंबून नसते; त्याची खरी उंची मूल्यांवर ठरते. प्रामाणिकपणा, सहकार्य, करुणा, न्याय, सहिष्णुता, जबाबदारी ही मूल्ये मानवी संबंधांना दिशा देतात. या मूल्यांचा पाया नैसर्गिकरित्या तयार होत नाही; तर तो समाजातील विविध सामाजिक संस्थांमधून, सांस्कृतिक वारशातून आणि परंपरांमधून घडतो. सामाजिक व सांस्कृतिक संसाधने म्हणजेच कुटुंब, समाज, शिक्षण, धर्म, कला, साहित्य, परंपरा, इतिहास, आणि माध्यमे ही मानवी मूल्यनिर्मितीची सुपीक जमीन ठरतात.

२. मानवी मूल्ये: संकल्पना व वैशिष्ट्ये

मूल्य म्हणजे व्यक्ती व समाज यांच्यासाठी आदर्श मानल्या जाणाऱ्या संकल्पना, आचारधर्म किंवा जीवनमार्ग. ही मूल्ये व्यक्तीच्या विचारसरणीला, वर्तनाला आणि जीवनशैलीला दिशा देतात. मानवी मूल्यांचा उगम समाजाच्या सांस्कृतिक, धार्मिक, नैतिक आणि ऐतिहासिक परंपरांमध्ये खोलवर रुजलेला असतो. प्रामाणिकपणा, कर्तव्यपरायणता, सहिष्णुता, समता, करुणा, न्याय, शांती यांसारखी मूल्ये माणसाला केवळ चांगला नागरिक बनवत नाहीत, तर त्याच्या जीवनाला अर्थपूर्ण आणि सर्जनशील बनवतात.

आजच्या जागतिकीकरणाच्या, स्पर्धात्मक आणि तंत्रज्ञानप्रधान युगात मानवी मूल्यांची जपणूक व वाढ अधिक महत्त्वाची ठरते. कारण विज्ञान व तंत्रज्ञान भौतिक सुखसोयी उपलब्ध करून देऊ शकते, पण शांती, सौहार्द, सहजीवन आणि आत्मिक समाधान यासाठी मानवी मूल्यांचे भक्कम अधिष्ठान आवश्यक आहे. त्यामुळे मानवी मूल्यांची संकल्पना व त्यांची वैशिष्ट्ये यांचा सखोल अभ्यास करणे ही काळाची गरज आहे.

२.१ मानवी मूल्यांच्या व्याख्या :

मूल्यांची संकल्पना वेगवेगळ्या तत्त्वज्ञ, समाजशास्त्रज्ञ, मानसशास्त्रज्ञ आणि शिक्षणतज्ज्ञांनी विविध दृष्टिकोनातून स्पष्ट केलेली आहे. प्रत्येकाने मूल्यांचा अर्थ वेगवेगळ्या परिभाषेत दिला असला तरी मानवी जीवनाचे आदर्श, नैतिक दिशा आणि सामाजिक-सांस्कृतिक बांधिलकी हा त्यांचा गाभा समान आहे. मानवी मूल्यांच्या काही महत्त्वाच्या व्याख्या अभ्यासणे उपयुक्त ठरते. या व्याख्यांच्या माध्यमातून आपल्याला मूल्यांचे तात्त्विक, सामाजिक आणि व्यावहारिक पैलू समजतात.

१. मिल्टन रोकिच :

"मूल्ये म्हणजे अशी स्थायी श्रद्धा जी विशिष्ट वर्तनशैली किंवा अस्तित्वाची अवस्था व्यक्ती व समाजासाठी श्रेष्ठ मानते."

L.P.D. Patil Social Work College Code 225 AKOLA

२. वेबस्टर शब्दकोशानुसार:

"मूल्ये म्हणजे एखाद्या गोष्टीचा उपयुक्तपणा, महत्त्व दा किंमत याविषयी असलेला विश्वास."

RESEARCH NEBULA
IMPACT FACTOR 8.137 (SJIF)
www.ycjournal.net
Impact Factor 8.137
ISSN 2277-8071
Special Issue September 2025

३. ऑलपोर्ट:

"मूल्य म्हणजे असा विश्वास ज्याच्या आधारे मनुष्य स्वतःच्या परंतीने कृती करतो."

४. मिल्टन रॉकेच:

"मूल्य म्हणजे असा दृढ विश्वास की एखादी वर्तणुकीची पद्धत किंवा जीवनस्थिती ही इतर पर्यायांपेक्षा अधिक योग्य आहे."

५. भारतीय तत्त्वज्ञानानुसार:

"धर्म, अर्थ, काम आणि मोक्ष ही चतुःपुरुषार्थ व्यवस्था म्हणजे भारतीय जीवनमूल्यांची आधारभूत चौकट आहे."

वरील सर्व व्याख्यांमधून असे दिसते की, मूल्ये म्हणजे केवळ व्यक्तिनिष्ठ भावना नसून ती मानवी वर्तनाला दिशा देणारी सामाजिक व नैतिक निकष आहेत. भारतीय परंपरेत मूल्ये ही केवळ सामाजिक व व्यक्तिगत नसून ती आध्यात्मिक आणि सार्वत्रिक जीवनदृष्टीशी निगडित आहेत. व्यक्तीचे जीवन घडवणे, समाजाचे सुसंवाद साधणे आणि संस्कृतीचे रक्षण करणे यासाठी मूल्ये महत्त्वपूर्ण ठरतात. मूल्ये ही नैतिक दिशा देणारी, जीवनाचा दर्जा ठरवणारी आणि समाजाची ओळख निर्माण करणारी तत्त्वे आहेत.

२.२ मानवी मूल्यांची वैशिष्ट्ये:

मानवी मूल्ये ही सर्व काळात आणि सर्व संस्कृतींमध्ये महत्त्वाची मानली गेली आहेत. मूल्ये समाजजीवनात स्थैर्य व सौहार्द निर्माण करतात. तरीही या मूल्यांची अभिव्यक्ती समाज, काळ आणि संस्कृतीनुसार वेगवेगळी असते. मूल्यांचा अभ्यास करताना त्यांची काही ठराविक वैशिष्ट्ये लक्षात येतात. ती प्रमुख वैशिष्ट्ये थोडक्यात खालीलप्रमाणे आहेत.

१. सार्वत्रिकता:

मानवी मूल्ये सर्व समाजात व सर्व संस्कृतीत महत्त्वाची मानली जातात. प्रामाणिकपणा, न्याय, करुणा यांसारखी मूल्ये जागतिक स्तरावर मान्यता पावलेली आहेत.

२. मार्गदर्शक भूमिका:

मूल्ये व्यक्तीच्या विचारांना, भावनांना व वर्तनाला दिशा देतात. काय योग्य आणि काय अयोग्य हे ठरवण्याचे निकष मूल्ये देतात.

३. स्थिरता:

मूल्ये ही दीर्घकाळ टिकणारी असतात, तरी काळानुसार त्यात बदल होऊ शकतो. उदाहरणार्थ, पूर्वीच्या समाजात संयुक्त कुटुंबाचे मूल्य महत्त्वाचे होते, तर आज व्यक्तिस्वातंत्र्य व समता यांना अधिक महत्त्व दिले जाते.

४. समाज मान्यता:

मूल्ये केवळ वैयक्तिक नसून सामाजिक असतात. मूल्यांना सामाजिक मान्यता असते. ती व्यक्ती आणि समाज दोघांनाही जोडतात.

५. भावनिक व बौद्धिक एकात्मता:

मूल्ये भावनिक पातळीवर स्वीकारली जातात, पण त्यामागे तर्कशुद्ध आधारही असतो. उदा. करुणा हे मूल्य भावनिक असले तरी समाजसुसंवादासाठी त्याला तर्कसंगत महत्त्व आहे.

६. सापेक्षता:

मूल्यांचा आशय समाज, संस्कृती व काळ यानुसार बदलतो. एका समाजात पवित्र मानले जाणारे मूल्य दुसऱ्या समाजात तितकेसे महत्त्वाचे नसेल.

Scanned with OKEN Scanner

RESEARCH NEBULA
IMPACT FACTOR 8.137 (SJIF)
www.ycjournal.net
Impact Factor 8.137
ISSN 2277-8071
Special Issue September 2025

७. प्रेरक शक्ती:

मूल्ये व्यक्तीला कृतीस प्रवृत्त करतात. उदा. देशभक्तीचे मूल्य व्यक्तीला बलिदान करण्याची प्रेरणा देते.

८. शिक्षणातून संवर्धन:

मानवी मूल्ये नैसर्गिकरित्या न घडता शिक्षण, संस्कार, कुटुंब व समाजाच्या माध्यमातून विकसित होतात.

९. संस्कृतीशी निगडितता:

प्रत्येक समाजातील मूल्ये त्या संस्कृतीच्या परंपरा, धार्मिक विश्वास व जीवनशैलीशी जोडलेली असतात.

१०. मानवी कल्याणकारी स्वरूप:

सर्व मूल्ये अखेरीस मानवी कल्याण, सहजीवन, शांती व प्रगती साधण्यासाठी कार्यरत असतात.

मानवी मूल्ये ही स्थिर पण लवचिक, सार्वत्रिक पण सापेक्ष, वैयक्तिक पण समाजाभिमुख अशी असतात. ती व्यक्तीला योग्य-अयोग्याचा निकष देतात आणि समाजजीवनात समन्वय व शांती प्रस्थापित करतात.

३. सामाजिक संसाधने व मानवी मूल्ये

मानवी मूल्यांची निर्मिती व संवर्धन ही नैसर्गिक प्रक्रिया नसून ती समाजरचनेशी निगडित असते. कुटुंब, शिक्षणसंस्था, धर्म, शासनव्यवस्था, माध्यमे, सामाजिक संस्था हीच ती सामाजिक संसाधने जी व्यक्तीच्या विचारसरणीला आकार देतात. या संसाधनांच्या माध्यमातून प्रामाणिकपणा, जबाबदारी, सहकार्य, शिस्त, न्याय, समता यांसारखी मूल्ये विकसित होतात. सामाजिक संसाधनांचा योग्य वापर झाला तर समाजात सौहार्द, एकात्मता व प्रगती साधता येते; पण त्यांचा दुरुपयोग झाला तर मूल्यह्रास, असमानता व संघर्ष वाढतो. त्यामुळे सामाजिक संसाधने ही मानवी मूल्यांची भक्कम पायाभूत साधने मानली जातात.

१. कुटुंब :

मानवी मूल्यांची पहिली शाळा म्हणजे कुटुंब होय. बाल्यावस्थेत व्यक्तीचे विचार, भावना आणि वर्तन यांचा पाया कुटुंबामध्येच रचला जातो. प्रेम, करुणा, सहकार्य, जबाबदारी, प्रामाणिकपणा, शिस्त, परस्पर आदर यांसारखी मूलभूत मानवी मूल्ये सर्वप्रथम कुटुंबाच्या वातावरणातून व्यक्तीमध्ये विकसित होतात. कुटुंब केवळ जैविक गरजा पूर्ण करत नाही, तर ते समाजातील सांस्कृतिक परंपरा, धार्मिक श्रद्धा आणि सामाजिक मूल्ये पुढील पिढीकडे हस्तांतरित करते. म्हणूनच कुटुंबाला मानवी मूल्यांचा प्राथमिक स्त्रोत असे संबोधले जाते.

आजच्या बदलत्या सामाजिक रचनेत अणुकुटुंब, शहरीकरण आणि तंत्रज्ञानाच्या प्रभावामुळे कुटुंबव्यवस्थेत अनेक बदल झाले आहेत. तरीदेखील कुटुंबाचे मूल्यसंवर्धनातील योगदान आजही तितकेच महत्त्वाचे आहे.

२. समाज व समुदाय:

समाज म्हणजे केवळ व्यक्तींचा समूह नव्हे, तर परस्परावलंबन, सहकार्य आणि मूल्याधिष्ठित आंतरसंबंधांचे एक जाळे होय. सहजीवन, सहकार्य, बंधुभाव, सहिष्णुता, लोकशाही वृत्ती, सामाजिक न्याय यांसारखी मूल्ये समुदायातील परस्परसंवादातून विकसित होतात. समाज व समुदाय हे केवळ मूल्यांचे संवर्धनच करत नाहीत, तर त्या मूल्यांना व्यवहारात आणण्याची संधी आणि चौकट उपलब्ध करून देतात. म्हणूनच मानवी मूल्यांच्या जडणघडणीसाठी समाज आणि समुदाय यांचे योगदान अत्यंत महत्त्वपूर्ण मानले जाते.

३. शिक्षणसंस्था:

कुटुंबानंतर व्यक्तीचे संगोपन, व्यक्तिमत्त्व विकास आणि मूल्यसंस्काराची जबाबदारी शिक्षणसंस्था पार पाडतात. शाळा, महाविद्यालये आणि विद्यापीठे ही केवळ ज्ञानप्रदानाची केंद्रे नसून व्यक्तीमध्ये प्रामाणिकपणा, जबाबदारी, शिस्त,

RESEARCH NEBULA
IMPACT FACTOR 8.137 (SJIF)
www.ycjournal.net
Impact Factor 8.137
ISSN 2277-8071
Special Issue September 2025

सहकार्य, सहिष्णुता, लोकशाही विचारसरणी आणि सामाजिक बांधिलकी यांसारखी मूल्ये रुजविण्याची शाळा असतात. शिक्षणसंस्था मधून विद्यार्थ्यांमध्ये मानवी मूल्यांची जडणघडण घडते. राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरणे (NEP 2020) मध्येही मूल्याधारित शिक्षणावर भर देण्यात आला आहे.

४. शासन व कायदा:

समाजातील सुव्यवस्था, शांती आणि न्याय टिकवून ठेवण्यासाठी शासन आणि कायदा ही दोन महत्त्वाची साधने आहेत. मानवी मूल्ये केवळ वैयक्तिक वर्तनापुरती मर्यादित नसून ती सामाजिक संरचनेला आधार देतात. शासनव्यवस्था आणि कायदा यांच्यामार्फत प्रामाणिकपणा, समानता, न्याय, जबाबदारी, लोकशाही, मानवाधिकार आणि कर्तव्यभावना यांसारखी मूलभूत मानवी मूल्ये व्यवहारात आणली जातात.

५. माध्यमे:

आधुनिक समाजात माध्यमे ही लोकांच्या विचारसरणी, वृत्ती आणि जीवनशैली घडविणारी प्रभावी शक्ती मानली जातात. मानवी मूल्यांची निर्मिती व संवर्धनात माध्यमांचे योगदान महत्त्वपूर्ण आहे. माध्यमांच्या माध्यमातून प्रामाणिकपणा, सत्य, न्याय, सहिष्णुता, समता, पर्यावरण-जागरूकता, देशभक्ती आणि मानवतेची भावना यांचा प्रसार होऊ शकतो. जनजागृती मोहिमा, शैक्षणिक कार्यक्रम, प्रेरणादायी कथा, तसेच सामाजिक समस्यांवरील चर्चासत्रे यांद्वारे माध्यमे मूल्याधिष्ठित समाजरचनेला बळकटी देतात.

४. सांस्कृतिक संसाधने व मानवी मूल्ये:

मानवी जीवनाचा गाभा संस्कृतीत दडलेला असतो. संस्कृती म्हणजे केवळ कला, साहित्य किंवा परंपरा नसून ती जीवनपद्धती, विचारसरणी, आचारधर्म आणि मूल्यव्यवस्था यांचा एकत्रित वारसा आहे. प्रत्येक समाज आपली संस्कृती टिकवून ठेवण्यासाठी विविध साधनांचा उपयोग करतो; ही साधनेच म्हणजे सांस्कृतिक संसाधने होय. धर्म, परंपरा, सण-उत्सव, लोककला, साहित्य, संगीत, नाट्य, चित्रकला, ऐतिहासिक वारसा, लोककथा आणि लोकपरंपरा या सर्व सांस्कृतिक संसाधनांद्वारे मानवी मूल्यांची जोपासना होते. करुणा, सहिष्णुता, सौंदर्यबोध, ऐक्य, देशभक्ती, आध्यात्मिकता आणि मानवतेची भावना ही मूल्ये संस्कृतीच्या माध्यमातून पिढ्यान् पिढ्या हस्तांतरित होतात.

आजच्या जागतिकीकरणाच्या व माहिती तंत्रज्ञानाच्या युगात सांस्कृतिक संसाधनांचे जतन आणि पुनरुज्जीवन ही काळाची गरज आहे. कारण संस्कृती जिवंत राहिली तरच मानवी मूल्यांचे अधिष्ठान टिकून राहू शकते. म्हणूनच सांस्कृतिक संसाधने ही मानवी मूल्यांची संवर्धक व बळकट करणारी प्रमुख साधने मानली जातात.

अ. परंपरा व रूढी:

समाजाच्या सातत्यपूर्ण अस्तित्वासाठी आणि एकात्मतेसाठी परंपरा व रूढी महत्त्वाची भूमिका बजावतात. परंपरा म्हणजे पिढ्यान् पिढ्या चालत आलेल्या प्रथा, विचारसरणी, श्रद्धा आणि जीवनशैली, तर रूढी म्हणजे समाजमान्य वर्तनपद्धती व नियम. या दोन्हींच्या माध्यमातून समाज व्यक्तीच्या जीवनाला दिशा देतो व मूल्यांचे संवर्धन करतो. उदा. ज्येष्ठांचा सन्मान, अतिथी देवो भव, सण-उत्सवांतील सामूहिकता, धार्मिक विधींतील शिस्त, लोककथांतील नैतिक धडे - हे सर्व मानवी मूल्यांना दृढ करणारे घटक आहेत.

ब. धर्म व अध्यात्म :

मानवी जीवन केवळ भौतिक सुखसोयींवर टिकून राहत नाही; त्याला नैतिक, आध्यात्मिक आणि सांस्कृतिक आधाराचीही आवश्यकता असते. धर्म व अध्यात्म या दोन्हींच्या संयोगातून प्रामाणिकपणा, करुणा, अहिंसा, बंधुभाव, सेवा

Scanned with OKEN Scanner

वृत्ती, संयम, समानता व सार्वत्रिक प्रेम यांसारखी मानवी मूल्ये घडतात. म्हणूनच धर्म व अध्यात्म ही मानवी मूल्यांच्या जडणघडणीतील दोन अत्यावश्यक स्तंभ मानले जातात.

क. साहित्य व तत्त्वज्ञान:

साहित्य आणि तत्त्वज्ञान ही दोन अशी क्षेत्रे आहेत जी मानवी जीवनाला बौद्धिक, नैतिक आणि संवेदनशील अधिष्ठान देतात. साहित्य म्हणजे मानवी अनुभवांचे कलात्मक प्रतिबिंब. कथा, कविता, नाटक, कादंबरी आदींच्या माध्यमातून साहित्य समाजातील सत्य, सौंदर्य, दुःख, अन्याय, आशा आणि संघर्ष यांचे दर्शन घडवते. त्यामुळे वाचकाच्या मनात करुणा, सहानुभूती, न्यायबुद्धी आणि मानवतावादी दृष्टिकोन विकसित होतो.

तत्त्वज्ञान मात्र जीवनाचा गाभा शोधते. "सत्य काय?", "जीवनाचा उद्देश काय?" अशा मूलभूत प्रश्नांची उत्तरे शोधताना तत्त्वज्ञान व्यक्तीला विचारशील बनवते. तर्कशुद्धता, विवेकबुद्धी, समतोल, आत्मपरीक्षण आणि जीवनमूल्यांचा सखोल बोध तत्त्वज्ञानातून प्राप्त होतो. म्हणूनच साहित्य व तत्त्वज्ञान हे मानवी मूल्यांचे समृद्ध करणारे, बळकट करणारे आणि कालसुसंगत मार्गदर्शन देणारे प्रमुख सांस्कृतिक स्रोत मानले जातात.

ड. कला, संगीत व नाट्य:

मानवी संस्कृतीचे हृदय म्हणजे कला. नाट्य, कला आणि संगीत या सर्जनशील अभिव्यक्तीच्या माध्यमातून मानवाच्या भावविश्वाला आणि विचारविश्वाला दिशा मिळते. या कलारूपांमध्ये केवळ मनोरंजन नसते, तर ते समाजाला जागरूक करणारे, विचारप्रवर्तक आणि मूल्यसंवर्धन करणारे साधन ठरतात. म्हणूनच नाट्य, कला आणि संगीत ही केवळ कलात्मक परंपरा नसून मानवी मूल्यांच्या जडणघडणीतील प्रेरणास्त्रोत आहेत.

इ. इतिहास व वारसा:

इतिहास व वारसा केवळ भूतकाळाची माहिती पुरविणारे स्रोत नाहीत, तर मानवी मूल्यांच्या जडणघडणीतील आधारस्तंभ आहेत, जे समाजात शाश्वतता, नैतिकता आणि सांस्कृतिक ओळख टिकवून ठेवतात.

५. सामाजिक व सांस्कृतिक संसाधनांसमोरील समकालीन आव्हाने :

मानवी मूल्यांचे संवर्धन आणि प्रसार हे समाजातील सामाजिक व सांस्कृतिक संसाधनांवर अवलंबून असते. कुटुंब, शिक्षणसंस्था, धर्म, परंपरा, कला, साहित्य, माध्यमे व समुदाय हे मूल्यांचे स्तंभ आहेत. तथापि, आजच्या गतिमान व जागतिकीकरणाच्या युगात या संसाधनांसमोर अनेक आव्हाने उभ्या आहेत.

अ. जागतिकीकरणाचा प्रभाव:

जागतिकीकरणामुळे परदेशी संस्कृती, जीवनशैली व मूल्ये स्थानिक संस्कृतीवर प्रभाव टाकत आहेत. परिणामी, पारंपरिक मूल्यांचा ह्रास होत आहे.

ब. तंत्रज्ञान व सोशल मीडिया:

सोशल मीडिया व तंत्रज्ञानामुळे लोकांच्या विचारसरणीवर जलद प्रभाव पडतो. चुकीची माहिती, हिंसात्मक, अपमानजनक किंवा भेदभाव निर्माण करणारे संदेश यामुळे मूल्यह्रासाची भीती वाढते.

क. भौतिकतावाद व व्यक्तिवाद:

भौतिक सुखसोयींवर अधिक भर देणे, स्पर्धात्मक वृत्ती व व्यक्तिवाद हे सामाजिक बंधुभाव, सहकार्य व नैतिक मूल्ये कमी करण्यास कारणीभूत ठरतात.

ड. कुटुंब व समाजरचनेतील बदल:

Smt. P.D. Patil Social ... College Code 225 ... AKOLA

Scanned with OKEN Scanner

RESEARCH NEBULA
IMPACT FACTOR 8.137 (SJIF)
www.ycjournal.net
Impact Factor 8.137
ISSN 2277-8071
Special Issue September 2025

अणुकुटुंब, शहरीकरण व कार्यजीवनाचा ताण यामुळे पारंपरिक सामाजिक आणि सांस्कृतिक समर्थन व्यवस्था कमजोर होत आहे.

इ. धार्मिक व सांस्कृतिक संघर्ष:

विविध धर्म, जात, भाषा व संस्कृतीतील मतभेदांमुळे सहिष्णुता, एकात्मता व सामंजस्य टिकवणे कठीण झाले आहे.

फ. शैक्षणिक व सांस्कृतिक अवकाशाचा अभाव:

विद्यार्थ्यांना नैतिक व मूल्याधिष्ठित शिक्षण देण्यासाठी शाळा व महाविद्यालये पुरेशी संसाधने किंवा वेळ देत नाहीत, त्यामुळे मूल्यांची जडणघडण अपूर्ण राहते.

यावर मात करण्यासाठी सशक्त मूल्यशिक्षण, सांस्कृतिक पुनरुज्जीवन, सामाजिक बांधिलकी, शिक्षणसंस्था व माध्यमांच्या सकारात्मक भूमिकेचा प्रसार गरजेचा आहे.

६. सामाजिक व सांस्कृतिक संसाधनांसमोरील संधी:

सामाजिक व सांस्कृतिक संसाधने मानवी मूल्यांच्या संवर्धनासाठी केवळ आव्हाने निर्माण करत नाहीत, तर या संसाधनांच्या योग्य वापरातून मूल्यसंवर्धनाची प्रचंड संधी देखील उपलब्ध होते.

अ. शिक्षण व मूल्यशिक्षण:

शाळा, महाविद्यालये व विद्यापीठे ही मूल्याधिष्ठित जीवनदृष्टी विकसित करण्यासाठी आदर्श केंद्रे आहेत. नैतिक शिक्षण, सहकारी उपक्रम, नैतिक व सामाजिक प्रकल्प यांद्वारे विद्यार्थी प्रामाणिकपणा, जबाबदारी, सहकार्य, सहिष्णुता आणि लोकशाही वृत्ती यांसारखी मूल्ये आत्मसात करू शकतात.

ब. सांस्कृतिक पुनरुज्जीवन:

नाट्य, संगीत, कला, साहित्य, सण-उत्सव, परंपरा व वारसा यांचा प्रचार व जतन करून मूल्यांचा प्रसार करता येतो. यामुळे पिढ्यान् पिढ्या मूल्यांचे हस्तांतरण सहज साध्य होते.

क. माध्यमांचा सकारात्मक वापर:

सोशल मीडिया, दूरदर्शन, रेडिओ आणि डिजिटल प्लॅटफॉर्मद्वारे मानवतेची भावना, सहिष्णुता, करुणा, शांती, पर्यावरण-जागरूकता यांसारखी मूल्ये लोकांपर्यंत पोहोचवता येतात.

ड. समाजातील सहभाग व सामूहिक उपक्रम:

स्वयंसेवी संस्था, सामाजिक मोहिमा, सार्वजनिक चर्चासत्रे, सामूहिक कार्यक्रम आणि समुदाय आधारित उपक्रम यांमुळे सहकार्य, एकात्मता, सामाजिक बांधिलकी आणि न्यायबुद्धी यांसारखी मूल्ये वाढतात.

इ. आंतरधर्मीय आणि आंतरसंस्कृती संवाद:

विविध धर्म, संस्कृती आणि समुदाय यांच्यातील आदान-प्रदानामुळे सहिष्णुता, सौहार्द आणि सार्वत्रिक मानवतावाद यांचे मूल्य दृढ होते.

फ. सकारात्मक उदाहरणे व आदर्श व्यक्तिमत्त्व:

शिक्षक, समाजसेवक, सांस्कृतिक नेते, कलाकार आणि सार्वजनिक व्यक्तिमत्त्व यांचे प्रेरणादायी वर्तन मूल्यसंवर्धनाची संधी निर्माण करते.

Smt. P.D. Patil Social Work College Code 225

Scanned with OKEN Scanner

RESEARCH NEBULA
IMPACT FACTOR 8.137 (SJIF)
www.ycjournal.net
Impact Factor 8.137
ISSN 2277-8071
Special Issue September 2025

यातून स्पष्ट होते की, सामाजिक व सांस्कृतिक संसाधने ही मानवी मूल्यांचा विकास, प्रसार आणि दीर्घकालीन जतन करण्याची प्रचंड साधने आहेत, ज्या योग्य मार्गदर्शनाने समाजात नैतिकता, सहकार्य, सहिष्णुता आणि समता प्रस्थापित करू शकतात.

७. निष्कर्ष

मानवी मूल्यांचा पाया हा सामाजिक व सांस्कृतिक संसाधनांवर आधारित आहे. कुटुंब, शिक्षणसंस्था, शासन व माध्यमे ही सामाजिक संसाधने मूल्यांना संरचना व व्यवहार्य चौकट देतात; तर धर्म, साहित्य, कला, परंपरा व वारसा ही सांस्कृतिक संसाधने मूल्यांना आध्यात्मिक व प्रतीकात्मक बळकटी देतात.

आजच्या बदलत्या समाजात मूल्यह्रासाची चिंता असली तरी योग्य धोरणे, शिक्षण व सांस्कृतिक पुनरुज्जीवनाद्वारे मूल्यांचा पुनःसंवर्धन शक्य आहे. समाज व संस्कृतीची ही दुहेरी शक्ती भविष्यातील पिढ्यांसाठी न्याय, शांती, करुणा व सहजीवन यांचे दृष्टीकोन मजबूत करू शकते.

संदर्भ (References):

1. Rokeach, M. (1973). The Nature of Human Values. New York: Free Press.
2. Schwartz, S. H. (2012). An Overview of the Schwartz Theory of Basic Values. Online Readings in Psychology and Culture.
3. Parsons, T. (1964). Social Structure and Personality. New York: Free Press.
4. Gandhi, M. K. (1927). An Autobiography: The Story of My Experiments with Truth. Navajivan.
5. Durkheim, E. (1912). The Elementary Forms of Religious Life. Paris.
6. National Education Policy (NEP), Government of India, 2020.
7. Kumar, A. (2016). Education and Human Values. New Delhi: APH Publishing.
8. Bhargava, R. (2005). Political Theory: An Introduction. Pearson.
9. UNESCO (2017). Culture and Development Indicators.
10. Indian Council of Social Science Research (ICSSR) Reports on Value Education.

Smt. P.D. Patil Social Work College
College Code 225

Scanned with OKEN Scanner

Impact Factor-8.632 (SJIF) ISSN-2278-9308

B.Aadhar

Single Blind Peer-Reviewed & Refereed Indexed

Multidisciplinary International Research Journal

October - 2025

ISSUE No - (DXXX) 530

Social Work Interventions for Sustainable Development: Opportunities & Challenges

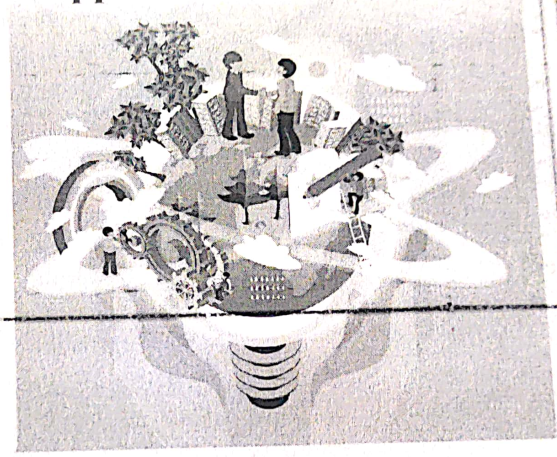

Chief Editor
Dr. Virag S. Gawande
Director
Aadhar Social
Research & Development
Training Institute Amravati

Executive Editor
Dr. Narhari G. Patil

Editor
Dr. Ambadas Kardile

Jawaharlal Nehru College of Social Work
CIDCO, Nanded, Maharashtra 431603

This Journal is indexed in :

- Scientific Journal Impact Factor (SJIF)
- Cosmos Impact Factor (CIF)
- International Impact Factor Services (IIFS)

For Details Visit To : www.aadharsocial.com

Aadhar Publications

Smt. P.D. Patil Social Work College
College Code 225
Wadgi, AKOLA

Scanned with OKEN Scanner

Impact Factor – (SJIF) –8.632 ISSN – 2278-9308

B.Aadhar

Single Blind Peer-Reviewed & Refereed Indexed

Multidisciplinary International Research Journal

October - 2025

ISSUE No - (DXXX) 530

Social Work Interventions for

Sustainable Development: Opportunities & Challenges

Prof. Virag.S.Gawande
Chief Editor
Director
Aadhar Social Research &, Development Training Institute, Amravati.

Dr. Narhari G. Patil
Executive-Editors
Jawaharlal Nehru College of Social Work
CIDCO, Nanded, Maharashtra 431603

Dr. Ambadas Kardile
Editor
Jawaharlal Nehru College of Social Work
CIDCO, Nanded, Maharashtra 431603

Aadhar International Publication

For Details Visit To : www.aadharsocial.com

© All rights reserved with the authors & publisher

Smt. P.D. Patil Social Work College
College Code 225
Khadki, AKOLA

Scanned with OKEN Scanner

INDEX

No.	Title of the Paper / Authors' Name	Page No.
1	Role of Social Legislation in Sustainable Development in India **Prof. Umesh D Wani**	1
2	Organic Farming and Initiatives of AWARD in Sustainable Development **Dr. Vijay Jaysing Mane**	3
3	Learning in Inequality: Digital Exclusion of Tribal and Rural Students in Maharashtra **Prashant Vikas Karale**	8
4	Transgender Community Inclusions in Sustainable Development Goals Implementation: Barriers and Strategies **Chitra Sharad Thanage,,Dr. Shaikh Asifoddin Ainoddin,**	13
5	Social Work Intervention in Mental illness For Sustainable Development Goals **Dr.Narhari Patil**	16
6	Integrating Mental Health into the Sustainable Development Goals: A Social Work Perspective on Addressing a Neglected Priority **Dr. Shaikh Asifoddin Ainoddin**	19
7	Use of Virtual Reality in Social Work Counseling for Traumatized Children **Nilesh Devising Rathod**	27
8	Workplace Stress and Its Impact on Mental Health: Challenges and Social Work Interventions **Dr. S. N. Bhadarge**	31
9	A Study on Social Work Intervention in Disaster Management **Dr. Shinde Shivaji Sambhaji**	34
10	Mental Health, Family Functioning, and Quality of Life among Parents of Children with Intellectual Disability: A Cross-Sectional Study **Ms.Pranita Pandit Barge1 ,Dr.Shrikant Pawar**	38
11	A Cross-Sectional Study of Occupational Stress and Coping Strategies among Police Professionals in Pune **Mr.Sushil sunil shelke, Dr.Ashwini Dhembare**	43
12	सामाजिक न्याय, समानता व लोकशाही मूल्य वृद्धीसाठी समाजकार्य शिक्षणाची भूमिका **सहा.प्रा.डॉ.हर्षल दादाराव बोरचाटे**	47
13	हवामान बदल, आपत्ती व्यवस्थापन व शाश्वततेत समाजकार्य हस्तक्षेप **प्रा. सुरेश आशन्ना कंती**	53
14	महिलांचे प्रजनन आरोग्य: आव्हाने आणि उपाय - एक अभ्यास **अरुण विठ्ठलराव शेटे,डॉ. ए.ए.शेख**	58
15	सामाजिक व मानसिक आरोग्य क्षेत्रातील समाजकार्याची भूमिका **डॉ. लखन दिगांबर कत्तेवार**	
16	शाश्वत विकासात समाजकार्यातील क्षेत्रकार्याची भूमिका **शिरसे बुध्दभूषण माधवराव**	70
17	शाश्वत विकासात शिक्षणाची भूमिका **डॉ. बळवंत पाटील**	75
18	शाश्वत सामाजिक विकास आणि लैंगिक समानता **प्रा.मनोहर वागतकर**	80
19	शाश्वत गाव विकास संकल्पना आणि समाजकार्य हस्तक्षेप, संदर्भ : पठाण मांडवा, तालुका अंबाजोगाई, जिल्हा बीड **डॉ. हनुमंत अंगदराव साळुंके**	85

Sau. S.K. Patil Social Work College ... College Code 225

Scanned with OKEN Scanner

ISSN : 2278-9308
October 2025

शाश्वत विकासात शिक्षणाची भूमिका

डॉ. बळवंत पाटील
सहाय्यक प्राध्यापक, श्रीमती पंचफुलादेवी पाटील समाजकार्य महाविद्यालय, खडकी, अकोला
मो. 9422342222

सारांश:

युनोने 2005-2015 हे दशक चिरंतन विकासासाठीच्या शिक्षणाचे दशक असे जाहीर केले होते..1983 मध्ये World Commission on Environmental Development येथे Brudtlant यांनी शाश्वत विकासाची संकल्पना मांडली. ब्रुटलँड हे या कमिशनचे अध्यक्ष होते. म्हणून याला 'ब्रुटलँड कमिशन' म्हणून ओळखले जाते. या कमीशनने शाश्वत विकासाची व्याख्या पुढीलप्रमाणे केली आहे. "Development that meets the need of the Present generation without compromising the ability of the future generation to meet their own needs."- Brudtland Commission. भावी पिढीच्या गरजा भागविण्याच्या क्षमता अबाधित राखून सध्याची वर्तमान पिढी आपल्या गरजा भागवितात. अशा विकासाला शाश्वत विकास/शाश्वत विकास म्हणतात. अशा या शाश्वत विकासात शिक्षणाची भूमिका कोणती आहे? शिक्षणामुळे शाश्वत विकास कशा प्रकारे होऊ शकतो याचा चिकित्सक अभ्यास करण्याच्या हेतूने संशोधिकेने प्रस्तुत विषयाची निवड केली आहे.

मुख्य शब्द (Key Words) : शाश्वत विकास, सामाजिक विकास, शिक्षणाची भूमिका

प्रस्तावना:

शिक्षण म्हणजे बदल-विकास. जीवनात प्रतिक्षणी मनुष्याला अनुभव येत असतात. ज्ञानेंद्रियांनी तो अनुभव घेत असतो व कर्मेंद्रियांनी धडपड करीत असतो. अनुभवांच्या प्रकाशात आपल्या वर्तनात सतत बदल करीत जातो, सुधारणा करीत जातो. याच बदलाला आपण विकास म्हणतो. हा बदल किंवा विकास म्हणजेच शिक्षण. पण हा बदल इष्ट व सुयोग्य दिशेनेच घडून आणलेला असावा. शिक्षण म्हणजे सुसंस्कार, शिक्षण म्हणजे व्यक्तिमत्वाचा सर्वांगीण विकास किंवा संपूर्ण व्यक्तिमत्त्वाचा विकास. गांधीजी म्हणतात, "माणसाच्या शारीरिक, मानसिक व अध्यात्मिक अंगांमधील उत्कृष्टतेचा विकास व अभिव्यक्ती म्हणजे शिक्षण." पेस्टॉलॉजी व फ्रोबेल या शिक्षणशास्त्रज्ञांनी माणसाच्या शैक्षणिक विकासाची तुलना बीजातून विकसित होणाऱ्या वृक्षाबरोबर केली आहे. जे गुणधर्म बिजात असतात, तेच केवळ विकसित होऊन प्रगट होतात. म्हणूनच शाश्वत विकासात शिक्षणाची भूमिका महत्त्वाची आहे. या शाश्वत विकासात शिक्षक, विद्यार्थी, शाळा तसेच पर्यावरण यासर्वांचा विकास अभिप्रेत आहे. शाश्वत विकासात शिक्षणाची भूमिका अधिक सुस्पष्ट होण्याच्या हेतूने संशोधिकेने प्रस्तुत संशोधन हाती घेतले आहे.

समस्या विधान:

शाश्वत विकासातील शिक्षणाची भूमिका.

संशोधनाची उद्दिष्टे:

1) शाश्वत विकासाची गरज व संकल्पना अभ्यासणे.
2) पर्यावणाच्या शाश्वत विकासासाठीच्या जागतिक जनजागृतीचा अभ्यास करणे.
3) शाश्वत विकासातील शिक्षणाची भूमिका अभ्यासणे.

P.D. Patil Social Work College
College Code 225

Scanned with OKEN Scanner

B.Aadhar' International Peer-Reviewed Indexed Research Journal
Impact Factor -(SJIF) –8.632, Issue NO, (DXXX) 530
ISSN : 2278-9308 October 2025

विषयविवेचन - शाश्वत विकासाची गरज:

सुविधा आणि संपत्तीचा अतिहव्यास, त्याचबरोबर अफाट लोकसंख्येमुळे वाढत्या गरजा यांच्यापोटी पृथ्वीवरील नैसर्गिक साधन सामग्रीचा वापर सध्या धोकादायक स्थितीत पोहोचला आहे. त्यामुळे होणाऱ्या पर्यावरण ऱ्हासाचे दुष्परिणाम केवळ सजीवांच्या काही विशिष्ट जातीपुरते मर्यादित रहाणार नाहीत तर भावी मानवी पिढ्यांचे जीवन धोक्यात येईल ही सद्यःस्थिती आहे. अनेक दिशांनी पर्यावरण रक्षणाच्या प्रयत्नांचा जगभर प्रारंभ झालेला आहे. भविष्यातील मानवी पिढयांच्या जीवनाचे भवितव्य पूर्णतः आपल्या युवक आणि विद्यार्थ्यांच्या हाती आहे. पर्यावरण शिक्षण देताना जर कृतीची जोड दिली तर त्या ज्ञानाचे उपयोजन विद्यार्थ्यांना दैनंदिन व्यवहारात करता येते. मानव हा पर्यावरणातील एक घटक आहे. पर्यावरणाचे संतुलन साधून शाश्वत विकासासाठी निसर्गातील इतर घटकांबरोबरच मानवही तितकाच महत्वाचा घटक आहे. शिक्षण क्षेत्रातील हा मानव म्हणजेच शिक्षक, विद्यार्थी यांचाही यामध्ये समावेश होतो. संतुलित पर्यावरणासाठी शिक्षक, विद्यार्थी यांचाही विकास अपेक्षित आहे.

शाश्वत विकास व्याख्या:

जागतिक पर्यावरण आणि विकास आयोगाच्या मते, "विकासात्मक अशा कोणत्याही प्रक्रियेने पर्यावरणाची हानी होणार नाही, ज्यामुळे भावी पिढ्यांना पर्यावरणीय साधनसंपत्तीचे फायदे कायमस्वरुपी अथवा शाश्वत स्वरूपात मिळावे." मानवाने आपला विकास निसर्गाच्या तारणक्षमतेतच केला पाहिजे.

1983 मध्ये World Commission on Environmental Development येथे Brudtlant यांनी शाश्वत विकासाची संकलना मांडली.

"Sustainability is defined as meetings the basic needs of all & extending to all the opportunity to satisfy their aspirations for better Life."- Brudtland Commission.

"सर्व व्यक्तींना आपल्या गरजांची पूर्तता करण्यासाठी, अधिक चांगल्या प्रकारे जीवन जगण्याचीसाठी संधी प्रप्त करून देणे म्हणजे शाश्वत/शाश्वत विकास होय." थोडक्यात नैसर्गिक साधन सामुग्रीचा विवेकपूर्ण वापर करून व्यक्तीच्या आर्थिक, सामाजिक, पर्यावरणीय गरजा भागवून भावी पिढ्यांच्या गरजा भागविण्याइतपत पर्यावरणाची गुणवत्ता कायम राखण्याचा प्रयत्न करणे म्हणजे शाश्वत विकास होय.

"भावी पिढीच्या राहणीमानाचा दर्जाच्या स्थितीत बिघाड होऊ नये या दृष्टीकोनातून सध्याच्या परिस्थितीत विचार करणे हा चिरंतन विकासाचा गाभा आहे."- रॉबर्ट रेपेटो

"सर्व व्यक्तींना आपल्या गरजांची पूर्तता करण्यासाठी, अधिक चांगल्या प्रकारे जीवन जगण्यासाठी संधी प्राप्त करून देणे म्हणजे शाश्वत विकास होय."

पर्यावरणाच्या शाश्वत विकासाच्या संकल्पनेत पुढील बाबींचा प्रकर्षाने विचार करणे आवश्यक आहे. अशाश्वत विकासाकडून शाश्वत विकासाकडे जाण्यासाठी पुढील बाबींची गरज असते

- मानवी जीवनाचे संरक्षण, विकास व राहणीमान उंचावणे.
- पृथ्वीवरील जैवविविधतेचा विकास करणे.
- अपुनर्निर्मितीक्षम संसाधनांचा गरजेपुरता वापर करणे.
- निसर्गाची तारणक्षमता जपणे.
- जागतिक स्तरावर एकत्रित पर्यावरण विकास व जपणुकीसाठी जाणीव निर्माण करणे.
- शाश्वत विकासाच्या संकल्पनांसाठी उपायोजना करणे.

शाश्वत विकासाच्या नावाखालील दरदिवशी 27 हेक्टरच्या गतीने वनसंपत्ती नष्ट होत आहे. जल, हवा आणि वायू प्रदूषणांनी ओलांडलेल्या मर्यादा, वाढत्या लोकसंख्येमुळे निर्माण झालेल्या, कुपोषण, बेरोजगारी, इत्यादी समस्या,

P.D. Patil Social Work College
College Code 225

दरडोई शेतीचे किमी झालेले उत्पन्न, या सर्व गोष्टीवर शाश्वत विकास हाच एकमेव पर्याय आहे. म्हणूनच स्टॉकहोम परिषदेने "Only one Earth for Entire Humanity हे घोषवाक्य ठरविले आहे. निसर्गाच्या रक्षणावरुन मानवाचे अस्तित्त्व टिकणार आहे.

पर्यावरणाच्या शाश्वत विकासासाठी जागतिक जनजागृती:

1899- वनस्पतीशास्त्राचे स्कॉटिक अभ्यासक प्रा. गेडेस पेट्रीक यांनी एडिनबर्ग, इंग्लंड येथे 'द आऊट लुक टॉवर' नावाची संस्था स्थापन केली. - या संस्थेचे उद्दिष्ट होते. - पर्यावरण आणि शिक्षण.

- 1952-लंडन स्मॉग पर्यावरणीय मानवनिर्मित प्रदूषणामुळे 4000 लोकमृत्युमुखी पडले.
- 1963- अमेरिकेतील न्यूयॉर्क मध्ये अशाच प्रकारच्या घटनेमुळे 800 लोक मृत्युमुखी.

म्हणून आंतरराष्ट्रीय स्तरावर पर्यावरण शिक्षणाची गरज भासू लागली.

- 1962- रचेल कार्लसेन या पर्यावरण प्रेमीने 'सायलंट स्प्रिंग' या ग्रंथाद्वारे पर्यावरण ऱ्हासाची व्यथा मांडली.
- 1972- मियाडेव यांनी 'द लिमिट टू ग्रोथ' या ग्रंथाद्वारे पर्यावरणीय समस्येवर मते मांडली.
- 5 जून, 1972- स्टॉकहोम येथे आंतरराष्ट्रीय स्तरावर संयुक्त राष्ट्रसंघाची पहिली परिषद विषय – मानवी पर्यावरण. या परिषदेमुळे पर्यावरण शिक्षणाचा पाया रोवला.
- 1975 – बेलग्रेड – युगोस्लोव्हाकिया येथे आंतरराष्ट्रीय पर्यावरण परिषद - विषय – पर्यावरण शिक्षण.
- 1977 – तिबलिसी- रशिया-आंतरराष्ट्रीय पर्यावरण परिषद - विषय - पर्यावरण शिक्षण.
- 1980 – भोपाळ –NCERT ने राष्ट्रीय पर्यावरण संस्थेची स्थापना केली.
- 1981 – नवी दिल्ली – आंतरराष्ट्रीय पर्यावरण परिषद - या परिषदेमुळे भारतात पर्यावरण शिक्षणाची महर्तमेढ रोवली.
- केंद्रशासाने सर्व राज्यांना आदेश दिले की, अभ्यासक्रमात पर्यावरण हा स्वतंत्र विषय आणावा. पण सर्व राज्यांनी दुर्लक्ष केले. दरम्यान UGC नवी दिल्ली यांनी पदव्युत्तर स्तरावर पर्यावरणशास्त्र, पर्यावरण व्यवस्थापन या अभ्यासक्रमांना मान्यता दिली.
- 1992 ब्राझील रिओडीजानेरो येथे वसुंधरा शिखर परिषद विषय - पर्यावरण विचार व नैसर्गिक साधन संपत्ती यांच्यातील संतुलनावर भर.
- 18 डिसेंबर 2003 सर्वोच्च न्यायालयाने शालेय व महाविद्यालयीन स्तरावर अभ्यासक्रमात पर्यावरण शिक्षण हा विषय समाविष्ट करण्याचे आदेश दिले. NCERT ला सदर अभ्यासक्रम तयार करण्याचे आदेश दिले.
- 2005 – आग्रा येथे पर्यावरणाची आंतरराष्ट्रीय परिषद
- 2004-2005 पासून महाराष्ट्र शासनाने इयत्ता 9 वी ला पर्यावरण अभ्यास हा सक्तीचा 100 गुणांचा विषय सुरू केला. तसेच पदवी मिळविण्यासाठी महाविद्यालयीन स्तरावर पर्यावरण शिक्षण हा सक्तीचा विषय केला.
- NEP 2020 च्या काही शिफारशी - पर्यावरण शिक्षण हा शालेय अभ्यासक्रमाचा अविभाज्य भाग बनविण्यासाठी, पाणी व संसाधनांच्या संवर्धनासह पर्यावरण जागरुकता समाविष्ट करणे.

अशा प्रकारे पर्यावरण शिक्षण हा विषय सर्व स्तरावर अभ्यासला जाऊन पर्यावरणाच्या शाश्वत विकासाबाबत जनजागृती केली जात आहे. बेलग्रेड येथे 13 ते 22 ऑक्टोबर 1975 मध्ये झालेल्या कार्यशाळेमध्ये पर्यावरण शिक्षणाची पुढील उद्दिष्टे मांडली

Smt. P.D. Patil Social Work College
College Code 225

B.Aadhar' International Peer-Reviewed Indexed Research Journal
Impact Factor -(SJIF) -8.632, Issue NO, (DXXX) 530
ISSN : 2278-9308 October 2025

- जागरुकता
- ज्ञान
- अभिवृत्ती
- कौशल्य
- मूल्यमापन कुशलता
- प्रत्यक्ष सहभाग.

1972 च्या स्टॉकहोम परिषदेनंतर भारतामध्ये पर्यावरण रक्षणातून शाश्वत विकास साधण्यासाठी पर्यावरण विषयक कायदे केले गेले.

पर्यावरण संरक्षणासाठीचे कायदे

- 1972- वन्यजीव संरक्षण कायदा.
- 1974- जलप्रतिबंध व प्रदूषणनियंत्रण कायदा.
- 1980 - वनसंवर्धन कायदा. निसर्गाची तारणक्षमता जपणे.
- 1981- हवा प्रतिबंध व प्रदूषण नियंत्रण कायदा.
- 1986- पर्यावरण संरक्षण कायदा.

शाश्वत विकासात शिक्षणाची भूमिकाः

प्राथमिक स्तर, माध्यमिक स्तर,, महाविद्यालयीन स्तर, पदव्युत्तर पदवी सृतर, विद्यापीठ स्तर या सर्व स्तरातून पर्यावरणाच्या शाश्वत विकासासाठी अभ्यासक्रमातून, शिक्षण उद्दिष्टामधून प्रयत्न केले जातात. विविध अध्यापन पद्धतींचा वापर करून पर्यावरण शिक्षण दिले जाते. उदा. व्याख्यान पद्धती, कथाकथन पद्धती, प्रयोगशाळा पद्धती, अभ्यास सहली, ज्ञानसाधनांचा वापर, विविध युक्त्यांचा वापर उदा. वादविवाद स्पर्धा, भित्तीपत्रक, चित्रकला, निबंध, वक्तृत्व स्पर्धा, परिसंवाद, अभ्यासपूरक व अभ्यासेतर उपक्रम उदा - निसर्ग मंडळाची स्थापना, पर्यावरण आपत्ती निवारण प्रशिक्षण, पर्यावरण अभ्यास मंडळाची स्थापना, तज्ज्ञांची व्याख्याने, कार्यशाळा, निसर्गमित्र पुरस्कार, पर्यावरण खेळ, कोडी यांचा वापर, शालेय कार्यक्रमात पालकांचा सहभाग, चर्चा इ.,

पर्यावरणाच्या शाश्वत विकासासाठी शिक्षकाची भूमिका:

पर्यावरण शिक्षणात घडणाऱ्या नवीन तांत्रिक समस्या जाणून घेण्यासाठी व विद्यार्थ्यांच्या सर्वांगिण विकासासाठी शिक्षकाने पर्यावरण साहित्याचे वाचन, मनन, चिंतन करणे महत्वाचे आहे.

विद्यार्थी व पर्यावरणाच्या शाश्वत विकासासाठी शिक्षकांची भूमिका

- पर्यावरण व विद्यार्थी मित्र.
- पर्यावरण विषयाची आवड व विद्यार्थीआदर करणे.
- निसर्गाप्रति व विद्यार्थ्यांप्रति संवेदनशील.
- पर्यावरण शिक्षणाचे ज्ञान व विद्यार्थ्यांच्या मानसिकतेचे ज्ञान. (मानसशास्त्र)
- विद्यार्थ्यांचे गुण निरीक्षण क्षमता व पर्यावरण निरीक्षण क्षमता.
- पर्यावरण शिक्षणासाठी व विद्यार्थी विकासासाठी कृतीशील उपक्रमांचे आयोजन. उदा. वृक्षदिंडी, पर्यावरण पोस्टर स्पर्धा इ.
- कार्यक्षम व क्षमाशील शिक्षक.
- उत्तम मार्गदर्शक, सुवाचक.
- पर्यावरण प्रचारक व विद्यार्थी प्रेरक.

P.D. Patil Social Work College College Code 225

Scanned with OKEN Scanner

निष्कर्ष:

विद्यार्थ्यांचा सर्वांगिण विकास घडवायचा असेल तर विद्यार्थी व त्यांचे भावविश्व समजून घेणे महत्वाचे आहे. मानव आणि पर्यावरण यांचा आंतरसंबंध अनादिकालापासून आहे. सद्य:स्थिती मध्ये मानवाचा स्व:च्या स्वार्थ्यासाठी पर्यावरणातील हस्तक्षेपामुळे पर्यावरणाची तसेच मानवाचीही अपरिमित हानी होत आहे. म्हणूनच विद्यार्थ्यांच्या व पर्यावरणाच्या शाश्वत विकासात शिक्षणाची भूमिका खूप महत्वाची आहे.

शिफारशी:

1) प्राथमिक, माध्यमिक, महाविद्यालयीन व विद्यापीठस्तरावर पर्यावरण जनजागृतीसाठी विविध नवोपक्रम, स्पर्धांचे, कार्यशाळा, परिषदांचे आयोजन करावे.

2) सर्वच स्तरातील विद्यार्थ्यांच्या सर्वांगीण, शाश्वत विकासासाठी शाळा, शिक्षक व पालकांनी जागरुक व सक्रिय रहावे.

3) शासनस्तरावर पर्यावरण व सर्व स्तरातील विद्यार्थी शाश्वत विकासासाठी जास्तीतजास्त नवनवीन योजना कार्यान्वित करून त्यांची अंमलबजावणी करावी. उदा. पोषण आहार, प्रवासभत्ता, शिष्यवृत्ती आरोग्यसेवा इ.

संदर्भ सूची:

1) Best, J. W (2007) Research in Education Englewood clifts N. J. prentice Hall 2. Kothari, C. R (2005) Research Methodology New age, International (p) Limited,
2) अहिरराव, अलिझाड, (1995 तृतिय आवृत्ती) पर्यावरण विज्ञान पुणे: निराली प्रकाशन
3) . कुंडले, म. बा. (14 नोव्हे. 2003 दहावी आवृत्ती) शैक्षणिक तत्वज्ञान व शैक्षणिक समाजशास्त्र पुणेः 6. श्रीविद्या प्रकाशन
4) पवार, ढेरे, पाटील (मार्च 2009) पर्यावरण शिक्षण व अध्यापन पद्धती कोल्हापूर : फडके प्रकाशन
5) राऊत, प्र. द. (2009 दुसरी आवृत्ती) पर्यावरण अभ्यास कोल्हापूर : शिवाजी विद्यापीठ
6) शिंदे, आनंद (Jan. 2015) शाश्वत विकासासाठी शिक्षण Research Dimensions_Vol 3 Issue – IISSN 2321-5488. Retrieved on 25 Dec 2023
7) डॉ. देसाई प्र. स. (2024). शाश्वत विकासातील शिक्षणाची भूमिका. In Educreator Research Journal: Vol. XI (Number II, pp. 217–224). ERJ. https://doi.org/10.5281/zZenodo.10908049

P.D. Patil Social Work College
College Code 225
AKOLA

Scanned with OKEN Scanner

Impact Factor-8.632 (SJIF) ISSN-2278-9308

B.Aadhar

Single Blind Peer-Reviewed & Refereed Indexed

Multidisciplinary International Research Journal

October - 2025

ISSUE No - (DXXX) 530

Social Work Interventions for Sustainable Development: Opportunities & Challenges

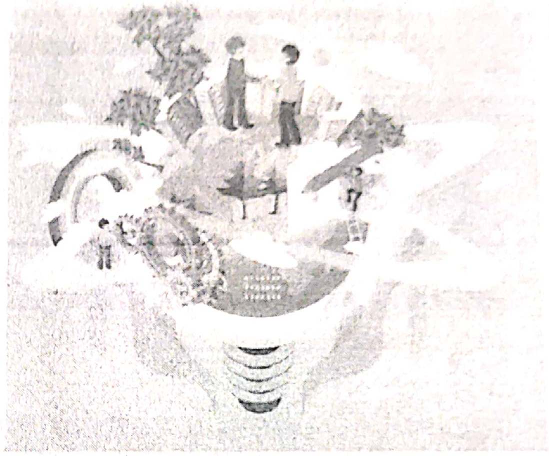

Chief Editor
Dr. Virag S. Gawande
Director
Aadhar Social
Research & Development
Training Institute Amravati

Executive Editor
Dr. Narhari G. Patil

Editor
Dr. Ambadas Kardile

Jawaharlal Nehru College of Social Work
CIDCO, Nanded, Maharashtra 431603

This Journal is indexed in :

- Scientific Journal Impact Factor (SJIF)
- Cosmos Impact Factor (CIF)
- International Impact Factor Services (IIFS)

Volume C

For Details Visit To : www.aadharsocial.com

Aadhar Publications

Smt. P.D. Patil Social Work College
College Code 225

B.Aadhar' International Peer-Reviewed Indexed Research Journal

Impact Factor -(SJIF) –8.632, Issue NO, (DXXX) 530-C

ISSN : 2278-9308 October 2025

INDEX

No.	Title of the Paper / Authors' Name	Page No.
1	Bridging the Gap: The Critical Role of Social Work in Mitigating Flood Vulnerability and Promoting Sustainable Development in Marathwada, Maharashtra **Dr. Kisan Anna Shingare**	1
2	Role of CSR in Environmental Sustainability **Dr. RaviKumar Ramlu Vidule, Dr. Ashok B. Gawate**	6
3	Usefulness Of Social Work Interventions To Prevent Sickle Cell Disease (Special reference from Nandurbar district at Maharashtra state) **Mr.Nitin W.Tayade. , Prof.Dr.S.I.Kumbhar**	12
4	Environmental Issues, Disaster Management, and Social Work Intervention **Prof.Chetan Ramesh Jadhav.**	16
5	Mental Health System in India and Role of Social Workers in Old Age Population. **Savita B.Chavhan**	20
6	Dystopian Literature and Social Control **More J.G.**	24
7	Sustainable Development through Corporate Social Responsibility, Voluntary Organizations, and Government Partnerships **Asst.Prof.Ashwin B Kakade**	27
8	Role of Social Work Education to increase Democratic Values, Social Justice and Equality. **Asst. Prof.Uddhav S. Bankar**	31
9	सामाजिक बदलातून शाश्वत विकासाकडे : एक अभ्यास डॉ. पूर्णिमा नारायण संधानी	35
10	क्षेत्रकार्य प्रशिक्षणाची शाश्वत विकासाकडे वाटचाल डॉ. चंद्रकांत सुधाकर गांगुर्डे	42
11	शाश्वत विकासासात समाजकार्याची भूमिका गोपाळ हनुमंत बडगिरे	46
12	सामाजिक न्याय, समानता, लोकशाही मुल्य वृद्धीसाठी समाजकार्य शिक्षणाची आवश्यकता प्रा. डॉ.अर्चना नारायण धर्मे	53
13	सामाजिक आणि मानसिक क्षेत्रातील समाजकार्याच्या भूमिका प्रा प्रा. नवनाथ बंकट बडे	55
14	भारतातील शाश्वत विकास ध्येय वस्तुस्थितिचे विश्लेषण चव्हाण उदयराज चंदन	61
15	सामाजिक व मानसिक आरोग्य क्षेत्रातील समाज कार्याची भूमिका श्री.ज्ञानेश्वर बाबुराव सावळे	66
16	हिंगोली जिल्ह्यातील हळद उत्पादन व उत्पन्नाचा अभ्यास विठ्ठल दत्तराव कदम, डॉ.डी.के. मगर	72
17	महाराष्ट्र ग्राम सामाजिक परिवर्तन अभियान: समाजकार्य संशोधन, नवोन्मेष व आदर्श	76

P.D. Patil Social Work College College Code 225

B.Aadhar' International Peer-Reviewed Indexed Research Journal
Impact Factor -(SJIF) –8.632, Issue NO, (DXXX) 530 -C
ISSN : 2278-9308
October 2025

सामाजिक न्याय, समानता, लोकशाही मुल्य वृद्धीसाठी समाजकार्य शिक्षणाची आवश्यकता

प्रा. डॉ.अर्चना नारायण थर्मे
श्रीमती पंचफुलादेवी पाटील समाजकार्य महाविद्यालय, खडकी, अकोला
archanamahajan57@gmail.com

प्रस्तावना :

भारतीय समाज विविधतेने नटलेला आहे. धर्म, जात, लिंग, भाषा, प्रादेशिकता यांमुळे समाजात अनेक भेद आहेत. या भेदांमुळे अन्याय, असमानता व वंचितपणाची निर्मिती झाली आहे. अशा परिस्थितीत सामाजिक न्याय, समानता व लोकशाही मुल्यांचा प्रसार होणे हे राष्ट्रीय विकासासाठी अत्यावश्यक आहे. समाजकार्य हे शास्त्र व व्यवसाय समाजातील दुर्बल घटकांच्या विकासासाठी, त्यांना सशक्त करण्यासाठी आणि समाजाला न्याय्य बनवण्यासाठी महत्त्वपूर्ण भूमिका बजावते. परंतु समाजकार्याची प्रभावी अंमलबजावणी करण्यासाठी समाजकार्य शिक्षणाची आवश्यकता अनिवार्य ठरते. समाजकार्य शिक्षण विद्यार्थ्यांना सामाजिक समस्यांची सखोल जाणीव करून देतं, मूल्याधिष्ठित दृष्टिकोन विकसित करतं आणि लोकशाहीच्या पायावर आधारित सेवाभाव निर्माण करतं.

समाजकार्य शिक्षणाची संकल्पना व इतिहास :

समाजकार्य ही मानवी गरजांवर आधारित व्यावसायिक सेवा आहे. यात व्यक्ती, कुटुंब, गट, समाज तसेच संस्थांसोबत कार्य करून त्यांना सामाजिक, आर्थिक व मानसिकदृष्ट्या सक्षम बनवण्यावर भर दिला जातो. समाजकार्य शिक्षण म्हणजे या व्यावसायिक कार्यासाठी आवश्यक प्रशिक्षण, सैद्धांतिक ज्ञान, संशोधन क्षमता व नैतिकता विद्यार्थ्यांमध्ये विकसित करणे होय.

भारतामध्ये समाजकार्य शिक्षणाचा प्रारंभ विसाव्या शतकाच्या सुरुवातीला झाला. १९३६ मध्ये मुंबईत टाटा इन्स्टिट्यूट ऑफ सोशल सायन्सेस (TISS) ही संस्था स्थापन झाली आणि त्यानंतर समाजकार्य शिक्षणाचा पाया अधिक भक्कम झाला. स्वातंत्र्यानंतर संविधानाने सामाजिक न्याय व समानतेची हमी दिल्यामुळे समाजकार्य शिक्षणाला अधिक महत्त्व प्राप्त झाले. आज भारतातील जवळपास प्रत्येक विद्यापीठात समाजकार्य विषय उपलब्ध आहे.

सामाजिक न्यायाची आवश्यकता :

सामाजिक न्याय म्हणजे समाजातील सर्व घटकांना न्याय्य संधी, समान वागणूक व विकासासाठी आवश्यक साधने उपलब्ध होणे. भारतीय समाजात जातीभेद, आर्थिक विषमता, लिंग असमानता, दलित-आदिवासींचे शोषण, अल्पसंख्याकांचे प्रश्न, अपंग व वृद्धांची उपेक्षा या समस्या आजही दिसून येतात. या समस्या दूर करण्यासाठी समाजकार्य शिक्षण विद्यार्थ्यांना अन्याय व भेदभावाविरुद्ध लढण्यासाठी सज्ज करतं. सामाजिक न्यायाच्या संकल्पनेला व्यावहारिक रूप देण्यासाठी समाजकार्य शिक्षण हे प्रभावी साधन ठरतं.

समानतेची गरज :

भारतीय संविधानाने सर्वांना समानतेचा अधिकार दिला असला तरी व्यवहारात असमानता सर्वत्र आहे. ग्रामीण व शहरी भागातील दरी, स्त्री-पुरुष असमानता, शिक्षण-आरोग्याच्या संधींतील तफावत, श्रीमंत-गरीब अंतर या समस्या मोठ्या प्रमाणावर जाणवतात. समाजकार्य शिक्षणाद्वारे विद्यार्थ्यांमध्ये संवेदनशीलता वाढते, समान संधी निर्माण करण्यासाठी धोरणात्मक दृष्टिकोन विकसित होतो आणि सामाजिक सेवा क्षेत्रात कार्य करण्याची प्रेरणा मिळते.

लोकशाही मूल्यांची उभारणी व समाजकार्य :

लोकशाही म्हणजे फक्त निवडणूक प्रक्रिया नसून ती जीवनपद्धती आहे. समानता, बंधुता, स्वातंत्र्य, न्याय या मूल्यांवर लोकशाही उभारलेली आहे. परंतु आज लोकशाहीला जातीयता, प्रादेशिकता, राजकीय हिंसा व भ्रष्टाचार यांसारखी आव्हाने आहेत. लोकशाही टिकवण्यासाठी लोकशाही मूल्यांचा प्रसार आवश्यक आहे. समाजकार्य शिक्षण विद्यार्थ्यांना लोकशाही पद्धतीने समस्या सोडवायला शिकवतं, सामाजिक सहभाग वाढवतं व नागरिकांमध्ये जबाबदारीची भावना निर्माण करतं.

समाजकार्य शिक्षणाची भूमिका :

Patil Social Work College
College Code 225
AKOLA

समाजकार्य शिक्षण केवळ रोजगाराचे साधन नसून ते समाजाच्या परिवर्तनाचे माध्यम आहे. हे शिक्षण विद्यार्थ्यांमध्ये मानवी अधिकारांविषयी जागरूकता निर्माण करतं.
समाजातील वंचित घटकांना न्याय मिळवून देण्यासाठी आवश्यक कौशल्य व दृष्टीकोन विकसित करतं.
समाजकार्यकर्त्यांना व्यावसायिक पद्धतीने सामाजिक प्रश्न हाताळण्याचे प्रशिक्षण मिळतं.
लोकशाही व सामाजिक न्याय यांची सांगड घालून सर्वसमावेशक विकासाची संधी उपलब्ध करून देतं.

भारतीय संदर्भातील समाजकार्य शिक्षण :

भारतातील समाजकार्य शिक्षण हे भारतीय परिस्थितीशी निगडीत आहे. ग्रामीण भागातील गरीबी, बेरोजगारी, महिला व बालकांचे प्रश्न, आरोग्य समस्या, व्यसनाधीनता, शहरी भागातील झोपडपट्ट्या, स्थलांतर, पर्यावरणीय प्रश्न अशा विविध समस्या भारतीय समाजात आहेत. समाजकार्य शिक्षण या समस्या अभ्यासक्रमाद्वारे विद्यार्थ्यांपर्यंत पोहोचवतं. तसेच क्षेत्रीय कार्य, प्रशिक्षण शिबिरे, संशोधन प्रकल्प, स्वयंसेवी संस्थांशी जोडलेले अनुभव यांमुळे विद्यार्थ्यांना प्रत्यक्ष सामाजिक परिस्थिती समजते.

आधुनिक आव्हाने व संधी :

आजच्या काळात समाजकार्य शिक्षणासमोर अनेक आव्हाने आहेत.

* जागतिकीकरणामुळे वाढणारी आर्थिक विषमता
* तंत्रज्ञानामुळे उद्भवणारे नवे सामाजिक प्रश्न
* बेरोजगारी, स्थलांतर, मानसिक ताण
* पर्यावरणीय संकटे

या आव्हानांना सामोरे जाण्यासाठी समाजकार्य शिक्षणाचे स्वरूप बदलत आहे. डिजिटल पद्धतीने शिक्षण, ई-गव्हर्नन्स, CSR उपक्रम, शाश्वत विकास या नव्या दिशांमध्ये समाजकार्याला संधी उपलब्ध होत आहेत.

निष्कर्ष :

समाजकार्य शिक्षण हे फक्त व्यावसायिक प्रशिक्षण नसून सामाजिक परिवर्तनाचे प्रभावी साधन आहे. सामाजिक न्याय, समानता व लोकशाही मूल्य वृद्धीसाठी समाजकार्य शिक्षणाची आवश्यकता अत्यंत महत्त्वाची आहे. हे शिक्षण विद्यार्थ्यांमध्ये सेवाभाव, संवेदनशीलता व सामाजिक बांधिलकी निर्माण करतं. समाजातील दुर्बल घटकांचा विकास, असमानतेचे निर्मूलन, लोकशाही प्रक्रियेत सहभाग आणि सर्वसमावेशक विकास या दृष्टीने समाजकार्य शिक्षणाचे योगदान अतिशय मौल्यवान आहे.

संदर्भ :

1) जातिभेद सामाजिक न्याय व समानते वरील मूलभूत ग्रंथ, डॉ. बी आर आंबेडकर
2) समाजकार्य शिक्षण व सामाजिक न्याय, एम एस गोरे
3) सामाजिक धोरणे व न्याय, एस एन दुबे

Smt. P.D. Patil Social Work College, Khadki [illegible]
College Code 225

Scanned with OKEN Scanner

Impact Factor-8.632 (SJIF) ISSN-2278-9308

B.Aadhar

Single Blind Peer-Reviewed & Refereed Indexed

Multidisciplinary International Research Journal

October - 2025

ISSUE No - (DXXX) 530

Social Work Interventions for Sustainable Development: Opportunities & Challenges

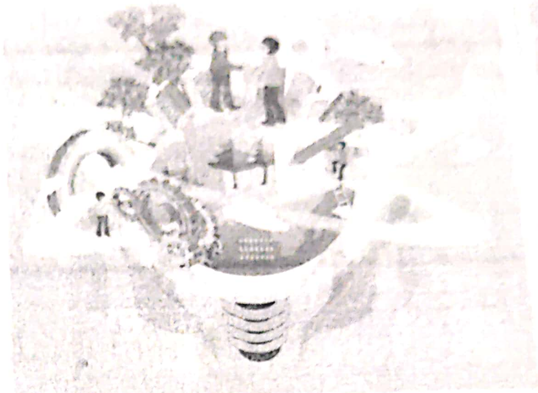

Chief Editor
Dr.Virag S. Gawande
Director
Aadhar Social
Research & Development
Training Institute Amravati

Executive Editor
Dr. Narhari G. Patil

Editor
Dr. Ambadas Kardile

Jawaharlal Nehru College of Social Work
CIDCO, Nanded, Maharashtra 431603

This Journal is indexed in :
- Scientific Journal Impact Factor (SJIF)
- Cosmos Impact Factor (CIF)
- International Impact Factor Services (IIFS)

Volume C

For Details Visit To : www.aadharsocial.com

Aadhar Publications

P.D. Patil Social Work College
College Code
225

Scanned with OKEN Scanner

Impact Factor - (SJIF) - [illegible] ISSN - 2278-9308

B.Aadhar

Single Blind Peer Reviewed & Refereed Indexed Multidisciplinary International Research Journal

October - 2025

ISSUE No - [illegible]

Social Work Interventions for

Sustainable Development: Opportunities & Challenges

Prof. Virag S. Gawande
Chief Editor
Director
Aadhar Social Research & Development Training Institute, Amravati

Dr. [illegible]
Executive Editor
[illegible] College of Social Work
[illegible]

Dr. [illegible]
Editor
[illegible] College of Social Work
[illegible]

Aadhar International Publication

For Details Visit To : [illegible]

© All rights reserved with the authors & publisher

ISSN : 2278-9308
October 2025

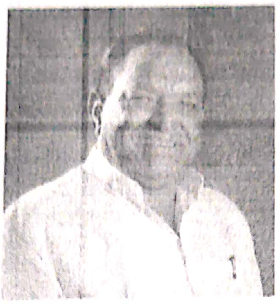

शुभेच्छा संदेश

श्री. सेवादास शिक्षण प्रसारक मंडळ, नांदेड संचलित जवाहरलाल नेहरु समाजकार्य महाविद्यालय व संशोधन केंद्र, नांदेड आणि महाराष्ट्र असोसिएशन ऑफ सोशल वर्क एज्युकेटर्स (मास्वे) यांच्या संयुक्त विद्यमाने "शाश्वत विकासासाठी समाज कार्य हस्तक्षेप : संधी व आव्हाने" या विषयावर दि. 07 ऑक्टोबर 2025 रोजी राज्यस्तरीय चर्चासत्र आयोजित करीत असल्याबाबत मला मनस्वी आनंद होत आहे.

संयुक्त राष्ट्राने 2030 पर्यंत साध्य करावयाची 17 शाश्वत विकास उद्दिष्टे स्विकारलेली आहेत. ही शाश्वत विकास उद्दिष्टे साध्य करण्यामध्ये समाजकार्य शिक्षण महत्वपूर्ण आहे. कारण समाजकार्य हा फक्त सेवाभाव नसून सामाजिक परिवर्तनाचा मार्ग आहे. ग्रामीण विकास, महिला व बालकल्याण, आरोग्य, शिक्षण, पर्यावरण संवर्धन या सर्व क्षेत्रांत समाजकार्यकर्त्यांची सक्रिय भूमिका ही शाश्वत विकासाची किल्ली ठरू शकते.

सदरील चर्चासत्रामध्ये महाराष्ट्र राज्यातील विविध भागातून सहभागी होणारे सर्व प्राचार्य, संसाधन व्यक्ती, प्राध्यापक, स्वयंसेवी संस्था प्रतिनिधी, संशोधक व विद्यार्थी या सर्वांचे संस्थेच्या वतीने मन:पूर्वक हार्दिक स्वागत करतो.

चर्चासत्र यशस्वीतेसाठी मन:पूर्वक शुभेच्छा ...!

कर्मयोगी डॉ. नानासाहेब जाधव
संस्थापक अध्यक्ष,
श्री. सेवादास शिक्षण प्रसारक मंडळ, नांदेड

Scanned with OKEN Scanner

	प्रथेतून शाश्वत विकास उद्दिष्टांची पूर्तता — जाधव विठ्ठल रामनाथ	
18	समाजकार्य शिक्षणाच्या अभ्यासक्रम आणि क्षेत्र कार्यातील आव्हाने: मराठवाडा विभागाचा सखोल अभ्यास — ओंकार बसलिंग मठपती	79
19	सामाजिक कार्यकर्त्यांच्या कौशल्य वृद्धीत माहिती तंत्रज्ञान व डिजिटल संसाधनांचे योगदान — डॉ. योगेश विश्वनाथ अंबुलगेकर	86
20	प्रकल्पग्रस्त विस्थापितांचे पुनर्वसन आणि समाजकार्य हस्तक्षेप: एक अभ्यास — हळदे दत्तात्रय संभाजीराव	89
21	सुदृढ सामाजिक व मानसिक आरोग्यात समाजकार्याचे विविध पैलू — डॉ. केशव आलगुले	99
22	भावनिक बुद्धिमत्ता आणि व्यावसायिक यश — डॉ. दिनेश ढेंगळे	102
23	शाश्वत विकासासाठी मुलभूत विज्ञानातील आव्हाने: एक विश्लेषणात्मक अभ्यास — श्री. सुधाकर उत्तमराव राठोड	104
24	महिला सरपंच व शाश्वत लोकशाही शासनः सामाजिक न्याय आणि ग्रामीण विकासाचा समतोल — शुभांगी प्रभाकर जावळे	108
25	बालकामगार एक सामाजिक समस्या व समाज कार्यकर्त्यांची भूमिका — डॉ. केतन गौतम वाकोडे,	113
26	ग्रामीण महिलांच्या घरावरील उज्वला गॅस योजनेचा सामाजिक-आर्थिक परिणाम — अनुजा अशोकराव कांडलीकर	115
27	महिला सक्षमीकरण :- भारतीय महिलांचा पुढाकार आणि जागतिक प्रभाव — उषा मनोहर काटे	121
28	बांधकाम क्षेत्रातील महिलाकामगारांच्यासामाजिकसमस्या आणि उपाययोजना — व्यंकटेश अशोक हंगरगे , डॉ. दिनेश शिवाजी मौने	125
29	लैंगीक समानता महिला सक्षमीकरणः समाजकार्य दृष्टीकोन — डॉ. प्रविण कोहळे	130
30	ग्रंथालयातील डिजिटल प्रणालींचा उपयोग: उपभोक्ता सहभाग व समाजकार्य शिक्षणातील हस्तक्षेप — श्री. रामदास निळकंठ काळे, डॉ. बोबडे ए. आर	133
31	सामाजिक जागरूकता में हिंदी भाषा का योगदान — डॉ. बालाजी महाळंकर	137
32	मराठी स्त्रीवादी साहित्यातील स्त्री-सक्षमीकरणाची बदलती संकल्पना आणि समाजकार्याची भूमिका — प्रा. संजीवकुमार श्रीमंतराव माने	141
33	लैंगिक समानता एवं महिला सक्षमीकरण के संदर्भ में समकालीन हिंदी कहानियों का	147

Social Work College
College Code

B.Aadhar' International Peer-Reviewed Indexed Research Journal
Impact Factor -(SJIF) -8.632, Issue NO, (DXXX) 530 -C
ISSN : 2278-9308
October 2025

बालकामगार एक सामाजिक समस्या व समाज कार्यकर्त्यांची भूमिका

डॉ. केतन गौतम वाकोडे,
(सहाय्यक प्राध्यापक)
मोबाईल नं.-9960467197 ई-मेल आयडी- ketanwakode@gmail.com
श्रीमती पंचफुलादेवी पाटील समाजकार्य महाविद्यालय, खडकी, अकोला

बालकामगार ही भारतातील एक गंभीर सामाजिक समस्या आहे. शिक्षणाचा अभाव, गरिबी, बेरोजगारी, कर्जबाजारीपणा, तसेच सामाजिक असमानता या कारणांमुळे अनेक बालकं आपल्या बालपणाचा आनंद गमावून मजुरीच्या कामात गुंततात. बालकाम हे केवळ त्यांच्या शारीरिक व मानसिक विकासाला बाधक ठरत नाही, तर समाजाच्या नैतिक मूल्यांनाही धक्का पोहोचवते.

भारतातील समाजरचनेत बालकाला देवाचा अवतार मानले जाते. परंतु वास्तवात अनेक मुले आपल्या बालपणापासूनच श्रमाच्या जंजीरात अडकलेली दिसतात. "बालकामगार" ही केवळ आर्थिक नाही तर सामाजिक, नैतिक आणि मानवी हक्कांशी निगडित गंभीर समस्या आहे. समाजाच्या सर्वांगीण विकासात बालकांचे बालपण व शिक्षण महत्त्वाचे घटक आहेत. त्यामुळे बालकामगार निर्मूलन हे सामाजिक कार्यकर्त्यांचे एक महत्त्वाचे कर्तव्य ठरते.

बालकामगाराची संकल्पना

बालकामगार म्हणजे असे बालक (साधारणतः १४ वर्षाखालील मुले) जे आपले बालपण गमावून मजुरीच्या कामात गुंतलेले असतात. ही मुले शाळेत जाण्याऐवजी काम करून उपजीविका करतात. हे काम अनेकदा शारीरिक, मानसिक व भावनिक दृष्ट्या त्रासदायक असते.

भारतात "बालकामगार प्रतिबंध व विनियमन अधिनियम, 1986" नुसार १४ वर्षाखालील मुलांना धोकादायक उद्योगांमध्ये कामावर ठेवणे गुन्हा मानला आहे.

अठराव्या शतकापूर्वी सर्व देशांत शेती हा लहान प्रमाणावरील किंवा कौटुंबिक असा सार्वत्रिक व्यवसाय असे. शेतकऱ्यांच्या गरजा भागविण्याकरता खेड्यातील लोक शेतीला पूरक असे इतर उद्योग करीत असत, शेतीत व या पूरक उद्योगात मुलांना कामाला लावले जाई. कुटुुंबातील मुले उद्योगाचे शिक्षण घेत; परंतु त्यामुळे त्यांचे शालेय शिक्षण होत नसे व त्या कौटुंबिक व्यवसायात त्यांची पिळवणूक होई.

औद्योगिक क्रांतीच्या प्रारंभापासून या समस्येचा उगम झाला, त्याला कारणही तसेच घडले. १७६० नंतर प्रथम इंग्लंडमध्ये मोठ्या प्रमाणात कुळांना शेतावरून हाकलून दिले गेले. त्यामुळे अर्थातच ती हजारो कुटुंबे बेघर झाली. याच सुमारास इंग्लंडमध्ये निरनिराळ्या उद्योगांचे कारखाने उभे राहिले व बेकारांना काम मिळाले. मिळालेल्या मजुरीवर काम करण्याची, तेही अठरा-अठरा तास, वेळ आली. कुटुंबाचे उत्पन्न कमी, त्यामुळे मुलांना कामाला लावले जाऊ लागले.बालकामगार समस्येची सुरुवात येथूनच झाली. स्वातंत्र्यपूर्वकाळात भारतात चहा, कॉफी, रबर इ. मळ्यांच्या व्यवसायात अगदी लहान वयापासून मुले काम करीत. याविषयी कायदा करण्यात आला व बारा वर्षाखालील मुलाना कामगार म्हणून न घेण्याची तरतूद केली गेली. खाणीविषयीच्या कायद्यात १२ वर्षाखालील मुलाना काम देऊ नये असे बंधन घालण्यात आले. ही मर्यादा १९३५ च्या कायद्याने १५ वर्ष केली व तिची अंमलबजावणी सर्तर होत आहे.

आज ही फटाके तयार करण्यासाठी, सतरंज्या विणणे, हाटेलमध्ये वेटर अशी कामे मुलांना दिली जात आहेत. जरीचे भरतकाम, सोनारकाम यासाठीही या मुलांचा उपयोग करून घेतला जातो. असंघटित उद्योगात लहान मुलांना काम दिले जाते.मुले जेथे काम करतात, तिथली परिस्थिती फारशी चांगली नसते, कारखान्यात, हॉटेलच्या भटारखान्यात काम करणाऱ्या मुलाना कोंदट जसं शक्य नसते. महाराष्ट्रात परराज्यांतून आलेल्यामुलांची तर अतिशय पिळवणूक केली जाते.

P.D. Patil Social Work College
College Code
225

बालकामगाराची व्याख्या

बालकामगार म्हणजे — १४ वर्षांखालील मुलांमार्फत कोणत्याही प्रकारचे शारीरिक अथवा मानसिक श्रम करून घेणे, जे त्यांच्या आरोग्य, शिक्षण व सर्वांगीण विकासास अपायकारक ठरते.

बालकामगाराचे परिणाम

1. शारीरिक हानी: आरोग्य बिघडते, पोषणाचा अभाव.
2. मानसिक हानी: भय, असुरक्षितता, आत्मविश्वासाचा अभाव.
3. शैक्षणिक मागासलेपण: शिक्षण थांबते, भविष्य अंधारात जाते.
4. सामाजिक अन्याय: मुलांना वंचित वर्गात ढकलले जाते.
5. आर्थिक चक्र कायम राहते: गरीब पिढ्या गरीबच राहतात.

कायदे आणि सरकारी उपाय

1. बालकामगार (प्रतिबंध आणि नियमन) अधिनियम, 1986
2. काही उद्योगांमध्ये बालकामावर बंदी.
3. बालहक्क कायदा (2005)
4. बालकांना शोषण, अत्याचार, आणि दुर्लक्षापासून संरक्षण.

मोफत व सक्तीचे शिक्षण कायदा, 2009 (RTE Act)

5. 6 ते 14 वयोगटातील मुलांना मोफत शिक्षणाचा हक्क.
6. राष्ट्रीय बालकामगार प्रकल्प (NCLP):
   बालकामगारांना मुक्त करून शिक्षण व कौशल्य प्रशिक्षण देणे.

समाजकार्यकर्त्याची भूमिका

समाजकार्यकर्ता या समस्येत अत्यंत महत्त्वाची भूमिका बजावतो.

जागृती निर्माण करणे:

– पालक, शाळा व समाजात बालकामाचे दुष्परिणाम समजावणे.

शिक्षणाकडे पुनर्वसन:

– काम करणाऱ्या मुलांना शिक्षण प्रणालीत परत आणणे.

सरकारी योजनांबद्दल माहिती देणे:

– पालकांना शिष्यवृत्ती, मोफत शिक्षण, बालसंरक्षण योजना सांगणे.

संशोधन व धोरणनिर्मिती:

– क्षेत्रीय अभ्यास करून सरकारला योग्य सूचना देणे.

एनजीओंसह सहकार्य:

– 'चाइल्ड लाईन', 'सेव्ह द चिल्ड्रन', 'CRY' अशा संस्थांबरोबर काम करणे.

कायद्याची अंमलबजावणी:

– बालकामगार विरोधी कायद्यांचे पालन व्हावे यासाठी स्थानिक प्रशासनासोबत काम करणे.

कौटुंबिक सक्षमीकरण:

– पालकांना स्वावलंबी करण्यासाठी व्यावसायिक प्रशिक्षण देणे.

निष्कर्ष

बालकामगार ही केवळ आर्थिक नव्हे तर नैतिक व सामाजिक समस्या आहे. समाजकार्यकर्त्यांनी समाज, सरकार आणि स्वयंसेवी संस्था यांच्यात समन्वय साधून बालकांना त्यांच्या हक्काचे बालपण, शिक्षण आणि सुरक्षित भविष्य देणे हेच खरे समाजकार्य होय.

Smt. P.D. Patil Social Work College, College Code 225, Khadki, AKOLA

Scanned with OKEN Scanner

Impact Factor-8.632 (SJIF) ISSN-2278-9308

B.Aadhar

Single Blind Peer-Reviewed & Refereed Indexed

Multidisciplinary International Research Journal

October - 2025

ISSUE No - (DXXX) 530

Social Work Interventions for Sustainable Development: Opportunities & Challenges

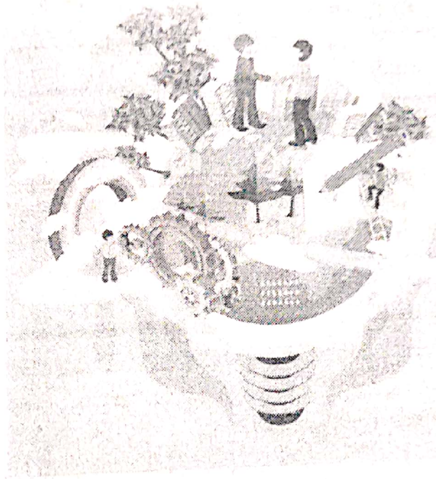

Chief Editor
Dr. Virag S. Gawande
Director
Aadhar Social
Research & Development
Training Institute Amravati

Executive Editor
Dr. Narhari G. Patil

Editor
Dr. Ambadas Kardile

Jawaharlal Nehru College of Social Work
CIDCO, Nanded, Maharashtra 431603

Volume C

This Journal is indexed in :
- Scientific Journal Impact Factor (SJIF)
- Cosmos Impact Factor (CIF)
- International Impact Factor Services (IIFS)

For Details Visit To : www.aadharsocial.com

Aadhar Publications

Smt. P.D. Patil Social Work ... College Code 225

Scanned with OKEN Scanner

INDEX

No.	Title of the Paper	Authors' Name	Page No.
1	Bridging the Gap: The Critical Role of Social Work in Mitigating Flood Vulnerability and Promoting Sustainable Development in Marathwada, Maharashtra	Dr. Kisan Anna Shingare	1
2	Role of CSR in Environmental Sustainability	Dr. RaviKumar Ramlu Vidule, Dr. Ashok B. Gawate	6
3	Usefulness Of Social Work Interventions To Prevent Sickle Cell Disease (Special reference from Nandurbar district at Maharashtra state)	Mr.Nitin W.Tayade. , Prof.Dr.S.I.Kumbhar	12
4	Environmental Issues, Disaster Management, and Social Work Intervention	Prof.Chetan Ramesh Jadhav.	16
5	Mental Health System in India and Role of Social Workers in Old Age Population.	Savita B.Chavhan	20
6	Dystopian Literature and Social Control	More J.G.	24
7	Sustainable Development through Corporate Social Responsibility, Voluntary Organizations, and Government Partnerships	Asst.Prof.Ashwin B Kakade	27
8	Role of Social Work Education to increase Democratic Values, Social Justice and Equality.	Asst. Prof.Uddhav S. Bankar	31
9	सामाजिक बदलातून शाश्वत विकासाकडे : एक अभ्यास	डॉ. पूर्णिमा नारायण मंधानी	35
10	क्षेत्रकार्य प्रशिक्षणाची शाश्वत विकासाकडे वाटचाल	डॉ. चंद्रकांत सुधाकर गांगुर्डे	42
11	शाश्वत विकासामात समाजकार्याची भूमिका	गोपाळ हनुमंत बडगिरे	46
12	सामाजिक न्याय, समानता, लोकशाही मुल्य वृद्धीसाठी समाजकार्य शिक्षणाची आवश्यकता	प्रा. डॉ.अर्चना नारायण धर्मे	53
13	सामाजिक आणि मानसिक क्षेत्रातील समाजकार्याच्या भूमिका	प्रा प्रा. नवनाथ बंकट बडे	55
14	भारतातील शाश्वत विकास ध्येय वस्तुस्थितिचे विश्लेषण	चव्हाण उदयराज चंदन	61
15	सामाजिक व मानसिक आरोग्य क्षेत्रातील समाज कार्याची भूमिका	श्री.ज्ञानेश्वर बाबुराव साबळे	66
16	हिंगोली जिल्ह्यातील हळद उत्पादन व उत्पन्नाचा अभ्यास	विठ्ठल दत्तराव कदम, डॉ.डी.के. मगर	72
17	महाराष्ट्र ग्राम सामाजिक परिवर्तन अभियान: समाजकार्य संशोधन, नवोन्मेष व आदर्श		76

Smt. P.D. Patil Social Work College, College Code 225

Scanned with OKEN Scanner

B.Aadhar' International Peer-Reviewed Indexed Research Journal
Impact Factor -(SJIF) –8.632, Issue NO. (DXXX) 530 -C
ISSN : 2278-9308 October 2025

सामाजिक आणि मानसिक क्षेत्रातील समाजकार्याच्या भूमिका

प्रा प्रा. नवनाथ बंकट बडे
(सहाय्यक प्राध्यापक)
मोबाईल नं. 9850130221 ईमेल - badenb11@gmail.com
श्रीमती पंचफुलादेवी पाटील समाजकार्य महाविद्यालय, खडकी, अकोला

प्रस्तावना :

मानव हा सामाजिक प्राणी आहे. तो समाजाशिवाय जगू शकत नाही. प्रत्येक व्यक्तीचे जीवन समाजाच्या चौकटीत, कुटुंब, गट, संस्था आणि विविध सामाजिक प्रणालींमध्ये घडत असते. या प्रक्रियेत त्याला सामाजिक तसेच मानसिक समस्या उद्भवतात. समाजकार्य ही अशी व्यावसायिक सेवा आहे जी व्यक्ती, कुटुंब, गट आणि समाजाला त्यांच्या अडचणींवर मात करण्यासाठी मदत करते आणि त्यांना सक्षम बनवते. समाजकार्याचे कार्यक्षेत्र खूप व्यापक असून त्यामध्ये सामाजिक तसेच मानसिक क्षेत्रातील कार्य विशेष महत्त्वाचे मानले जाते. सामाजिक कार्यकर्ता केवळ समस्यांचे निराकरण करणारा नसून तो एक मार्गदर्शक, सहाय्यक, सल्लागार आणि परिवर्तनाचा वाहक असतो.

समाजकार्याच्या अभ्यासक्रमात सामाजिक व मानसिक क्षेत्रातील कार्याला विशेष प्राधान्य दिले जाते कारण दोन्ही क्षेत्र एकमेकांशी निगडित आहेत. समाजातील असमानता, गरीबी, शोषण, बेरोजगारी यांसारख्या सामाजिक समस्या मानसिक ताणतणाव निर्माण करतात, तर मानसिक असंतुलनामुळे व्यक्ती स्वतःच्या आयुष्यात आणि समाजात योग्य रीतीने कार्य करू शकत नाही. या दोन्ही समस्यांना हाताळणे हे समाजकार्याचे मुख्य ध्येय होय.

समाजकार्याची संकल्पना आणि उद्दिष्टे :

समाजकार्य म्हणजे व्यावसायिक पद्धतीने व्यक्ती, गट, कुटुंब व समाजाशी संवाद साधून त्यांना त्यांच्या समस्यांवर मात करण्यासाठी मदत करणे, त्यांची क्षमता विकसित करणे आणि समाजाच्या मुख्य प्रवाहात आणणे. समाजकार्याची मुख्य उद्दिष्टे म्हणजे सामाजिक न्याय, समान संधी, समानता, मानवी हक्कांचा आदर, व्यक्तिमत्त्व विकास. आत्मनिर्भर आणि समाजातील दुर्बल घटकांना सशक्त करणे.

संशोधनचा उद्देश :

1. सामाजिक आणि मानसिक क्षेत्रातील समाज कार्यकर्त्यांची कार्यप्रणाली समजून घेणे.
2. मानसिक आजार असलेल्या व्यक्तींना समाजात पुनःस्थापन करण्यासाठीच्या प्रयत्नांचे विश्लेषण करणे.
3. समाजात मानसिक आरोग्याबाबत जनजागृती करण्यातील समाज कार्यकर्त्यांची भूमिका तपासणे.
4. सामाजिक समस्यांशी संबंधित मानसिक त्रास आणि त्या संदर्भातील उपाययोजना शोधणे.

संशोधन अध्ययन पद्धती :

प्रस्तुत संशोधन पत्रिकेत द्वितीय स्त्रोतांचा उपयोग करण्यात आलेला असून त्यात प्रामुख्याने निरीक्षण पुस्तके मासिके लेख इंटरनेट आणि नियतकालिके यांचा संदर्भात घेण्यात आलेला आहे या आधारे संबंधित विषयांचे मांडणी करण्यात आलेले आहे

सामाजिक क्षेत्रातील समाजकार्य:

सामाजिक क्षेत्र म्हणजे समाजात निर्माण होणाऱ्या समस्या, अडचणी, संघर्ष आणि त्यावरील उपाययोजना. यात गरीबी, बेरोजगारी, जातीयता, लिंगभेद, बालमजुरी, व्यसनाधीनता, महिलांवरील अत्याचार, वृद्धांची उपेक्षा, अपंगांचे प्रश्न, स्थलांतर, शहरीकरण, पर्यावरणीय संकटे इत्यादींचा समावेश होतो. समाजकार्य या सर्व समस्यांवर विविध समाजकार्याच्या पद्धती, तंत्रे, कौशल्य आणि तत्त्वज्ञान यांच्या साह्याने कार्य करते.

१) गरीबी निर्मूलन :

Smt. P.D. Patil Social Work College College Code 225 AKOLA

Scanned with OKEN Scanner

ISSN : 2278-9308
October 2025

गरिबी ही भारतातील सर्वात मोठी सामाजिक समस्या आहे. गरीब व्यक्तींना अन्न, वस्त्र, निवारा, आरोग्य व शिक्षणाच्या मूलभूत गरजा पूर्ण होत नाहीत. समाजकार्यकर्ते स्वयंसेवी संस्थांमार्फत गरीब कुटुंबांना शासकीय योजनांची माहिती देतात, स्वयंसाहाय्य गट तयार करतात, रोजगाराभिमुख प्रशिक्षण आयोजित करतात आणि समुदाय विकास कार्यक्रम राबवतात. या सर्व साधनांच्या आधारे समाजकार्य समाजाचे जीवनमान सुधारण्यासाठी आणि उंचावण्यासाठी कार्य करते.

२) बेरोजगारी :

बेरोजगारी म्हणजे काय ज्या स्थितीत काम करण्याची इच्छा आणि क्षमता असूनही व्यक्तीला रोजगार मिळत नाही, त्या स्थितीला बेरोजगारी (Unemployment) असे म्हणतात. बेरोजगारीमुळे तरुणांमध्ये निराशा, व्यसनाधीनता व गुन्हेगारी वाढते. समाजकार्यकर्ते कौशल्य विकास कार्यक्रम, करिअर मार्गदर्शन, लघुउद्योग प्रशिक्षण यांद्वारे बेरोजगारांना सक्षम आणि आर्थिक दृष्टिकोनातून स्वावलंबी बनवतात.

३) महिला सक्षमीकरण :

महिला सक्षमीकरण म्हणजे महिलांना त्यांच्या जीवनातील निर्णय स्वयंपूर्णपणे घेण्याची, सामाजिक-आर्थिक व राजकीय क्षेत्रात समान सहभाग घेण्याची क्षमता प्राप्त करून देणे. याचा उद्देश म्हणजे — समानता, आत्मविश्वास आणि स्वावलंबन निर्माण करणे. महिलांवर होणारे अत्याचार, बालविवाह, हुंडा प्रथा, लैंगिक छळ या समस्या आजही विद्यमान आहेत. NGO, सरकारी संस्था व समाजकार्य विभागांच्या माध्यमातून महिला कल्याण कार्यक्रम राबविणे. समाजकार्यकर्ते महिला बचत गट, आत्मसुरक्षा प्रशिक्षण, आरोग्य शिबिरे व कायदेशीर सल्ला यांद्वारे महिलांचे सक्षमीकरण करतात.

४) बालकांचे प्रश्न :

बालक हे कोणत्याही समाजाचे भविष्य असतात. परंतु अनेक बालक गरिबी, अशिक्षण, अत्याचार, बालमजुरी, आरोग्य समस्या. बालमजुरी, बालविवाह, निरक्षरता, पोषणाचा अभाव अशा अनेक अडचणींना सामोरे जातात. व्यावसायिक समाजकार्य (Professional Social Work) या समस्या ओळखून संरक्षण, पुनर्वसन आणि विकासात्मक दृष्टिकोनातून कार्य करते. अंगणवाडी केंद्रे, शाळा व बालकल्याण संस्था या ठिकाणांच्या माध्यमातून कार्य करतात. मुलांना शिक्षण, आरोग्य सेवा व संरक्षण मिळवून देण्यासाठी व्यावसायिक समाजकार्य प्रयत्न करते.

५) वृद्धांचे प्रश्न :

वृद्ध म्हणजे 60 वर्षांवरील व्यक्ती. आधुनिक समाजरचनेमुळे संयुक्त कुटुंबांची विघटन, औद्योगिकीकरण, स्थलांतर, आणि जीवनशैलीतील बदल यामुळे वृद्धांना सामाजिक, आर्थिक आणि मानसिक समस्या भेडसावतात. व्यावसायिक समाजकार्य या समस्यांकडे संवेदनशील, पुनर्वसनात्मक आणि सक्षमीकरणाच्या दृष्टिकोनातून पाहते. वृद्धापकाळात सामाजिक एकाकीपणा, आर्थिक असुरक्षितता, आरोग्य समस्या, मानसिक समस्या, घरगुती अत्याचार व दुर्लक्ष, कायदेशीर व सामाजिक संरक्षणाचा अभाव जास्त जाणवतात. समाजकार्यकर्ते वृद्धाश्रम, दिवस देखभाल केंद्रे, आरोग्य तपासणी शिबिरे, समुपदेशन, पुनर्वसनात्मक भूमिका (Rehabilitative Role), विकासात्मक भूमिका, सेवा पुरवून वृद्धांना मानसिक आधार देतात.

व्यावसायिक समाजकार्य वृद्धांना आदर, सन्मान आणि आत्मनिर्भर जीवन देण्यावर भर देते. समाजकार्याचे मूल्य — सेवा, सामाजिक न्याय, मानवी सन्मान आणि सहभाग — यांच्या आधारे समाजकार्यकर्ता वृद्धांच्या समस्या समजून घेऊन, त्यांचे पुनर्वसन आणि सक्षमीकरण घडवतो

६) अपंगांचे प्रश्न :

"दिव्यांग" म्हणजे अशी व्यक्ती ज्यांना शारीरिक, मानसिक, बौद्धिक किंवा संवेदनक्षम अडचणींमुळे दैनंदिन जीवनात मर्यादा येतात. भारतीय कायद्यानुसार (अपंग व्यक्तींचे अधिकार अधिनियम, 2016) 21 प्रकारचे अपंगत्व मान्य आहेत. व्यावसायिक समाजकार्य या समस्यांकडे मानवी हक्क, समान संधी आणि सक्षमीकरणाच्या दृष्टिकोनातून पाहते. अपंग व्यक्तींना समाजात अजूनही दुय्यम वागणूक दिली जाते. समाजकार्यकर्ते अपंगांच्या शिक्षण, रोजगार,

D. Patil Social Work Colle
Code
Scanned with OKEN Scanner

आरोग्य, सामाजिक भेदभाव, वाहतूक व वास्तू अडथळे, आणि पुनर्वसनासाठी प्रयत्न करतात. विशेष शाळा, कौशल्य प्रशिक्षण केंद्रे व शासकीय योजनांशी जोडून त्यांना सक्षम बनवतात.

व्यावसायिक समाजकार्य- संरक्षणात्मक भूमिका, दिव्यांगांच्या हक्कांबाबत जागृती करणे. "अपंग व्यक्तींचे अधिकार अधिनियम, 2016" व "राष्ट्रीय दिव्यांग धोरण, 2006" यांची अंमलबजावणी सुनिश्चित करणे. उपचारात्मक भूमिका. (Therapeutic Role) समुपदेशन, (Counselling) द्वारे मानसिक आधार देणे, कुटुंबीयांमध्ये स्वीकारभाव निर्माण करणे. पुनर्वसनात्मक भूमिका (Rehabilitative Role) शिक्षण, रोजगार व सामाजिक पुनर्स्थापनेचे प्रयत्न. व्यावसायिक प्रशिक्षण केंद्रे व विशेष शाळांशी समन्वय. विकासात्मक भूमिका (Developmental Role) दिव्यांग व्यक्तींना स्वयंरोजगार, कौशल्य प्रशिक्षण देणे. SHG (Self Help Group), NGO आणि शासन योजनांद्वारे सक्षमीकरण. धोरणात्मक व प्रचारात्मक भूमिका (Advocacy & Policy Role) दिव्यांगांसाठी अनुकूल पायाभूत सुविधा, शिक्षण व आरक्षण धोरणांबाबत शासनाकडे मागण्या. समाजात दिव्यांगांविषयी सकारात्मक दृष्टीकोन विकसित करणे.

महत्त्वाच्या योजना व कायदे- अपंग व्यक्तींचे अधिकार अधिनियम, 2016 दिव्यांगांच्या अधिकारांचे संरक्षण व समान संधी, राष्ट्रीय दिव्यांग वित्त आणि विकास महामंडळ (NHFDC) आर्थिक सहाय्य व उद्यमशीलतेसाठी कर्ज योजना, सुगम भारत अभियान (Accessible India Campaign) सार्वजनिक ठिकाणे व वाहतूक दिव्यांगसुलभ करणे, दीनदयाळ अपंग पुनर्वसन योजना (DDRS) पुनर्वसन व संस्थात्मक सहाय्य, नॅशनल हॅंडिकॅप्ड एम्प्लॉयमेंट स्कीम, दिव्यांगांना रोजगार व प्रशिक्षण संधी

व्यावसायिक समाजकार्य दिव्यांग व्यक्तींकडे दयाभावाने नव्हे तर समानतेच्या आणि सक्षमीकरणाच्या दृष्टिकोनातून पाहते. समाजकार्याचे मूल्य — मानवी सन्मान, सामाजिक न्याय, सेवा व सहभाग — यांच्या आधारे दिव्यांगांना समाजात स्वावलंबी आणि आदराचे स्थान मिळवून देणे हेच खरे उद्दिष्ट आहे.

मानसिक क्षेत्रातील समाजकार्य :

मानसिक समाजकार्य (Psychiatric Social Work) ही समाजकार्याची एक विशेष शाखा आहे जी मानसिक आजाराने ग्रस्त व्यक्तींच्या उपचार, पुनर्वसन आणि सामाजिक पुनर्स्थापनेवर लक्ष केंद्रित करते. यामध्ये समाजकार्यकर्ता वैद्यकीय, मानसशास्त्रीय आणि सामाजिक दृष्टिकोन वापरून रुग्ण, त्याचे कुटुंब आणि समाज यांच्यातील नातेसंबंध सुधारण्याचे कार्य करतो. मानसिक आरोग्य हे व्यक्तीच्या सर्वांगीण विकासासाठी तितकेच आवश्यक आहे जितके शारीरिक आरोग्य. तणाव, नैराश्य, व्यसनाधीनता, आत्महत्येची प्रवृत्ती, कौटुंबिक ताणतणाव, व्यक्तिमत्त्व समस्या या मानसिक समस्या आज प्रचंड वाढल्या आहेत. आधुनिक जीवनशैली, स्पर्धा, बेरोजगारी, शहरीकरण यामुळे मानसिक ताण वाढतो आहे.

१) समुपदेशन (Counselling) :

समुपदेशन (Counselling) म्हणजे एखाद्या व्यक्तीला त्याच्या भावनिक, मानसिक किंवा सामाजिक समस्यांवर उपाय शोधण्यासाठी मार्गदर्शन आणि आधार देणे. हे एक सहकार्यात्मक आणि विश्वासावर आधारित नातं (Helping Relationship) असते — ज्यात समाजकार्यकर्ता क्लायंटला स्वतःचे विचार, भावना आणि निर्णय स्पष्टपणे समजून घेण्यास मदत करतो. समाजकार्यकर्ते शाळा, महाविद्यालये, रुग्णालये, उद्योगसंस्था आणि सामाजिक संस्था येथे समुपदेशन सेवा देतात. विद्यार्थ्यांचे शैक्षणिक ताण, युवकांचे करिअर निवड प्रश्न, कौटुंबिक व वैवाहिक तणाव, व्यसनमुक्ती यासंबंधी मार्गदर्शन करतात.

व्यावसायिक समाजकार्याच्या संदर्भात समुपदेशनाची भूमिका समाजकार्यामध्ये समुपदेशन हे प्रत्येक क्षेत्रात आरोग्य, शिक्षण, कुटुंब, मानसिक आरोग्य, पुनर्वसन, न्यायव्यवस्था — महत्त्वाची भूमिका बजावते. समाजकार्यकर्ता समुपदेशक म्हणून: क्लायंटशी विश्वासपूर्ण नातं निर्माण करतो. क्लायंटच्या भावना, विचार आणि अनुभव समजून घेतो. क्लायंटला स्वतःचे उपाय शोधण्यास मदत करतो (self-help approach). तटस्थता, गोपनीयता आणि आदर या मूल्यांचा अवलंब करतो.

Smt. R.D. Patil Social Work College College Code 225 AKOLA
Scanned with OKEN Scanner

समुपदेशन हे व्यावसायिक समाजकार्याचे मुख्य कौशल्य (Core Skill) आहे. ते व्यक्तीला स्वतःची जाणीव, आत्मविश्वास आणि समस्या सोडविण्याची क्षमता विकसित करून सशक्त बनवते. समाजकार्यकर्ता "मार्गदर्शक नव्हे, तर सहप्रवासी" म्हणून व्यक्तीच्या बदल प्रक्रियेत सहभागी असतो.

२) मनोरुग्णांसाठी सेवा :

मनोरुग्ण (Mentally ill persons) म्हणजे अशा व्यक्ती ज्यांच्या विचार, भावना आणि वर्तनामध्ये असंतुलन निर्माण होऊन त्यांना दैनंदिन जीवन, संबंध आणि निर्णयक्षमतेत अडचणी येतात. व्यावसायिक समाजकार्य या समस्येकडे मानवी हक्क, मानसिक आरोग्य आणि सामाजिक पुनर्वसन या दृष्टिकोनातून पाहते.

व्यावसायिक समाजकार्यकर्त्यांची भूमिका (Role of Social Worker with Mentally Ill Persons) उपचारात्मक भूमिका (Therapeutic Role) समुपदेशन (Counselling) — रुग्णाला भावनिक आधार देणे. डॉक्टर, मानसशास्त्रज्ञ आणि परिचारिका यांच्याशी समन्वय साधणे. उपचार प्रक्रिया समजावून देणे आणि नियमित उपचारासाठी प्रोत्साहन देणे. कुटुंबावर काम (Family Intervention) कुटुंबातील सदस्यांना मानसिक आजाराचे स्वरूप समजावून सांगणे. कुटुंबात स्वीकारभाव आणि सहकार्य निर्माण करणे. पुनर्वसनात्मक भूमिका (Rehabilitation Role) रुग्णाला उपचारानंतर पुन्हा समाजात समाविष्ट करणे. रोजगार प्रशिक्षण, स्वयंरोजगार, कौशल्यविकास उपक्रम राबवणे. समुदायस्तरावर भूमिका (Community Role) मानसिक आरोग्याविषयी जनजागृती मोहीम. ग्रामीण भागात मानसिक आरोग्य सेवा पोहोचविण्यासाठी प्रयत्न करणे. NGO आणि स्थानिक स्वराज्य संस्थांशी समन्वय साधणे. संशोधन व धोरणात्मक भूमिका (Research & Advocacy Role) मानसिक आरोग्य सेवांवर संशोधन करणे. शासनाकडे धोरणात्मक सूचना देणे (policy advocacy). इत्यादी भूमिका व्यावसायिक समाजकार्य करते.

समाजकार्यकर्त्याचे काम म्हणजे — उपचार प्रक्रियेत सहभागी होऊन रुग्ण आणि समाज यांच्यात पूल तयार करणे.मानसिक आजारांनी ग्रस्त व्यक्तींना समाजात बहिष्कृत केले जाते. समाजकार्यकर्ते मानसोपचार तज्ज्ञांसोबत काम करून रुग्णांचे पुनर्वसन करतात. मनोरुग्णालये, डे-केअर सेंटर, पुनर्वसन केंद्रे यामध्ये समाजकार्यकर्त्यांची भूमिका महत्त्वपूर्ण असते.

३) व्यसनमुक्ती :

व्यसन (Addiction) म्हणजे एखाद्या व्यक्तीला दारू, तंबाखू, गांजा, औषधे किंवा इतर कोणत्याही पदार्थाच्या वापरावर शारीरिक व मानसिक अवलंबित्व निर्माण होणे. ही केवळ वैयक्तिक समस्या नसून एक सामाजिक, मानसिक आणि आर्थिक समस्या आहे. व्यावसायिक समाजकार्य (Professional Social Work) या समस्येकडे उपचार, पुनर्वसन आणि सामाजिक पुनर्स्थापनेच्या दृष्टिकोनातून पाहते. मद्यपान, धूम्रपान, अमली पदार्थ यामुळे अनेक कुटुंबे उद्ध्वस्त होत आहेत. समाजकार्यकर्ते व्यसनमुक्ती केंद्रांमध्ये समुपदेशन, गटचर्चा, प्रशिक्षण, कुटुंबाशी संवाद साधून व्यसनाधीनांना नवजीवन देतात.

व्यावसायिक समाजकार्याची भूमिका (Role of Professional Social Work) प्रतिबंधात्मक भूमिका (Preventive Role) शाळा, महाविद्यालये आणि समाजात व्यसनविरोधी जनजागृती मोहीम. युवकांमध्ये आरोग्यदायी सवयी व जीवनमूल्यांचा प्रचार. उपचारात्मक भूमिका (Therapeutic Role) समुपदेशन (Counselling) — व्यक्तीच्या भावनिक आणि मानसिक आधारासाठी. गट उपचार (Group Therapy) — समान अनुभव असलेल्या व्यसनमुक्त व्यक्तींसोबत चर्चा. वैद्यकीय उपचार आणि मानसोपचार तज्ज्ञांशी समन्वय. पुनर्वसनात्मक भूमिका (Rehabilitative Role) व्यसनमुक्तीनंतर पुनःसमाजात समाविष्ट होण्यासाठी मदत. रोजगार, शिक्षण आणि सामाजिक समर्थन मिळवून देणे. कुटुंबाला व्यसनमुक्त व्यक्तीच्या पुनर्वसनात सहभागी करणे. संशोधन व धोरणात्मक भूमिका (Research & Advocacy Role) व्यसनाच्या कारणांवर आणि सामाजिक परिणामांवर संशोधन. सरकार व NGO कडे व्यसनमुक्तीसाठी धोरणात्मक सूचना देणे.

Patil Social Work College ... Code

Scanned with OKEN Scanner

४) आत्महत्या प्रतिबंध :

आत्महत्या (Suicide) म्हणजे एखाद्या व्यक्तीने जाणूनबुजून स्वतःचे जीवन संपविण्याचा प्रयत्न करणे. ही केवळ वैयक्तिक समस्या नसून मानसिक, सामाजिक, आर्थिक आणि कौटुंबिक घटकांशी निगडित एक गंभीर सामाजिक समस्या आहे. व्यावसायिक समाजकार्य या समस्येकडे मानसिक आरोग्य, सामाजिक समर्थन आणि सक्षमीकरणाच्या दृष्टिकोनातून पाहते.नैराश्यामुळे अनेक युवक आत्महत्या करतात. समाजकार्यकर्ते हेल्पलाइन सेवा, तणाव व्यवस्थापन शिबिरे, समुपदेशन आणि मानसिक आरोग्यविषयक जनजागृतीद्वारे आत्महत्या प्रतिबंधासाठी काम करतात.

व्यावसायिक समाजकार्याची भूमिका (Role of Professional Social Work in Suicide Prevention)

1 प्रतिबंधात्मक भूमिका (Preventive Role) शाळा, महाविद्यालये आणि कार्यस्थळांवर मानसिक आरोग्य जनजागृती. ताण-व्यवस्थापन, आत्मविश्वास आणि जीवनकौशल्य प्रशिक्षण (Life Skills Training). आत्महत्येची चिन्हे (Warning Signs) ओळखणे आणि योग्य वेळी हस्तक्षेप करणे.

2 उपचारात्मक भूमिका (Therapeutic Role) समुपदेशन (Counselling) – भावनिक आधार आणि सुरक्षित वातावरण देणे. आत्महत्येचा प्रयत्न केलेल्या व्यक्तीचे क्रायसिस इंटरव्हेन्शन (Crisis Intervention). कुटुंबीयांना परिस्थिती समजावून घेण्यासाठी कुटुंब समुपदेशन.

3 पुनर्वसनात्मक भूमिका (Rehabilitative Role) आत्महत्येचा प्रयत्न करणाऱ्या व्यक्तींना पुन्हा समाजात समाविष्ट करणे.रोजगार, शिक्षण आणि सामाजिक आधार उपलब्ध करून देणे. आत्मविश्वास आणि जीवनातील उद्दिष्टे पुन्हा निर्माण करण्यासाठी मदत.

4 समुदायस्तरावर भूमिका (Community Role) "Suicide Helplines", NGO व स्वयंसेवी संस्थांशी समन्वय. ग्रामीण भागात मानसिक आरोग्य सेवा पोहोचवणे. समाजात "आत्महत्या" विषयी असलेले कलंक दूर करणे.

5 धोरणात्मक भूमिका (Policy & Advocacy Role) शासनाकडे आत्महत्या प्रतिबंधासाठी प्रभावी धोरणे आणि हेल्पलाइन केंद्रे उभारणीसाठी मागणी. राष्ट्रीय मानसिक आरोग्य कार्यक्रम (NMHP) आणि जिल्हा मानसिक आरोग्य कार्यक्रम (DMHP) अंतर्गत प्रयत्न.

आत्महत्या प्रतिबंध ही केवळ वैद्यकीय किंवा कायदेशीर प्रक्रिया नसून — मानवी जीवन व मानसिक आरोग्य जपण्याची सामाजिक जबाबदारी आहे. व्यावसायिक समाजकार्याचा दृष्टिकोन व्यक्तीच्या सन्मान, आत्मविश्वास आणि पुनर्वसनावर केंद्रित असतो. समाजकार्यकर्ता म्हणजे त्या व्यक्तीसाठी — "आशेचा हात आणि जगण्याची प्रेरणा." आहे.

५) शालेय मानसिक आरोग्य :

विद्यार्थ्यांमध्ये अभ्यासाचा ताण, स्पर्धा, करिअरची चिंता, परीक्षाभय यांसारख्या मानसिक समस्या वाढल्या आहेत. शाळा समाजकार्यकर्ते विद्यार्थ्यांना मार्गदर्शन करून त्यांचे व्यक्तिमत्त्व विकास घडवतात.

सामाजिक आणि मानसिक क्षेत्रातील समाजकार्याची परस्परपूरकता:

सामाजिक समस्या आणि मानसिक समस्या या एकमेकांशी घट्ट जोडलेल्या आहेत. उदाहरणार्थ, गरीबीमुळे मानसिक नैराश्य वाढते, बेरोजगारीमुळे ताणतणाव वाढतो, महिलांवरील अत्याचार मानसिक आघात निर्माण करतात. त्यामुळे सामाजिक व मानसिक क्षेत्रातील समाजकार्य एकत्रितपणे केले जाते. समाजकार्यकर्त्यांना या दोन्ही अंगांचा समन्वय साधून व्यक्ती आणि समाजाच्या सर्वांगीण विकासासाठी काम करावे लागते.

भारतामध्ये व्यावसायिक समाजकार्याची गरज :

भारत हा विविध सामाजिक, आर्थिक, धार्मिक आणि सांस्कृतिक पार्श्वभूमी असलेला देश आहे. येथे गरिबी, बेरोजगारी, निरक्षरता, व्यसन, बालमजुरी, स्त्रीभ्रूणहत्या, आत्महत्या, मानसिक आजार, वृद्धांचे प्रश्न इत्यादी समस्या

Social Work College
College Code 225

मोठ्या प्रमाणावर आढळतात. या सर्व समस्यांवर मानवी दृष्टिकोनातून आणि शास्त्रीय पद्धतीने उपाय शोधणारे कार्य म्हणजे व्यावसायिक समाजकार्य (Professional Social Work) होय.

भारतामध्ये व्यावसायिक समाजकार्याची गरज का आहे?

1 सामाजिक समस्यांची गुंतागुंत- भारतामध्ये गरीबी, बेरोजगारी, स्त्रीभ्रूणहत्या, कौटुंबिक हिंसा, व्यसनाधीनता, बालश्रम, आत्महत्या अशा गुंतागुंतीच्या सामाजिक समस्या आहेत. या समस्यांवर केवळ कायदे किंवा योजना पुरेशा नाहीत — त्यासाठी व्यावसायिक समाजकार्यकर्त्यांचा मानवकेंद्री दृष्टिकोन आवश्यक आहे.

2 मानसिक आरोग्य आणि समुपदेशनाची गरज- नैराश्य, ताण, आत्महत्या, नातेसंबंधातील तणाव यामुळे समाजात मानसिक आरोग्याच्या समस्या वाढत आहेत. समुपदेशक आणि क्लिनिकल समाजकार्यकर्ते व्यक्तीला मानसिक स्थैर्य देतात.

3 सामाजिक न्याय आणि मानवाधिकार संरक्षण- जातीय भेदभाव, लैंगिक असमानता, अपंगत्व, वंचित वर्गाचे हक्क — या क्षेत्रात समाजकार्यकर्ते लोकजागृती आणि हक्कविषयक कार्यक्रम राबवतात.

4 शासकीय आणि स्वयंसेवी क्षेत्रात कार्याची गरज- शासनाच्या अनेक योजना (उदा. बालविकास, महिला कल्याण, वृद्ध सेवा, व्यसनमुक्ती केंद्रे) प्रभावीपणे राबविण्यासाठी प्रशिक्षित समाजकार्यकर्त्यांची आवश्यकता असते.

5 आपत्ती व्यवस्थापन आणि पुनर्वसन- पूर, भूकंप, महामारी, आत्महत्या, कोविडसारख्या संकटांमध्ये समाजकार्यकर्त्यांची भूमिका अत्यंत महत्त्वाची ठरते — ते मानसिक आधार, पुनर्वसन आणि समुदाय पुनर्बांधणीचे काम करतात.

भारतासारख्या विविधतेने नटलेल्या आणि समस्यांनी ग्रस्त देशात व्यावसायिक समाजकार्य हे मानवी विकासाचे अत्यावश्यक साधन आहे. हे क्षेत्र केवळ सेवा देण्यासाठी नाही, तर मानवी सन्मान, सामाजिक न्याय आणि सकारात्मक बदल घडविण्यासाठी कार्य करते. म्हणूनच भारतात प्रत्येक सामाजिक क्षेत्रात व्यावसायिक समाजकार्याची गरज दिवसेंदिवस वाढत आहे.

निष्कर्ष :

सामाजिक आणि मानसिक क्षेत्रातील समाजकार्याची भूमिका अत्यंत व्यापक आणि महत्त्वपूर्ण आहे. समाजकार्य हे केवळ सेवा नसून सामाजिक परिवर्तनाचे साधन आहे. गरीबी, बेरोजगारी, महिलांचे प्रश्न, बालकांचे हक्क, वृद्धांची उपेक्षा, व्यसनाधीनता, मानसिक ताणतणाव अशा विविध समस्यांच्या निराकरणासाठी समाजकार्यकर्ते सक्रिय असतात. सामाजिक न्याय, समान संधी, मानवी हक्कांचा आदर आणि मानसिक आरोग्य वृद्धी या उद्दिष्टांच्या पूर्ततेसाठी समाजकार्याचा उपयोग होतो. आजच्या जलद बदलणाऱ्या युगात समाजकार्याची गरज अधिक अधोरेखित होते कारण केवळ आर्थिक विकास पुरेसा नाही तर सामाजिक व मानसिक समतोल राखणे हाच खऱ्या विकासाचा पाया आहे.

संदर्भ:

1 समाजकार्याचे तत्त्वज्ञान व क्षेत्रे, डॉ. एस. पी. मंगरुळे, विद्याभारती प्रकाशन, लातूर, 2018
2 समाजकार्य पद्धती आणि प्रक्रिया, डॉ. सुनील जोशी, प्रियदर्शिनी प्रकाशन, नागपूर, 2019
3 मानसिक आरोग्य आणि समाजकार्य, डॉ. शीतल पाटील, साईनाथ प्रकाशन, पुणे, 2020
4 सामाजिक मानसशास्त्र, डॉ. एस. आर. परचुरे, नूतन प्रकाशन, पुणे, 2017
5 समाजकार्य व मानवी वर्तन, डॉ. भीमराव गायकवाड, फडके प्रकाशन, सोलापूर 2021
6 मानसिक आरोग्य : एक सामाजिक दृष्टिकोन, डॉ. माधवी कदम, कॉन्टिनेंटल प्रकाशन, पुणे, 2016

Social Work College
College Code 225
Khadki, AKOLA

Scanned with OKEN Scanner

Shri Sevadas Shikshan Prasarak Mandal's

Jawaharlal Nehru College Of Social Work & Research Centre,

CIDCO, New Nanded (M.S.)

Maharashtra Association of Social Work Educators (MASWE)

State Level Seminar

On

Social Work Interventions for Sustainable Development : Opportunities & Challenges

Tuesday, 07th October 2025

CERTIFICATE OF PARTICIPATION

This certificate is proudly awarded to Dr./Mr./Ms. Manohar Shamrao Wagatkar

f Smt. Panchfuladevi Patil College of Social Work, Khadki, Akola *in recognition of his/her participation*

the State Level Seminar on "Social Work Interventions for Sustainable Development: Opportunities & Challenges" jointly organized by Jawaharlal Nehru ollege of Social Work & Research Centre, Nanded & Maharashtra Association of Social Work Educators (MASWE) on 7th October 2025.

He / She Chaired the Session/ presented Research Paper on

शाश्वत सामाजिक विकास आणि लैंगिक संबंध

Organizing Committee acknowledges and sincerely appreciates his/her valuable contribution and enthusiastic participation in the seminar.

: Nanded

: 07-10-2025

Dr. Ambadas N. Kardile	Dr. Narhari G. Patil	Dr. Ambadas Y. Mohite
Convener	Principal	Founder President, MASWE

Scanned with OKEN Scanner

Impact Factor-8.632 (SJIF) ISSN-2278-9308

B.Aadhar

Single Blind Peer-Reviewed & Refereed Indexed

Multidisciplinary International Research Journal

October - 2025

ISSUE No - (DXXX) 530

Social Work Interventions for Sustainable Development: Opportunities & Challenges

Chief Editor
Dr. Virag S. Gawande
Director
Aadhar Social Research & Development Training Institute Amravati

Executive Editor
Dr. Narhari G. Patil

Editor
Dr. Ambadas Kardile

Jawaharlal Nehru College of Social Work
CIDCO, Nanded, Maharashtra 431603

This Journal is indexed in :

- **Scientific Journal Impact Factor (SJIF)**
- **Cosmos Impact Factor (CIF)**
- **International Impact Factor Services (IIFS)**

For Details Visit To : www.aadharsocial.com

Aadhar Publications

Smt. P.D. Patil Social Work College AKOLA
College Code 225

Scanned with OKEN Scanner

B.Aadhar' International Peer-Reviewed Indexed Research Journal
Impact Factor -(SJIF) –8.632, Issue NO, (DXXX) 530
ISSN : 2278-9308
October 2025

INDEX

No.	Title of the Paper / Authors' Name	Page No.
1	Role of Social Legislation in Sustainable Development in India — **Prof. Umesh D Wani**	1
2	Organic Farming and Initiatives of AWARD in Sustainable Development — **Dr. Vijay Jaysing Mane**	3
3	Learning in Inequality: Digital Exclusion of Tribal and Rural Students in Maharashtra — **Prashant Vikas Karale**	8
4	Transgender Community Inclusions in Sustainable Development Goals Implementation: Barriers and Strategies — **Chitra Sharad Thanage,,Dr. Shaikh Asifoddin Ainoddin,**	13
5	Social Work Intervention in Mental illness For Sustainable Development Goals — **Dr.Narhari Patil**	16
6	Integrating Mental Health into the Sustainable Development Goals: A Social Work Perspective on Addressing a Neglected Priority — **Dr. Shaikh Asifoddin Ainoddin**	19
7	Use of Virtual Reality in Social Work Counseling for Traumatized Children — **Nilesh Devising Rathod**	27
8	Workplace Stress and Its Impact on Mental Health: Challenges and Social Work Interventions — **Dr. S. N. Bhadarge**	31
9	A Study on Social Work Intervention in Disaster Management — **Dr. Shinde Shivaji Sambhaji**	34
10	Mental Health, Family Functioning, and Quality of Life among Parents of Children with Intellectual Disability: A Cross-Sectional Study — **Ms.Pranita Pandit Barge1 ,Dr.Shrikant Pawar**	38
11	A Cross-Sectional Study of Occupational Stress and Coping Strategies among Police Professionals in Pune — **Mr.Sushil sunil shelke, Dr.Ashwini Dhembare**	43
12	सामाजिक न्याय, समानता व लोकशाही मूल्य वृद्धीसाठी समाजकार्य शिक्षणाची भूमिका — सहा.प्रा.डॉ.हर्षल दादाराव बोरचाटे	47
13	हवामान बदल, आपत्ती व्यवस्थापन व शाश्वततेत समाजकार्य हस्तक्षेप — प्रा. सुरेश आशन्ना कंती	53
14	महिलांचे प्रजनन आरोग्य: आव्हाने आणि उपाय - एक अभ्यास — अरुण विठ्ठलराव शेटे,डॉ. ए.ए.शेख	58
15	सामाजिक व मानसिक आरोग्य क्षेत्रातील समाजकार्याची भूमिका — डॉ. लखन दिगांबर कत्तेवार	65
16	शाश्वत विकासात समाजकार्यातील क्षेत्रकार्याची भूमिका — शिरसे बुध्दभूषण माधवराव	70
17	शाश्वत विकासात शिक्षणाची भूमिका — डॉ. बळवंत पाटील	75
18	शाश्वत सामाजिक विकास आणि लैंगिक समानता — प्रा.मनोहर वागतकर	80
19	शाश्वत गाव विकास संकल्पना आणि समाजकार्य हस्तक्षेप, संदर्भ : पठाण मांडवा,	85

Patil Social Work C

Scanned with OKEN Scanner

B.Aadhar' International Peer-Reviewed Indexed Research Journal
Impact Factor -(SJIF) –8.632, Issue NO, (DXXX) 530
ISSN : 2278-9308
October 2025

शाश्वत सामाजिक विकास आणि लैंगिक समानता

प्रा.मनोहर वागतकर
श्रीमती पंचफुलादेवी पाटील समाजकार्य महाविद्यालय, खडकी, अकोला.
manoharwagatkar4156@gmail.com
मो. क्र. 98909 72530

संक्षिप्त गोषवारा (Abstract) :

भावी पिढीच्या गरजा पूर्ण करण्याच्या पर्यावरणाच्या क्षमतेचा -हास न करता वर्तमान पिढीच्या गरजा पूर्ण करणे म्हणजेच शाश्वत विकास होय. शाश्वत विकास हा पर्यावरणाचा सकारात्मक संवर्धनावर जोर देतो. पर्यावरणामध्ये नैसर्गिक संसाधन आणि मानवी संसाधन यांचा समावेश होतो. नैसर्गिक संसाधने व मानवी संसाधने यांचा योग्य ताळमेळ असल्यास शाश्वत विकास घडून येण्यास मदत होते. या शोधनिबंधात शाश्वत मानवी विकासाकरिता लैंगिक समानता महत्वाची आहे असे मला वाटते म्हणून मी हा विषय निवडला आहे. महिलांना विकासाच्या मुख्यप्रवाहापासून दूर ठेवणे म्हणजे जगाच्या अर्ध्या लोकसंख्येला संपन्न समाज आणि अर्थव्यवस्थेच्या निर्मितीमध्ये असणाऱ्या त्यांच्या भागीदारीच्या संधी पासून वंचित ठेवणे होय. स्त्री-पुरूषांच्या बाबतीत शिक्षण, आरोग्य, आर्थिक, सामाजिक, राजकिय, सांस्कृतिक असमानता म्हणजे लैंगिक असमानता होय. प्रस्तुत शोधनिबंधात आर्थिक, सामाजिक व राजकीय लैंगिक असमानता विचारांत घेवून विवेचन केले आहे. तसेच लैंगिक समानता आणण्याकरिता नियोजन काळात करण्यात आलेले प्रयत्न व कायदेविषयक उपाययोजना सुध्दा सुचविल्या आहेत. शोधनिबंधाकरिता दुय्यम सामग्रीचा वापर करण्यात आलेला आहे.

बीजशब्द : शाश्वत विकास, लैंगिक समानता, सक्षमिकरण

प्रस्तावना :

लैंगिक असमानता मानव इतिहासात अन्यायाचे एक निरंतर आणि व्यापक रूप आहे. म्हणून त्यात परिवर्तन करण्याकरीता मोठया आंदोलनाची आवश्यक्ता आहे. विश्वातील सर्वच ठिकाणी महिलांना आज सुध्दा भेदभाव व हिंसा सहन करावी लागत आहे. लैंगिक असमानता आणि त्यांची सामाजिक कारणे, स्त्री - पुरूष गुणोत्तर, स्त्रियांचे आरोग्य, शैक्षणिक प्राप्ती याचा आर्थिक परिस्थितीवर परिणाम होतो. भारतीय राज्यघटनेने पुरूष आणि स्त्रियांना समान हक्क आणि अधिकार दिले असले तरी स्वातंत्र्य मिळून सत्तर वर्षे झाले, लैगिंक असमानता दूर करण्याकरिता प्रयत्न केले जात असले तरी लैंगिक असामानता कायम आहे. लैंगिक असमानता दुर करणे मानव समाजासमोर एक आव्हान आहे. भारतात आर्थिक बाबतीत स्त्रियांना पुरूषापेक्षा दुय्यम स्थान आहे. स्त्री लहानपणी वडिलावर, तरुणपणी नवऱ्यावर तर म्हातारपणी मुलावर अवलंबून असते. आर्थिक बाबतीत बहुतेक कुटुंबात निर्णय घेण्याचा अधिकार पुरूषाकडेच असतो.

आर्थिक असमानता :

भारतातील सामाजिक परिस्थितीत लैंगिक असमानता सम्मिलीत आहे हे अनेक क्षेत्रात दिसून येते. जसे शिक्षण घेण्यापासून सामाजिक, आर्थिक व राजकीय संधी पर्यंत लैंगिक समानता आणि न्यायाकरिता भारतात कायदयावर अवलंबून राहावे लागते. ते सुध्दा नियोजन काळात लागू झालेत व त्याची अंमलबजावणी काटेकोर होतांना दिसून येत नाही. महिलांना सामाजिक, आर्थिक आणि कायदयानुसार परिस्थितीत काही प्रमाणात सुधारणा

D. Patil Social Work Co

Scanned with OKEN Scanner

झालेल्या असल्यातरी अजूनही कायदयात पळवाटा असल्यामुळे लैंगिक असमानता दिसून येते. जोपर्यंत पुरुषप्रधान संस्कृतीची मानसिकता बदलत नाही तोपर्यंत लैंगिक समता प्रस्तापीत होणार नाही. आपल्याला अनेक स्तरावर लैंगिक असमानता दिसून येते. जसे-

१. गर्भातच भेदभाव सुरू होत असून लिंग चाचणी व कन्याभ्रुण हत्याबाबत भेदभाव.
२. मुलींना पोषण आहार देण्याच्या बाबतीत भेदभाव.
३. मुलांच्या तुलनेत मुलींना शाळेत शिक्षण देण्याबाबत भेदभाव.
४. उच्च शिक्षण देण्याबाबत भेदभाव
५. रोजगार संधी व मजुरी दरात भेदभाव
६. वडिलोपार्जित संपत्तीत समान हिस्सा मिळण्यात भेदभाव

अशा अनेक स्तरावर लैंगिक असमानता किंवा भेदभाव केला जातो. असे अनेक भेदभाव दूर करण्याकरिता समाज आणि सरकार कायदयावर अवलंबून असते. कायदयामध्ये अनेक अडचणी येतात. महत्वाचे म्हणजे न्याय मिळण्याकरिता मोठा कालावधी लागतो. भेदभावाचे प्रत्यक कृत्य गैरकानुनी आहे तरी पण कायदयानुसार अमलंबजावणी केल्यास व समाज परिवर्तन झाल्यास भेदभाव कमी होण्यास मदत होवू शकते.

देशाच्या आर्थिक विकासाबरोबरच आपल्या राहणीमानाचा दर्जा टिकवून ठेवता यावा, कुटुंबाला आर्थिक मदत व्हावी व आपल्या श्रमाचा देश विकासाकरिता मदत व्हावी म्हणून महिला कामाच्या निमित्ताने घराबाहेर पडतात. त्यांना श्रमाबद्दल मजूरी किंवा वेतन म्हणून मोबदला मिळतो. औद्योगिक विकासाच्या आधारावर विविध देशात मजुरी दर भिन्न-भिन्न असल्याचे दिसून येतात. विकसीत देशात मजुरी दर जास्त तर आर्थिकदृष्ट्या मागासलेल्या देशात मजुरी दर कमी तसेच ज्या उद्योगाची देय क्षमता जास्त असते. ते मजुरांना जास्त मजुरी देवू शकतात तर ज्या उद्योगात देय क्षमता कमी अशा उद्योगात मजूरी दर कमी असते. देश किंवा उद्योगा बरोबरच लैंगिक आधारवर मजूरी दरामध्ये भेदभाव दिसून येतो. संघटीत क्षेत्रात मजुरी किंवा वेतन दर समान असले तरी असंघटीत क्षेत्रात मात्र ते भिन्न आहेत. स्त्री कामगाराला पुरूष कामगारापेक्षा कमी मजुरी दिली जाते. हे भारत देशातच नाही तर जगातील अनेक देशात दिसून येते. स्त्रियांना पुरूषांपेक्षा कमी मजुरी देण्याची कारणे पुढील प्रमाणे दिसून येतात.

१. महिलांमध्ये शारीरिक आणि मानसिक परिश्रम करण्याची शक्ती कमी असते असे वैद्यानिक अनुभवातून हया गोष्टीचे समर्थन करतात.
२. महिला कामगाराकरिता कार्यक्षेत्र मर्यादित असते. साधारणत: अकुशल कार्याकरिता महिला कामावर लावल्या जातात त्यामुळे महिला कामगारांची मागणी व मजुरी कमी असते.
३. बरेचदा महिला एखादे कार्य नियमित करू शकत नाहीत. बऱ्याच महिला विवाहानंतर कार्य करणे सोडतात. विवाहानंतर किंवा मूल होण्यच्या पूर्वी व नंतर कार्य करणे सोडावे लागते त्यामुळे त्यांच्यावर प्रशिक्षण व इतर खर्च लाभदायक नाही असे उद्योजकाला वाटते.
४. पुरूष कामगारापेक्षा महिला कामगार संघटीत नसतात त्यामुळे त्या असंघटीत असल्यामुळे आपली मजूरी वाढवून घेण्यात असमर्थ ठरतात.
५. महिलावर अनेक सामाजिक प्रतिबंध आहेत. अनेक कार्य त्यांना वर्जीत आहेत. जसे कंपनी कायदयानुसार महिलांना रात्रपाळीत काम करण्यास प्रतिबंध आहे.
६. महिला श्रमिक, पुरूष श्रमिकासारखे आपले अधिकार व हक्काच्या बाबतीत संर्घष करीत नाहीत त्यामुळे सुध्दा पुरुषांपेक्षा कमी मजुरी देण्यात येते.

या कारणावरून स्पष्ट होते की, महिलांना पुरूषांपेक्षा कमी मजुरी दिली जाते. परंतु आधुनिक काळात महिलांमध्ये शिक्षणाच्या प्रचारामुळे, महिलामध्ये झालेल्या जागृतीमुळे महिला व पुरूष कामगारांना समान मजुरी देण्यात यावी म्हणून मागणी करण्यात येत आहे. आपले संविधान सुध्दा समान कामाकरिता समान वेतनाचे समर्थन करते मग ते कार्य करणारा महिला कामगार असो की पुरुष कामगार. विकसीत देशात महिला संघटीत होत आहे. महिला संघटना सुदृढ होत आहेत. महिलावरील सामाजिक प्रतिबंध कमी होत आहेत त्याचा परिणाम महिलांच्या मजुरीत वाढ होत आहे. समाजवादी देशात तर महिला पुरूषापेक्षा कोणत्याही कामात मागे नसते. असे असले तरी सर्व व्यवसाय आणि उद्योगात महिला श्रमिकांना कमी मजुरी देण्यात येते. काही व्यवसाय तर निसर्गाच्या दृष्टीने असे असतात की महिला श्रमिक अधिक उपयुक्त असतात. तसेच पुरूष श्रमिकापेक्षा महिलांना अधिक मजूरी दिली जाते. रोजगार व रोजगारांच्या संधी आणि समान वेतन अधिनियम, १९७६ च्या अनुसार महिला व पुरूष श्रमिकांना समान वेतन देण्याचे प्रावधान केले आहे. परंतु आजही संघटीत क्षेत्रापेक्षा असंघटीत क्षेत्रात वेतन किंवा मजुरी दरात भेदभाव करीत असलेले दिसून येते.

भारतातील उद्योजकांपैकी ७ टक्के महिला तर ९३ टक्के पुरूष उद्योजक आहेत. एका अभ्यासानुसार महिला उद्योजकांना वेगवेगळया कारणांमुळे त्यांच्या कार्याच्या विकासामध्ये अनेक अडथळयांचा सामना करावा लागतो. महिलांना उद्योजक बनविण्याकरिता सरकार कडून अनेक मदत केली जाते. आर्थिक, तांत्रिक, बाजारपेठे बाबत मदत पुरविण्याचे काम सरकारी योजनांच्या माध्यमातून करण्यात येत आहे. लहान लहान उद्योग करण्याकरिता बचत गटांच्या माध्यमातून कर्जपुरवठा व इतर तांत्रिक मदत महिलांना देण्याचे प्रयत्न होत आहेत. व्यवसायात कितीही महिला पुढे जात असल्या तरी व्यवसायीक निर्णय घेतांना महिलांसमोर बऱ्याच अडचणी येतात.

समाजिक असमानता :

समृध्द आणि भरभराटीला आलेल्या समाजात महिला आणि पुरूषांना त्यांच्या मानवी हक्कांची समान संधी असते. सामाजिक आणि सांस्कृतिक विकासाकरिता महिला आणि पुरूष योगदान देतात. सामाजिक आणि सांस्कृतिक विकासाचा थेट संबंध राजकीय, राष्ट्रीय आणि आर्थिक विकासाशी आहे. परंतु लैंगिक असमानता सामाजिक आर्थिक विकास प्रतिबंधित करते. विशेषत: विकसनशील देशांमध्ये असमानता असल्यामुळे आर्थिक, सामाजिक व राजकीय विकासावर विपरित परिणाम घडवून आणतो. समाजात शाश्वत विकास हा पुरुष आणि स्त्रियांच्या समान योगदानावर आवलंबून असतो. महिलांनी त्यांच्या समाजातील प्रगतीमध्ये समान सहभाग घेण सुनिश्चित करण्यासाठी दोन प्रमुख घटकांची आवश्यकता आहे. एक म्हणजे देण्यात येणाऱ्या योगदान देण्याची समान क्षमता असावी व दुसरे म्हणजे योगदान देण्याकरिता समान संधी असावी लागते. त्याकरिता महिलांची स्थिती सुधारण्याकरीता शिक्षण, आरोग्य, निर्णय सहभाग यामध्ये महिलांची स्थिती सुधारली जाणे आवश्यक आहे. सामाजिक विकासाकरीता योग्य व न्याय भूमिका घ्यावी यासाठी प्रामाणिक प्रयत्न केले जाणे आवश्यक ठरते. लैंगिक असमानता कमी करणे स्त्रियांचे काम नाही तर पुरूष, मुले आणि वृध्द तसेच गरीब व श्रीमंताचे सुध्दा काम आहे. यामधुनच समाजविकास घडून येतो. त्यामुळे लैंगिक समानता प्रस्तापित करणे त्या देशातील सर्वाचे कर्तव्य ठरते.

राजकीय असमानता :

भारतात राजकीय क्षेत्रात लैंगिक असमानता दिसून येते. संविधानानुसार महिलांना मतदान करण्याचा समान अधिकार असला तरी राजकीय सहभाग आजही अत्यत मर्यादीत आहे. राजकीय क्षेत्रात पुरूषांचेच वर्चस्व आहे. महिला आरक्षणामुळे राजकारणात महिलांची सहभाग वाढत असला तरी आजही निर्णय मात्र पुरूषांकडूनच घेतले जातात असेही दिसून येते. जो पर्यंत पुरूषांची मानसिकता बदलत नाही तोपर्यंत राजकीय क्षेत्रात लैंगिक समानता येणे शक्य नाही.

Principal R.D. Patil Social Work College, College Code 225

Scanned with OKEN Scanner

भारतात लैंगिक समानतेकरीता करण्यात आलेले प्रयत्न :

नियोजन काळात महिलांच्या आर्थिक, सामाजिक व राजकीय स्वरूपात विकास घडवून आणण्याच्या दृष्टीने भारताच्या संविधानात विशेष प्रयत्न केले गेले. केंद्र व राज्य शासनाद्वारे अनेक कायदे व अधिनियम तयार करून त्यांची अंमलबजावणी करण्यात आली. तसेच महिलांच्या कल्याणाकरिता आणि त्यांच्या विकासाकरिता अनेक कल्याणकारी योजना राबविण्यात येत आहेत. भारताच्या संविधानात लैंगिक असमानता दूर करून महिलांच्या सर्वांगीण विकास आणि त्यांना संरक्षण देणाऱ्या धोरणांचा अंगीकार करण्यात आला. घटनेच्या कलम १४ मध्ये राजकारण, अर्थकारण, समाजकारण या क्षेत्रामध्ये समान हक्क आणि समान संधी, कलम १५(२) मध्ये महिलांना लिंग भेदाने वागविण्यावर बंदी, १५ (३) शासकीय योजना आणि कार्यक्रम यामधून महिलांना झुकते माप, कलम ३९ मध्ये महिलांसाठी उपजिविकेची साधने समान हक्काने उपलब्ध करून देणे तसेच समान कामासाठी समान वेतन देणे. कामाच्या ठिकाणी महिलांना न्याय आणि मानवतावादी दृष्टीकोण ठेवून वागविणे. तसेच प्रसुती काळात विशेष सवलती देणे अशी विविध कायदे संविधानात लैंगिक समानतेकरिता करण्यात आले तसेच महिलांच्या दृष्टीकोणातून अनेक कायदे अंमलात आणले गेले. बालविवाह कायदा १९२९, हिंदू विवाह कायदा १९५१, मळ्यामधून काम करणाऱ्या महिला मजुरासंबंधीचा कायदा १९५१, महिलांना अनैतिक धंद्यात ओढण्या बद्दलचा प्रतिबंधक कायदा १९५६, प्रसुतीकाळ सवलती कायदा १९६१, हुंडाविरोधी प्रतिबंध कायदा १९६१, वेठबिगारी महिला मजूर प्रतिबंधक कायदा १९७६, कौटुंबिक अत्याचारापासून महिलांना मुक्त करणे, संरक्षक कायदा १९७९, घटस्फोट कायदा १९६९, परिवार न्यायालये कायदा १९८४, वारसदार कायदा १९८५, सती प्रथा कायदा १९८७, गर्भधारणे संबंधीतील वैद्यकीय निदान तंत्र गैरवापर प्रतिबंधक आणि नियम बंधने कायदा १९९८, तसेच नुकताच करण्यात आलेला तीन तलाख कायदा असे अनेक कायदे महिलांच्या संदर्भात आर्थिक, सामाजिक आणि सुरक्षेच्या दृष्टीकोणातून करून महिलांचे सक्षमीकरण करण्याचे प्रयत्न भारतात करण्यात आलेले आहेत.

नियोजन काळात लैंगिक समानता निर्माण करण्याकरिता पंचवार्षिक योजनामध्ये करण्यात आलेल्या तरतुदी:

स्वातंत्र्य प्राप्ती नंतर भारतात आर्थिक विकासाकरिता नियोजनाला महत्त्व देण्यात आले. पंचवार्षिक योजनांचा लैंगिक समानतेकरिता करण्यात आलेल्या प्रयत्नांचा विचार करणे आवश्यक आहे. प्रथम पंचवार्षिक योजनेत समाजसेवी संस्थांना मदत करण्याकरिता १९५३ साली एका केंद्रीय सामाजिक मंडळाची स्थापना करण्यात आली. दुसऱ्या पंचवार्षिक योजना काळात आर्थिक विषमता कमी करणे आणि समान वितरण करून देशात समाजवादी समाजव्यवस्था स्थापन करण्याचा प्रयत्न करण्यात आला. तिसऱ्या व चौथ्या योजनात महिलांच्या शिक्षणाकडे लक्ष देण्यात आले. महिलांच्या आरोग्याच्या दृष्टीने कुटुंब नियोजन केंद्र वाढविण्याकरिता व प्रसुतीपूर्व स्त्री व बाळासाठी आरोग्य सेवा या करिता तरतूद करण्यात आली. पाचव्या पंचवार्षिक योजना काळात महिलांच्या प्रश्नांकडे पाहण्याचा दृष्टीने कल्याणाकडून विकासाकडे असा बदलविण्याचा प्रयत्न करण्यात आला. सहाव्या पंचवार्षिक योजना काळात महिलांचा विकास हा वेगळा आर्थिक विकास आहे हे मान्य करण्यात आले. आरोग्य, शिक्षण व रोजगार या त्रिसुत्री कार्यक्रमावर भर देण्यात आले. सातव्या पंचवार्षिक योजनेत महिलांना राष्ट्रीय विकासाच्या मुख्य प्रवाहात आनून दारिद्रय, बेकारी व प्रादेशिक असमतोल या समस्यावर भर देण्यात आला. या योजनेत मोठी तरतूदही करण्यात आली. आठव्या पंचवार्षिक योजनेत महिला सबलीकरणाला प्राथमिकता देण्यात आली. महिला स्वयं सहाय्यता बचत गट यांचा विकास करणे. महिला सबलीकरणावर भर देवून विकास क्षेत्रावरील खर्चाच्या ३० टक्के निधीचा फायदा महिलांना होईल अशी तरतूद करण्यात आली.

नवव्या पंचवार्षिक योजना काळात महिला सबलीकरण हे महत्त्वाचे उद्दिष्ट होते. या योजनेत मोठया प्रमाणात तरतूद करण्यात आली. दहाव्या पंचवार्षिक योजनेत सामाजिक, आर्थिक अधिकार व लिंगभेदरहित न्याय

अशी शिफारशी धोरण सुचविण्यात आले. महिला अर्थसंकल्पात सुरु करण्याचे धोरण ठरविण्यात आले. अकराव्या पंचवार्षिक योजना काळात महिलांच्या विकासाकरिता पाच स्तरीय लिंग समानता फार्मुला सुचविला गेला. आर्थिक आधार, सामाजिक समानता, राजकिय समानता, महिलासंबंधी कायदे यांचा समावेश होता. बाराव्या पंचवार्षिक योजना काळात महिलांकरिता मोठी तरतूद करण्यात आली. महिलांच्या विकासाकरिता अनेक योजना आखण्यात आल्या आहेत. त्याचा परिणामही दिसून येत आहे.

या सर्व पंचवार्षिक योजनेचा आढावा घेतला तर असे लक्षात येते की, भारतात नियोजनाच्या सुरूवातीच्या काळापासून महिलांच्या विकासाकडे लक्ष दिले गेले असले तरी महिलांचे सक्षमीकरण करण्याचा प्रयत्न सातव्या पंचवार्षिक योजनेपासून झाला असे लक्षात येते. यामुळे महिलांच्या साक्षरतेच्या प्रमाणात वाढ झाली आहे. राहणीमानाचा दर्जा उंचावून आर्थिक, सामाजिक आणि राजकिय क्षेत्रात प्रगती झाल्याचे दिसून येते. आज अर्थव्यवस्थेतील सर्व क्षेत्रात महिलांचा सहभाग वाढला आहे. योजना काळात महिलांच्या आरोग्य, शिक्षण, रोजगार निर्मिती, निवारा या सर्व आवश्यक गरजांकडे लक्ष पुरवून आर्थिक, सामाजिक व राजकीय दृष्ट्या कशा सबल होईल याकरिता प्रयत्न करण्यात आले. पंचायत राज मुळे आज महिलांना ५० टक्के आरक्षण प्राप्त झाल्याने त्यांचा राजकीय व प्रशासनातील सहभाग वाढला आहे. अर्थव्यवस्थेच्या प्रत्येक क्षेत्रात आज महिला सक्षमपणे काम करीत असल्याचे निदर्शनात येते.

समारोप :

देशात लैंगिक समानता आणण्याकरिता महिलांना शारीरिक व मानसिक सक्षम बनविणे आवश्यक आहे. जेव्हा स्त्री निरोगी असते तेव्हा ती अधिक उत्पादक असते. महिला जोपर्यंत सर्व बाबतीत सक्षम होत नाही तो पर्यंत लैंगिक समानता येणे शक्य नाही. त्यामुळे महिला सक्षमीकरण करणे जरूरीचे आहे. महिलांना आर्थिक, सामाजिक व राजकीय सहभागात सामावून घेणे गरजेचे आहे. महिला सक्षमीकरण होणे शाश्वत मानवी विकासाकरिता अत्यंत आवश्यक आहे.

संदर्भसूची :

- प्रकाश नारायण नादाणी, महिला जागृती और कानून आविष्कार पब्लीशर्स डिस्ट्रीब्यूटर्स, जयपूर २००२
- डॉ. मेघा कानेटकर, भारतीय नियोजनाची पन्नास वर्ष, श्री. साईनाथ प्रकाशन, नागपूर २००७
- डॉ. सुभाषचंद्र गुप्ता, कार्यशील महिला एव. भारतीय समाज, २००३
- Swamalata Warke, Editor. Gender Budgeting an Instrument for Women's Empowerment and Economic Security, National Seminar, 2012
- https://en.wikipedia.org/wiki/Gender_inequality_in_India#cite_note-weforum2013india-

IQAC Co-ordinator
Smt. Panchfuladevi Patil Social Work College, Khadki, Akola

Smt. P.D. Patil Social Work College
College Code 225
Khadki, AKOLA

Principal,
Smt. Panchfuladevi Patil College Social Work, Khadki, Akola (M.S)

Scanned with OKEN Scanner